

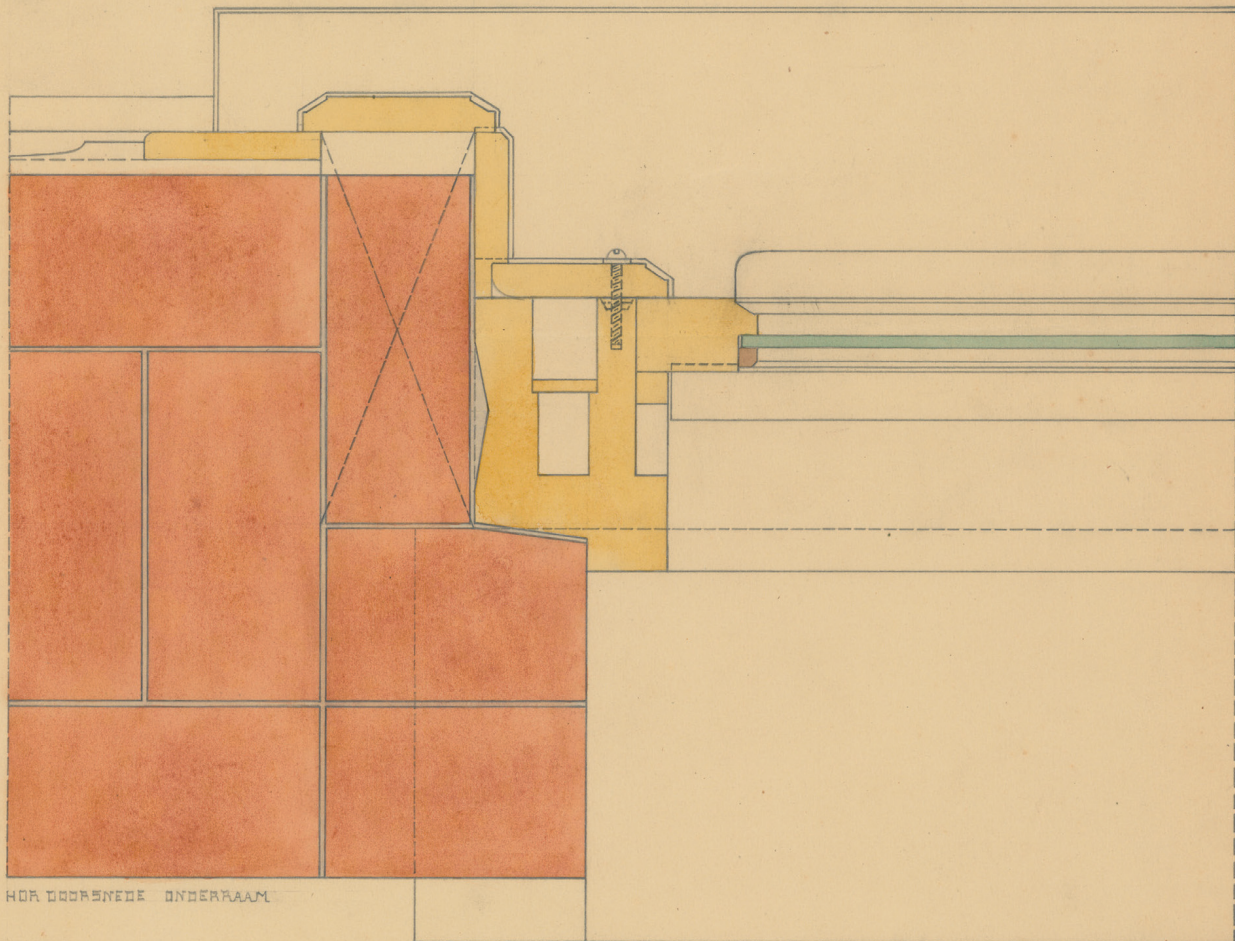

'Hulde aan onze kranige architecte!'

De opkomst van de eerste vrouwelijke architecten
van Nederland

Erica M. Smeets-Klokgieters

HOR DOORSNEDE BOVENLICHT

'Hulde aan onze kranige architecte!'

De opkomst van de eerste vrouwelijke architecten
van Nederland

Erica M. Smeets-Klokgieters

Copyright © E.M. Smeets-Klokieters 2021

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by means, electronical or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without written permission from the author or, when applicable, by the publisher from the published articles.

Omslag: C.H.M. Boerée, *Detail Schuifraam*, 1918. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Vormgeving: Tiny Wouters

Druk: GVO drukkers en vormgevers

ISBN: 978-94-6332-809-8

'Hulde aan onze kranige architecte!'

De opkomst van de eerste vrouwelijke architecten
van Nederland

'Tribute to our brave architect!'
The rise of the first female architects
in the Netherlands
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Universiteit Utrecht
op gezag van de
rector magnificus, prof.dr. H.R.B.M. Kummeling,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op

vrijdag 21 januari 2022 des middags te 12.15 uur

door

Erica Maria Smeets-Klokgieters

geboren op 16 december 1958
te 's-Gravenhage

Promotor:

Prof. dr. K.A. Ottenheim

Copromotor:

Dr. D.R.E. Van de Vijver

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	7
Hoofdstuk 2	De opkomst van de vrouw in meubelontwerp, interieur- en tuinarchitectuur	23
Hoofdstuk 3	De vrouwelijke architecten van het eerste uur	39
Hoofdstuk 4	De beroepspraktijk van de eerste vrouwelijke architecten in Nederland	67
Hoofdstuk 5	Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland	87
Hoofdstuk 6	Riné Boerée, betonspecialist bij de Genie	111
Hoofdstuk 7	Wil Jansen, een ondernemende architecte uit Schiedam	155
Hoofdstuk 8	Architectenechtparen	209
Hoofdstuk 9	Conclusies	255
Hoofdstuk 10	Summary	265
Hoofdstuk 11	De 21 vrouwelijke architecten	273
Hoofdstuk 12	Bronnen	291
Hoofdstuk 13	Illustratieverantwoording	319
Hoofdstuk 14	Woord van dank	333
Hoofdstuk 15	Curriculum Vitae	337

Hoofdstuk 1

Inleiding

1. Inleiding

De afgelopen jaren is er sprake van een groeiende belangstelling voor vrouwen in kunstzinnige beroepen. Dit blijkt uit diverse initiatieven die niet alleen onbekende hedendaagse vrouwen in de kunst voor het voetlicht brengen, maar allengs ook de vrouwen uit het verleden die tot nu toe onzichtbaar bleven. Zo hield het Musée d'Orsay in Parijs in 2019 een tentoonstelling over *Women, Art and Power*, met aandacht voor het werk van vrouwen in de schilder-, beeldhouw-, grafische en toegepaste kunst tussen 1848 en 1914.¹ Parallel daaraan organiseerde het museum een expositie over het werk van Berthe Morisot (1841-1895) die, in tegenstelling tot haar beroemd geworden impressionistische collega's als Claude Monet (1840-1926) en Pierre-Auguste Renoir (1841-1919), nauwelijks bekendheid genoot.² Eveneens in 2019 organiseerde de Fondation Louis Vuitton in Parijs een overzichtstentoonstelling van het werk van de Franse ontwerpster Charlotte Perriand (1903-1999). Dat deze vrouw op het gebied van design en architectuur 'een leidende figuur' was, was volgens *NRC Handelsblad* aanleiding voor een 'groots retrospectief', waaraan deze krant twee pagina's wijdde.³ In hetzelfde jaar verscheen het artikel 'Speuren naar vergeten schilderessen', waarin de krant aandacht besteedde aan de stichting Advancing Women Artists (AWA) die in Florence 'vergeten werken' van 'vergeten schilderessen' restaureert.⁴ In 2020 hield de National Gallery in Londen een - wegens de Corona-pandemie voornamelijk digitale - overzichtstentoonstelling van de schilderwerken van de Italiaanse Artemisia Gentileschi (1593-1653).⁵ Ook hieraan besteedde de Nederlandse pers aandacht.⁶

In Nederland gaf het kunstmagazine *See All This*, vooruitlopend op het honderdjarig vrouwenkiesrecht in 2019, een speciale editie uit over '99 geniale' hedendaagse vrouwen in de kunst.⁷ Te midden van deze vrouwen was plaats voor slechts één architect: Francine Houben (1955). Deze vrouw heeft inmiddels het aanzien bereikt van een *starchitect*, met wereldwijde opdrachten en een door de Universiteit Utrecht verleend eredoctoraat. Houben behoort tot de kleine groep vrouwen die met slechts 29% deel uitmaakt van de ruim tienduizend in Nederland geregistreerde architecten.⁸ Van deze groep vrouwen is weinig bekend. Het online magazine *A.Zine* bracht begin 2021 een speciale printeditie uit getiteld *Mevr. de Architect*, met negentien interviews met hedendaagse vrouwelijke architecten.⁹ De lancering ging gepaard met een online discussie over het belang van hun zichtbaarheid, maar ook over het belang van herschrijving van de architectuurgeschiedenis om onbekend gebleven vrouwen uit het verleden daarin een plaats te geven. Deze oproep is kenmerkend voor de huidige status van de Nederlandse canon op het gebied van vrouwelijke architecten.

In de geschiedschrijving van de architectuur kreeg de vrouw niet eerder dan enkele decennia geleden aandacht. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld werd pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, als uitvloeisel van de tweede feministische golf,

onderzoek gedaan naar het aandeel vrouwelijke architecten.¹⁰ De onderzoekers pasten daarbij, volgens de auteurs van *Women's places: architecture and design 1860-1960*, een 'hidden from history' benadering toe: op zoek naar betekenisvolle vrouwen die buiten de canon waren gebleven.¹¹ In 1973 verscheen *From tipi to skyscraper. A history of women in architecture*. Volgens auteur en architect Doris Cole was deze publicatie bedoeld als 'slechts een eerste stap' in het onderzoek naar het aandeel van vrouwen in de architectuur.¹² In 1977 volgde *Women in american architecture: a historic and contemporary perspective* van Susana Torre.¹³ Dat dit boek gesponsord werd door de Architectural League of New York, is illustratief voor de behoefte die er binnen het beroepsveld bestond aan meer kennis over de plaats van de vrouw in de architectuurgeschiedenis. Torre's onderzoek leidde tot de oprichting van het Women in Architecture Archive.¹⁴ In haar bijdrage 'On the fringe of the profession: women in american architecture' belichtte Gwendolyn Wright enkele vrouwelijke architecten die vooral achter de schermen hun beroep bleken uit te oefenen.¹⁵ Pas in 2008 verscheen het sleutelwerk van Sarah Allaback, *The first american women architects*, met een overzicht van ruim 75 vrouwen en hun werk.¹⁶ Van de meer dan 200 praktiserende vrouwelijke architecten in de Verenigde Staten rond 1920 beschouwt Allaback deze 75 vrouwen als de belangrijkste pioniers.

In 2017 organiseerden het Paul Mellon Centre for Studies in British Art en de Architectural Association in Londen de conferentie *AA Women and Architecture in Context 1917-2017* ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de eerste toelating van vrouwen tot de Architectural Association School of Architecture in Londen.¹⁷ Dit leidde tot een ruim dertienhonderd pagina's tellend internationaal georiënteerd boekwerk, waarin echter geen enkele Nederlandse bijdrage is opgenomen.¹⁸ Op de conferentie werd de komst aangekondigd van *The Bloomsbury Global Encyclopedia of Women in Architecture*, die in 2021 het licht zou moeten zien.¹⁹ De encyclopedie beperkt zich echter tot de periode van 1960 tot 2015.

In Nederland wordt Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) beschouwd als de eerste vrouwelijke architect.²⁰ Dit predikaat dankt zij aan een recensie over haar eerste werk dat zij in 1917 in de vorm van enkele villa's in Bergen realiseerde. Hierin betitelde architect en criticus Hendrik Wijdeveld (1885-1987) haar als 'onze eerste nederlandse architecte'.²¹ In een monografie die later over haar verscheen, worden veertien vrouwelijke collega's genoemd die Staal-Kropholler rond 1950 benaderde met een enquête over hun werkzaamheden.²² In tegenstelling tot Staal-Kropholler, die zelf niet gediplomeerd was, hadden twaalf van deze veertien vrouwen tussen 1920 en 1945 een universitaire architectenopleiding voltooid.²³ Van nagenoeg al deze vrouwen was tot nu toe weinig tot niets bekend.

Het in 2007 verschenen lijvige boekwerk *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940* van Marjan Groot biedt een overzicht van vrouwen in de toegepaste kunst en industriële

vormgeving in Nederland. Vrouwelijke architecten zijn hierin niet opgenomen, tenzij zij actief waren als meubelontwerper of interieurarchitect, zoals Staal-Kropholler.²⁴ De afwezigheid van architecten valt te verklaren uit het betoog van Groot die stelt dat Staal-Kropholler de 'enige vooroorlogse vrouwelijke architect [bleef]'.²⁵ Groot schrijft eveneens dat, toen in 1908 vrouwen in Duitsland werden toegelaten tot architectuurstudies, het in Nederland 'nog lang niet zover was'.²⁶ Uit dit onderzoek zal blijken dat Nederland op dit vlak niet alleen op Groot-Brittannië, maar ook op Duitsland voorliep.

Het is opmerkelijk hoe weinig en hoe fragmentarisch er tot nu toe in de vakliteratuur is geschreven over de professionele geschiedenis van de vrouwelijke architect in Nederland. Een Nederlands overzichtswerk ontbreekt. Dit maakte nieuwsgierig, want wie waren deze afgestudeerde vrouwen die Staal-Kropholler benaderde en die zich bouwkundig ingenieur mochten noemen? Waren er misschien nog meer die in de genoemde periode - of mogelijk nog vroeger - een architectenopleiding voltooiden en als gediplomeerd architect werkzaam waren? Hoe zag(en) die opleiding(en) eruit? Wat waren de mogelijkheden voor deze vrouwen in een beroep dat destijds alleen door mannen werd uitgeoefend? Konden zij hun beroep wel uitoefenen en hoe deden zij dat? Deze vragen lagen ten grondslag aan dit onderzoek.

1.1. Vrouw en beroep: het genderperspectief

De opkomst van de vrouwelijke architect moet eveneens in het licht worden gezien van de gendersgeschiedenis. Met gender wordt het geheel van sociale en culturele kenmerken van een sekse bedoeld, ter onderscheiding van de lichamelijke. De vrouwenbeweging die wereldwijd tussen circa 1860 en 1920 voor de vrouw een plaats opeiste in de maatschappij staat inmiddels bekend als de eerste feministische golf.²⁷ Participatie door vrouwen in onderwijs, betaalde arbeid, wetenschap of politiek was verre van vanzelfsprekend. Anna Maria van Schurman (1607-1678) was de eerste vrouwelijke student van Nederland die in 1636 aan de toenmalige Rijksuniversiteit Utrecht werd toegelaten.²⁸ Zij volgde er colleges theologie, letteren en geneeskunde. Pas ruim twee eeuwen later was het Aletta Jacobs (1854-1929) die als eerste vrouw in Nederland een universitaire studie voltooide.²⁹ Zij studeerde af in de geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen in 1878 en promoveerde een jaar later.

Rond de eeuwwisseling waren uitspraken dat de vrouw 'een zenuwzwak schepsel is en studeren daarmee strijdig' nog gemeengoed.³⁰ Een hoogleraar scheikunde aan de Universiteit van Amsterdam sprak zich in 1904 bij een rectoraatsoverdracht in niet mis te verstane bewoordingen uit: 'Onder de thans voor het eerst ingeschrevenen vind ik zelfs veertien procent vrouwelijke studenten en onder de 58 toehoorders niet minder

dan 25. Het wil mij voorkomen, dat die hoge getallen en hun sterke toeneming wijzen op zeer ernstige storingen in de natuurlijke toestand van onze maatschappij'.³¹

Ook bij de toetreding tot het arbeidsproces ondervonden vrouwen weerstand, zeker daar waar het beroepen betrof die als typisch mannelijk werden aangemerkt. De vrouw werd verondersteld te trouwen, een gezin te stichten en te zorgen voor haar huis. Dat de plaats van de vrouw binnen de gegoede burgerij thuis was, waar zij zich kon toeleggen op de inrichting en decoratie, werd in allerhande romans, handboeken en tijdschriften uitgedragen, zoals het damesblad *De Vrouw en haar Huis*. Alleenstaande vrouwen, die zichzelf financieel moesten onderhouden, waren werkzaam in beroepen als onderwijzeres of verpleegster. In de lagere sociale milieus werkten vrouwen in fabrieken, zoals in de textiel- en sigarenindustrie. In 1898 werd in Den Haag de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* gehouden op het gebied van nijverheid, kunst, wetenschap en maatschappelijk werk. De tentoonstelling vroeg aandacht voor het werk dat door vrouwen werd verricht en stelde hen in staat tot 'het houden van bijeenkomsten ter bespreking van al hetgeen bevorderlijk kan zijn aan de uitbreiding van de werkkring der vrouw in Nederland', eigenlijk het netwerken avant la lettre.³² Voor het nieuw op te richten tentoonstellingsgebouw was echter geen vrouwelijke architect te vinden. Na de eeuwwisseling was er wél een stap gezet: voor de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* in Amsterdam kreeg Margaret Staal-Kropholler de kans de indeling en inrichting van het *Huis 1913* te ontwerpen.³³

In de eerste decennia van de twintigste eeuw kwamen vrouwen voor het eerst op in beroepen waarvoor een universitaire opleiding nodig was. De vrouwen die hun universitaire studie voltooiden, werden in die tijd als bijzonder beschouwd en stonden met naam en toenaam vermeld in het *Vrouwenjaarboekje voor Nederland*.³⁴ Met Aletta Jacobs als baanbreker telde Nederland in 1915 ruim negentig professioneel actieve vrouwelijke artsen, maar ook zo'n negentig apothekers, vijftig tandartsen en twintig advocaten. De aantallen afgestudeerden in deze disciplines lagen echter hoger: een deel stond geregistreerd als het vak niet uitoefenend, wat kon betekenen dat zij inmiddels getrouwd waren of geen werk konden vinden. Een ander deel van de afgestudeerde vrouwen was op een ander gebied werkzaam, hetgeen veelal neerkwam op een functie op lager niveau zoals administratief medewerkster of secretaresse.

Een mijlpaal werd bereikt in 1919 toen vrouwen actief kiesrecht verkregen. Daarna verzwakte de feministische beweging, mede door de crisisjaren en de daaropvolgende Tweede Wereldoorlog, om pas in de jaren zestig een tweede golfbeweging te maken. In 1924 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat, ter vermindering van het aantal rijksambtenaren, gehuwde vrouwen in overheidsdienst moesten worden ontslagen. Tijdens de crisisjaren moesten bovendien ongehuwde vrouwelijke ambtenaren het veld ruimen voor mannelijke collega's. Het toenmalige Ministerie van Sociale Zaken had zelfs een wetsontwerp in de maak dat alle gehuwde vrouwen verbood om te werken. Het

ontwerp kwam echter niet voorbij de Hoge Raad van Arbeid. In 1955 stak Tweede Kamerlid Corry Tendeloo (1897-1956) haar mening niet onder stoelen of banken in haar pleidooi voor de positie van de huwende en gehuwde ambtenares.³⁵ Zij constateerde dat de ontslagbepalingen van overheidswege telkens samenvielen met economische depressies en bovendien met 'ideële motieven' werden verdedigd, namelijk 'dat de vrouw in haar gezin en in haar huis behoorde en niet op de arbeidsmarkt'.³⁶ Enkele maanden voor Tendeloo in 1956 overleed werd het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde vrouwen afgeschaft, evenals hun handelingsonbekwaamheid.³⁷

Het in 2015 verschenen *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur* plaatst de derde feministische golf in het begin van de jaren negentig.³⁸ Het handboek behandelt theorieën en kernconcepten over gender, toegepast vanuit diverse specifieke cultuurwetenschappelijke disciplines. Opvallend in dit hedendaagse handboek is dat het genderthema binnen het onderdeel kunst zich beperkt tot de beeldende kunst en de architectuur geheel achterwege laat.

1.2. Het onderzoek: theoretisch kader, methodiek en bronnencorpus

Hoe deed de professioneel opgeleide vrouw haar intrede in het architectenvak in Nederland? Deze vraag vormde de hoofdvraag van dit onderzoek. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, werd het onderzoek aan de hand van een aantal thema's opgebouwd.

In ons land ontwikkelden zich ook beroepen die raakten aan de architectuur en allengs ook door vrouwen werden uitgeoefend, zoals meubelontwerper, interieur- en tuinarchitect. In hoofdstuk 2 schets ik een beeld van deze ontwikkelingen en gebruik ik deze als graadmeter om de opkomst van de vrouwelijke architect in perspectief te plaatsen. De rol die vrouwen speelden binnen de toegepaste kunst en industriële vormgeving tussen 1880 en 1940 is uitvoerig in beeld gebracht in het eerder genoemde werk van Marjan Groot.³⁹ Haar publicatie heb ik geraadpleegd als graadmeter voor een vergelijkend perspectief met vrouwelijke meubelontwerpers en interieurarchitecten. Ook in de tuinarchitectuur werden vrouwen professioneel actief. De scriptie *Vrouwelijke tuin- en landschapsarchitecten in Nederland 1898-1998: een geannoteerde bibliografie met inleidend essay over de positie van vrouwen in onderwijs en beroep* van Arlette Strijland beschrijft de opkomst van vrouwen in dit beroep en de verandering van hun positie in honderd jaar.⁴⁰ In dit onderzoek richt de vergelijking zich op de tuinarchitectuur, aangezien het pas in 1945 mogelijk werd een opleiding tot landschapsarchitect te volgen. Tot die tijd was het vaak de architect die zich met landschapsarchitectuur bezighield. Ook het recentere werk *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap* van Anne Mieke Backer werd voor dit vergelijkende onderzoek geraadpleegd.⁴¹

Wie waren nu die vrouwelijke architecten van het eerste uur? Deze vraag wordt beantwoord in hoofdstuk 3. Een architect is een bouwkundig ontwerper van een gebouw of complex van gebouwen en houdt toezicht op de uitvoering van de bouw.⁴² De architectentitel wordt in Nederland sinds 1988 wettelijk beschermd. Echter, het moderne architectenvak en de opleiding daartoe vonden hun oorsprong al in de negentiende eeuw. Omdat ik mij voor het in beeld brengen van de eerste vrouwelijke architecten niet kon baseren op officiële architectenregisters, heb ik de toen bestaande architectenopleidingen als meetinstrument gehanteerd. De eerste vrouwen die deze opleidingen met goed gevolg afrondden, bepaalden mijn onderzoeksgroep. Ik realiseer mij dat ik door deze afbakening vrouwen als Staal-Kropholler, die haar opleiding nooit voltooide, uitsluit.

Onderzoek werd verricht naar de vrouwelijke alumni van de toenmalige Technische Hogeschool (TH) in Delft, de eerste universitaire architectenopleiding, evenals naar de vrouwelijke gediplomeerden van het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht (VHBO) in Amsterdam, de eerste hogere beroepsopleiding tot architect. Dit waren de enige twee academische architectenopleidingen in hun soort gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw.⁴³ De diverse teken- en kunstnijverheidsscholen die door hun relatief laag onderwijsniveau en beperkt onderwijsprogramma van alleen tekenlessen niet voldeden als volwaardige architectenopleidingen, laat ik bij dit onderzoek dan ook buiten beschouwing. Ook hier realiseer ik mij dat ik hierdoor vrouwen uitsluit die een opleiding aan een van deze scholen volgden en zich later ook gingen toeleggen op het bouwkundig ontwerpen.

Voor dit onderzoek heb ik mij niet beperkt tot de vrouwelijke architecten met de Nederlandse nationaliteit die in Nederland hun opleiding volgden - en eventueel in het buitenland hun beroep gingen uitoefenen. Ook vrouwen die in het buitenland werden geboren, maar in Nederland werden opgeleid vallen binnen dit onderzoekskader. De periode van het onderzoek start bij de oprichting van de TH in 1905 - het VHBO werd in 1908 opgericht - en begrenst ik met het jaar 1945. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het onderwijs en werd specialisatie zoals stedenbouw mogelijk. Bovendien gaat het mij om de *opkomst* van de vrouw in het architectenvak.

Voor het onderzoek naar de vrouwelijke alumni van de TH in Delft, heb ik mij gebaseerd op de studentenadministratie, ondergebracht bij het Nationaal Archief (NA) in Den Haag en deels bij het Stadsarchief Delft. Tot 1946 studeerden negentien vrouwen af als bouwkundig ingenieur. Helaas gingen gegevens als examenopgaven en -resultaten verloren bij een grote brand in de faculteit bouwkunde in 2008. Voor de inventarisatie van de vrouwelijke gediplomeerden van het VHBO kon ik mij baseren op het complete boekwerk van Dave Wendt uitgebracht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het VHBO, de latere Academie van Bouwkunst en het archief van de academie in Het Nieuwe Instituut (HNI) te Rotterdam.⁴⁴ Tot aan het einde van

de Tweede Wereldoorlog behaalden slechts twee vrouwen het VHBO-diploma. De totale onderzoeksgroep bestaat dus uit 21 vrouwen die hun hogere of universitaire architectenstudie voltooiden.

Van de twee hierboven genoemde opleidingen die de eerste vrouwelijke architecten voortbrachten schets ik ook een beeld in hoofdstuk 3. Daarbij ga ik eveneens in op de vraag hoe het was om als vrouw deze opleidingen te volgen en komen zaken als toegankelijkheid en bejegening aan de orde. Hiervoor heb ik onder meer jaarverslagen en -boeken, studiegidsen, studenten Almanakken en studententijdschriften van de TH geraadpleegd. Door toedoen van opkomende vrouwenorganisaties en -instanties kwamen er gidsjes en jaarboekjes op de markt die als leidraad moesten dienen voor meisjes en vrouwen bij de keuze van een opleiding of beroep. Deze publicaties, aangevuld met statistische gegevens over door vrouwen uitgeoefende beroepen, boden een schat aan informatie. Bovendien bevatten ze inschattingen omtrent de toekomstverwachtingen van bepaalde beroepen voor vrouwen. De uitoefening van het architectenvak werd niet als een gunstige keuze gezien.

Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de beroepspraktijk van de vrouwelijke architecten uit de onderzoeksgroep. Hoe verliep hun loopbaan? Konden zij wel als architect aan de slag? En werkten zij dan zelfstandig of in dienstverband? Werden deze vrouwen wel naar waarde geschat? De naamlijsten uitgegeven door de Vereniging van Delftsche Ingenieurs, die ik heb mogen raadplegen bij het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in Den Haag en die per jaar inzicht geven in de functies die de alumni uitoefenden, vormden een belangrijk bronnencorpus. Een doctoraalscriptie uit 1982 over de werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs gaf, dankzij vier interviews met nog in leven zijnde vroeg afgestudeerden, aanknopingspunten voor verder onderzoek.⁴⁵

Door toedoen van de vrouwenbeweging ontstonden er tal van algemene vrouwenbelangenverenigingen. Vrouwen kregen ook allengs toegang tot beroepsverenigingen en adviescommissies. In hoeverre deze lidmaatschappen een rol speelden in de professionalisering van de groep eerste vrouwelijke architecten komt eveneens in hoofdstuk 4 aan de orde. Hiervoor werden onder meer archieven en ledenregisters van deze verenigingen geraadpleegd, waarvan er enkele zijn ondergebracht bij Atria, het kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis in Amsterdam. Aan het slot van hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de vrouwelijke architecten media-aandacht kregen. Hiervoor heb ik de contemporaine landelijke en regionale pers geraadpleegd, evenals jaargangen van vakbladen als *Bouw: centraal weekblad voor het bouwwezen in Nederland en België*, *Bouwkundig Weekblad (Architectura)*, *De Bouwwereld*, *De Ingenieur* en vrouwentijdschriften als *De Vrouw en haar Huis*.

De hoofdstukken 5 en 6 betreffen monografieën van twee tot nu toe onbekend gebleven vrouwen. Grada Wolffensperger studeerde af als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland. Het kwam mij voor dat nader onderzoek naar haar prioritair was. De zoektocht naar haar bleek lastig, maar uiteindelijk verklaarbaar. De gegevens die het onderzoek in het Noord-Hollands Archief in Haarlem opleverde bleken de enige bewijsstukken te zijn van een verdrietig verlopende en snel uitdovende loopbaan. De onderzoeksresultaten werden in 2019 gepubliceerd in het *Jaarboek Haerlem*.⁴⁶

Het onderzoek naar Riné Boerée werd mij ingegeven door een aantekening van Staal-Kropholler op haar lijst van aan te schrijven collega's die zij bevroeg naar hun werkzaamheden. Ik werd geprikkeld door het woord 'beton' dat zij in de kantlijn bij Boerée schreef.⁴⁷ Het leidde tot een interessante zoektocht naar een vrouw die, door zich te specialiseren in dit voor een vrouw ongewone vakgebied, een opmerkelijke loopbaan doorliep waarmee ze zich niet alleen van haar vrouwelijke maar ook van haar mannelijke collega's onderscheidde. Het onderzoek bracht mij naar een weliswaar geïnventariseerd, maar een naar mijn indruk nog zelden geraadpleegd archief bij HNI. Dit archief met opleidingstekeningen en collegedictaten van Boerée gaf mij tevens meer inzicht in de opleiding bouwkunde van de TH Delft. De verdere loopbaan van Boerée bij de Genie kwam aan het licht dankzij onderzoek in het NA, het Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag, en niet op de laatste plaats het Geniemuseum in Vught. Op deze laatste locatie vond ik in een bunker, waar een deel van het archief wordt bewaard, het onomstotelijke bewijs dat Boerée zich door haar specialisatie onmisbaar had gemaakt bij haar werkgever. Deze betrok haar bij de aanleg van kazernecomplexen en later ook van militaire landingsbanen. De interessante loopbaan van Boerée was aanleiding genoeg voor het krijgswetenschappelijk tijdschrift *Militaire Spectator* om mijn artikel te publiceren.⁴⁸

Een andere vrouw die zich van haar collega's onderscheidde was Wil Jansen. Zij vormt het onderwerp van hoofdstuk 7. Jansen was de enige vrouw uit de onderzoeksgroep die zelfstandig een architectenpraktijk wist te voeren, met een goed gevulde, breed georiënteerde orderportefeuille. Over haar meesterwerk, een flat voor alleenstaande werkende vrouwen in Rotterdam, verscheen een publicatie.⁴⁹ Echter, van haar overige werk bleek zich in het Gemeentearchief Schiedam nog een volledig onontsloten en omvangrijk archief te bevinden dat in 2011 door haar neef was overgedragen. Jansen bleek zich ook op het vlak van de utiliteitsbouw verdienstelijk gemaakt te hebben, een niet voor de hand liggend domein om door vrouwen betreden te worden. Jansen was actief voor de eerste VrouwenAdviesCommissie die na de Tweede Wereldoorlog in Rotterdam in het leven werd geroepen, waarin vrouwen de gemeente adviseerden over woningbouw. Al deze facetten waren voor mij reden

genoeg om nader onderzoek naar deze vrouw te doen. Het tijdschrift *Scyedam* publiceerde mijn bevindingen in drie achtereenvolgende uitgaven.⁵⁰

Om de drie monografieën te kunnen schrijven heb ik interessante primaire bronnen kunnen raadplegen bij nabestaanden en kennissen uit de naaste omgeving van deze drie vrouwelijke architecten. Deze personen waren niet alleen bereid om mondeling herinneringen met mij te delen, maar ook dierbare, *niet* aan de archieven afgestane archivalia als egodocumenten, foto's en ontwerpmateriaal. Met de hoofdstukken 5 tot en met 7 heb ik drie uiteenlopende casussen gekozen van drie tot nu toe vrijwel onbekende vrouwen. In deze hoofdstukken komt ook een contextueel beeld naar voren van de tijd waarin zich hun opleiding en loopbaan voltrokken.

Hoofdstuk 8 behandelt een selectieve groep van vijf vrouwen uit de onderzoeksgroep die trouwden met een architect en met wie zij gezamenlijk het vak uitoefenden in de eigen architectenpraktijk. De keuze voor deze groep bood ook de mogelijkheid onderzoek te doen naar de samenwerkingsmodellen tussen de mannelijke en vrouwelijke wederhelft én vakgenoot. Was er sprake van wederzijdse erkenning en inspiratie? Tot deze groep behoren ook Koos Pot-Keegstra en Lotte Stam-Beese, de twee enige VHBO-gediplomeerden. Stam-Beese is een van de weinige vrouwen uit de onderzoeksgroep die in de architectuurwereld bekendheid geniet en waarover twee monografieën verschenen.⁵¹ Hoewel zij zich ontwikkelde tot stedenbouwkundige, een domein dat zich buiten de kaders van dit onderzoek begeeft, was zij tot haar scheiding samen met haar echtgenoot werkzaam op hun architectenpraktijk. Door haar in dit hoofdstuk te betrekken kon ik haar op een andere wijze benaderen dan met het analyseren van haar stedenbouwkundig oeuvre. Van Stam-Beese en Pot-Keegstra waren de archieven te raadplegen die bij HNI zijn ondergebracht. Van twee andere architectenechtparen, Van Rood-van Rijswijk en Kammer-Kret bewaart HNI alleen de archieven van de mannelijke wederhelft. Sterker nog, in het geval van Jan Kammer-Kret zijn haar opleidingstekeningen en het gezamenlijke werk van haar en haar echtgenoot ondergebracht in zijn archief - en dus ook onder zijn naam. Een dochter van Kammer-Kret, bouwkundig ingenieur in ruste en op hoge leeftijd, was bereid herinneringen, foto's en documentatie over haar ouders met mij te delen. Van het kinderloze echtpaar Lammers-Koeleman, van wie het architectenbureau indertijd door een ander bureau werd overgenomen, zijn geen archieven bewaard gebleven. In de gevallen dat er geen eigen archieven voorhanden waren, leverden toenmalige persoonlijke rapportages aan Staal-Kropholler over de werkzaamheden, bewaard in HNI, interessante informatie op.

In hoofdstuk 8 zal ook blijken dat de vrouwen die met een architect getrouwd waren een voor die tijd verrassend oeuvre voortbrachten, zowel typologisch als stilistisch gezien. Ik heb hier uiteraard een selectie moeten maken. Ook voor dit hoofdstuk heb ik kranten en (vak)tijdschriften, zoals genoemd bij hoofdstuk 4, geraadpleegd.

Voor een compleet overzicht van de 21 vrouwen uit mijn onderzoeksgroep verwijs ik naar de lemma's achterin. Hierin heb ik alle tijdens het onderzoek naar voren gekomen informatie opgenomen, zoals persoonlijke gegevens, opleiding, carrièreverloop en relevante nevenactiviteiten, met vermelding van bronnencorpus. Van de drie vrouwen waaraan de monografische hoofdstukken 5 tot en met 7 (Woffensperger, Boerée en Jansen) zijn gewijd, is geen informatie meer in de lemma's opgenomen. Ik heb er bewust voor gekozen in de lemma's te vermelden of de vrouwen uit de onderzoeksgroep wel of geen kinderen hadden, voor het geval nazaten bij eventueel toekomstig onderzoek nog een rol kunnen spelen.

De evident voorliggende vraag of het werk dat deze vrouwelijke architecten realiseerden, afweek van dat van hun mannelijke vakgenoten laat zich lastig beantwoorden. Ook deze vrouwen gingen mee in het rationalistische gedachtegoed van het opkomende Nieuwe Bouwen. Deze architectuurstijl die vanaf de jaren twintig van zich deed spreken zou eerder mannelijke connotaties oproepen.⁵² Staal-Kropholler kon zich volgens auteur Hanneke Oosterhof gemakkelijker ontplooiën, omdat zij de decoratieve Amsterdamse-schoolstijl kon toepassen, die volgens haar eerder als vrouwelijk werd beschouwd. Maar werden deze stijlen niet allemaal eerst alleen door mannelijke architecten toegepast, omdat er gewoonweg nog nauwelijks vrouwelijke architecten waren? Alles wat deze vrouwen ontwierpen of voortbrachten kon destijds worden gezien als afwijkend van wat er tot dan toe gebouwd werd. Voor vrouwen bood Het Nieuwe Bouwen, ook wel de Nieuwe Zakelijkheid genoemd, kansen om efficiënte, functionele plattegronden in woningen toe te passen ter verlichting van het huishouden. Die aandacht voor efficiency en functionaliteit beperkte zich niet alleen tot de woningbouw, maar zien we ook terug in de utilitaire werken die een aantal van hen realiseerde. Dit vertaalde zich eveneens in het uiterlijk van het gebouw. De ingegeven efficiency gold ook voor de toepassing van nieuwe, industrieel vervaardigde bouwmaterialen. Er waren vrouwen die degelijk en duurzaam wilden bouwen.⁵³ De hoofdstukken 7 en 8 maken dit duidelijk. In deze hoofdstukken komt ook aan de orde dat vrouwen met hun ontwerpen prijsvragen wonnen, daar waar de jury in de veronderstelling verkeerde dat de inzending van een man afkomstig was. Een van de weinige uitspraken die ik tegenkwam van de vrouwelijke architecten zélf over architectuurverschillen tussen mannelijke en vrouwelijke ontwerpers is afkomstig van Wil Jansen. 'In het interieur komen de meeste verschillen aan den dag. Veel kleine dingen worden door een man onbelangrijk gevonden en zijn dit in het oog van een vrouw niet.'⁵⁴ Dit gold echter niet voor al haar vrouwelijke collega's. Volgens Pot-Keegstra was haar echt- en vakgenoot juist 'van de verfijnde detaillering' en hield zijzelf de grote lijnen aan.⁵⁵

1.3. Legenda

Met uitzondering van de monografische hoofdstukken heb ik omwille van de leesbaarheid ervoor gekozen geen geboorte- en sterfdata achter de namen van de vrouwen uit de onderzoeksgroep te vermelden. Deze gegevens zijn terug te vinden in de lemma's.

De vrouwen uit de onderzoeksgroep vermeld ik hoofdzakelijk met hun achternaam. In tekstdelen die over hun jeugd of opleiding gaan, gebruik ik voor het sfeerbeeld nog hun voornamen, evenals in gevallen waarin vaders, broers of echtgenoten voorkomen, om persoonsverwarring te voorkomen. Personen als familieleden, docenten, hoogleraren, mannelijke architecten worden in ieder hoofdstuk de eerste keer met roep- en achternaam opgenomen. Is de roepnaam onbekend, dan worden alle voornamen vermeld, of anders de voorletters.

Om het verschil met mannelijke architecten te benadrukken gebruik ik hoofdzakelijk de term vrouwelijke architect(en) in plaats van het woord architecte(s). Dit leek mij ook in lijn met de term vrouwelijke bouwkundig ingenieurs waarvoor geen vrouwelijke variant bestaat.

Noten

-
- ¹ *Musée d'Orsay* <<https://www.musee-orsay.fr/en/collections/women-art-and-power.html?cHash=1030a57d48>> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ² *Musée d'Orsay* <[https://www.musee-orsay.fr/index.php?id=649&L=1&tx_ttnews\[tt_news\]=47695&no_cache=1](https://www.musee-orsay.fr/index.php?id=649&L=1&tx_ttnews[tt_news]=47695&no_cache=1)> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ³ T. Metz, 'Charlotte Perriand geloofde in de kunst van het wonen', *NRC Handelsblad* 24 oktober 2019.
- ⁴ B. de Klerck, 'Speuren naar vergeten schilderesen. Stichting Advancing Women Artists restaureert in Florence kunstwerken van onbekende vrouwen, zoals Plautilla Nelli', *NRC Handelsblad* 5 februari 2019.
- ⁵ *National Gallery* <<https://www.nationalgallery.org.uk/exhibitions/artemisiam>> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ⁶ Bijvoorbeeld: A. Branbergen, 'Artemisia Gentileschi. De geniale uitzondering', *De Groene Amsterdammer* 144 (2020) nr. 12 (18 maart), <<https://www.groene.nl/artikel/de-geniale-uitzondering>> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ⁷ *See All This* <<https://seeallthis.com/post-magazine/no-10-zomer-2018/>> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ⁸ *Architectenregister* <<https://www.yumpu.com/xx/document/read/63153120/architecten-register-jaarverslag-2019>> (geraadpleegd 26 januari 2020).
- ⁹ *A.Zine* <<https://a-zine.nl/2021/01/19/26-januari-lancering-mevr-de-architect/>> (geraadpleegd 26 januari 2021).
- ¹⁰ L. Doumato, *Architecture and women: a bibliography documenting women architects, landscape architects, designers, architectural critics and writers and women in related fields working in the United States*, New York 1988.
- ¹¹ B. Martin en P. Sparke (red.), *Women's places: architecture and design 1860-1960*, London/New York 2003, pp. x-xv.
- ¹² D. Cole, *From tipi to skyscraper. A history of women in architecture*, Boston 1973, p. vii.
- ¹³ S. Torre, *Women in american architecture: a historic and contemporary perspective*, New York 1977.
- ¹⁴ In 1984 werd het Women in Architecture Archive van het American Institute of Architects in Washington D.C. opgericht. Sinds 1985 bestaat het International Archive of Women in Architecture, opgericht door het Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg. P.H. Simpson, 'Book Review', *Woman's Art Journal* 11 (Autumn, 1990 - Winter, 1991) 2, pp. 44-48.
- ¹⁵ G. Wright, 'On the fringe of the profession: women in american architecture', in: S. Kostof (red.), *The architect: chapters in the history of the profession*, Berkeley and Los Angeles (California)/London 1977, pp. 280-308.
- ¹⁶ S. Allaback, *The first american women architects*, Urbana/Chicago 2008.
- ¹⁷ *Paul Mellon Centre* <<https://www.paul-mellon-centre.ac.uk/whats-on/aa-xx>> (geraadpleegd 2 februari 2021).
- ¹⁸ S. Singha (red.), *Women in architecture. Critical concepts in architecture*, London/New York 2019.
- ¹⁹ De redacteuren zijn L. Brown (Syracuse University) en K. Burns (University of Melbourne). *Experts of Syracuse University* <<https://experts.syr.edu/en/publications/the-bloomsbury-global-encyclopedia-of-women-in-architecture>> (geraadpleegd 3 februari 2021). De publicatie is vertraagd wegens de coronapandemie.
- ²⁰ Zie onder meer: *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kropholler>> (geraadpleegd 26 april 2021); *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail?q=m.%20staal-kropholler&page=1>> (geraadpleegd 26 april 2021).
- ²¹ H.Th. Wijdeveld, 'Het park Meerwijk te Bergen-Binnen', *Wendingen* 1 (1918) nr. 8 (30 augustus), pp. 2-20, citaat p. 8.
- ²² E. van Kessel en M. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect 1891-1966*, Rotterdam z.j. [1991], p. 87.
- ²³ De overige twee vrouwen werden benaderd in hun functie van respectievelijk civiel ingenieur en binnenhuisarchitect.

- 24 De enige andere architect die als meubel- en interieurontwerper is opgenomen is Lotte Stam-Beese. M. Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam 2007, pp. 400, 401-406, 458, 500.
- 25 Opvallend is de vermelding van architect/bouwkundig ingenieur Jacoba Mulder in het lexicon, als lid van de Soroptimistclub. Groot 2007 (zie noot 24), pp. 401 (citaat), 511.
- 26 Groot 2007 (zie noot 24), p. 399.
- 27 W. van Agtmaal (red.) e.a., *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland*, Amsterdam 1978.
- 28 *Universiteit Utrecht* <<https://www.uu.nl/organisatie/alumni/anna-maria-van-schurman>> (geraadpleegd 1 februari 2021); *Koninklijke Bibliotheek* <<https://www.kb.nl/nieuws/2019/bijzondere-vrouwen-bijzondere-boeken>> (geraadpleegd 1 februari 2021).
- 29 *Wikipedia* <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aletta_Jacobs> (geraadpleegd 1 februari 2021).
- 30 D.H. Couvée en A.H. Boswijk, *Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten*, Den Haag 1962, p. 190.
- 31 De uitspraak werd gedaan door Hendrik Willem Bakhuis Roozenboom (1854-1907). Couvée en Boswijk 1962 (zie noot 30), p. 159.
- 32 *Atria, Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898* <<https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/archief/IIAV00000110/>>, zie voor citaat: Inleiding. Het doel van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, onder b) (geraadpleegd 1 februari 2021).
- 33 Groot 2007 (zie noot 24), p. 122.
- 34 M. Heinen, *Vrouwenjaarboekje voor Nederland 1915, 's-Gravenhage 1914*, pp. 407-417.
- 35 A. Linders, *'Frappez, frappez toujours!' N.C. Carry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd*, Hilversum 2003, pp. 246-252.
- 36 Linders 2003 (zie noot 35), p. 246.
- 37 Door afschaffing van de handelingsonbekwaamheid konden gehuwde vrouwen bijvoorbeeld zelfstandig een eigen bankrekening openen.
- 38 R. Buikema en L. Plate (red.), *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur*, Bussum 2015, p. 393.
- 39 Groot 2007 (zie noot 24).
- 40 A. Strijland, *Vrouwelijke tuin- en landschapsarchitecten in Nederland 1898-1998: een geannoteerde bibliografie met inleidend essay over de positie van vrouwen in onderwijs en beroep*, Haarlem 1999.
- 41 A.M. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam 2016.
- 42 E.J. Haslinghuis en H. Janse (red.), *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2001, p. 12.
- 43 In 1956 werd de Technische Hogeschool Eindhoven opgericht waar in 1967 de afdeling bouwkunde werd geopend.
- 44 D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008; Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), archief Academie van Bouwkunst, Amsterdam (ABAM).
- 45 E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982.
- 46 E.M. Smeets-Klokgieters, 'Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland', in: P. de Rooij e.a. (red.), *Jaarboek Haarlem 2018*, Haarlem 2019, pp. 153-177.
- 47 M. Staal-Kropholler, *Lijst van vrouwelijke B.I.'s*, typoscript, ongedateerd, HNI, Rotterdam, archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler, M. (STAX), inv.nr. 110339037.
- 48 E.M. Smeets-Klokgieters, 'Riné Boérée, betonspecialist bij de Genie', *Militaire Spectator* 188 (2019) nr. 5 (mei), pp. 252-271.
- 49 A.C. Heijkoop en J. Bakker, *De RVS flat. Schone beloning voor vasthoudendheid in Rotterdam*, z.pl. [Rotterdam] 2010.
- 50 E. [M.]Smeets-[Klokgieters], 'Wil Jansen, een ondernemende architecte. Eén van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland', *Scydam* 46 (2020) nr. 1 (maart), pp. 32-36; id., 'Wil Jansen, een ondernemende architecte. Volop aandacht voor stenen en stadsgroen', *Scydam* 46 (2020) nr. 2 (juni), pp. 62-67; id., 'Willy Jansen, een ondernemende architecte uit Schiedam', *Scydam* 46 (2020) nr. 3 (september), pp. 84-89.

-
- ⁵¹ H. Damen en A. Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993; H. Oosterhof, *'Want de grond behoort ons allen toe'. Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018.
- ⁵² Oosterhof 2018 (zie noot 51), p. 95.
- ⁵³ Bijvoorbeeld Kammer-Kret. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 45), p. 104.
- ⁵⁴ Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool. De Schiedammer* 14 november 1946.
- ⁵⁵ J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.

Hoofdstuk 2

**De opkomst van de vrouw in meubelontwerp,
interieur- en tuinarchitectuur**

2. De opkomst van de vrouw in meubelontwerp, interieur- en tuinarchitectuur

In de eerste decennia van de twintigste eeuw kwamen vrouwen op in disciplines die nauw verwant waren aan de architectuur, maar waarvoor geen universitaire opleiding bestond. Binnen de vormgeving richtten vrouwen zich aanvankelijk op ambachten als kunstnaaldwerk, kantwerk en weefkunst.¹ Deze ambachten werden bij uitstek met vrouwelijkheid verbonden, hetgeen paste in het maatschappelijk heersende beeld. Allengs echter werden vrouwen bepaalde eigenschappen toegedicht wat hen in nieuwe vakgebieden binnen de vormgeving deed opkomen. In verschillende tijdschriften lieten mannen uit het vak zich positief uit over het aandeel dat vrouwen als binnenhuisinrichter, meubelontwerper en zelfs binnenhuisarchitect konden hebben met hun gevoel voor intimiteit, sfeer en kleur. Omdat specialismen en opleidingen tot die specialismen geleidelijk aan ontstonden, waren deze verschillende disciplines voor de Tweede Wereldoorlog niet scherp begrensd. Zo konden meubelmakers zich ontwikkelen tot interieurinrichters en groeide bijvoorbeeld Margaret Staal-Kropholler (1891-1966), opgeleid als decoratief tekenaar, uit tot meubelontwerper, interieurarchitect en vervolgens tot architect. Ook in de tuinarchitectuur waren vrouwen in opkomst. De tuinkunst werd gezien als een 'schoon arbeidsveld' voor vrouwen, waar onder meer smaak, kleurkeuze en 'haast moederlijke zorg' voor het opkweken van bloemen en heesters aan te pas kwam.²

In dit hoofdstuk schets ik een beeld van de opkomst van de vrouw in deze aan de architectuur gerelateerde disciplines om daarmee de opkomst van de vrouwelijke architect in perspectief te plaatsen. Uit mijn onderzoek zal blijken dat de academisch opgeleide vrouwelijke architecten zich, al dan niet daartoe gedwongen door economische omstandigheden, eveneens bezighielden met dergelijke disciplines. In dit hoofdstuk komt tevens aan de orde de wijze waarop deze vrouwen van het eerste uur zichzelf en hun werk voor het voetlicht brachten.

2.1. Vrouwen in interieurarchitectuur en meubelontwerp

Van een specifieke afbakening van het beroep, laat staan van titelbescherming, was voor de interieurarchitect in de eerste decennia van de twintigste eeuw geen sprake.³ De titelbescherming werd, evenals die van de architect, pas in 1988 wettelijk van kracht.⁴ Het beroep van interieurarchitect kwam langzaam van de grond. De in 1904 opgerichte Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK) werd zich pas rond 1918 bewust van het gebrek aan vaste regels, een erecode en een honorariumtabel voor de uitoefening van het vak. Vooral buiten de VANK was de roep om een op het vak afgestemde opleiding groot. De opleiding kwam uiteindelijk voort uit het al bestaande

kunstnijverheidsonderwijs. Als gevolg van de crisisjaren en uit bezuinigings-overwegingen vond in 1924 in Amsterdam een samenvoeging plaats van de Kunstnijverheidsschool Quellinus, de Rijksnijverheidsschool, de Dagteeken en Kunstambachtschool voor meisjes en de Teekenschool voor Kunstambachten tot het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs. Het Instituut kende vanaf de samenvoeging een vakklas 'Binnenarchitectuur'.⁵ De Haagse Academie van Beeldende Kunsten volgde in 1931 met een opleiding Meubelconstructie en Binnenhuiskunst. Deze afdeling werd gevormd onder leiding van binnenhuisarchitect en industrieel ontwerper Cor Alons (1892-1967).

In 1940 werd door de VANK in een huishoudelijk reglement de definitie van een 'Binnenhuisarchitect V.A.N.K.' vastgesteld: 'Als binnenhuisarchitect V.A.N.K. komt in aanmerking hij die zich bezig houdt met het ontwerpen van meubelen en andere onderdelen van het interieur en die bovendien het scheppen van een interieur in de ruimste zin des woords beheerst. Hij moet voldoende architectonische kennis bezitten met alle daaraan verbonden eisen van vakmanschap, voor zover dit voor het interieur noodzakelijk is'.⁶ In een concept-honorariumregeling van de VANK uit 1941 werd een onderscheid gemaakt tussen de 'vrije binnenhuisarchitect', die de uitvoering van zijn ontwerpen 'onder zijne leiding, door derden, tot stand doet brengen', 'de zakenman-binnenhuisarchitect' die zijn ontwerpen 'in eigen of andermans werkplaatsen' liet uitvoeren en deze ook rechtstreeks aan de opdrachtgever leverde en de 'ambtenaar-binnenhuisarchitect' die samenwerkte met of verbonden was aan een 'industriële bedrijf'.⁷

De pogingen van de VANK om tot regelgeving en beroepsafbakening te komen weerspiegelden de situatie in die jaren. Deze werd treffend uiteengezet door meubelontwerper-binnenhuisarchitect Cornelis van der Sluys (1881-1944) in zijn eveneens in 1941 gemaakte aantekeningen voor een rapport aangaande dit onderwerp.⁸ Van der Sluys maakte onderscheid tussen een meubelontwerper en een binnenhuisarchitect. De meubelontwerper was volgens hem 'hij die [...] het meubelmakersvak door en door kent, zoowel het oude vak (handwerk) als de machine-arbeid' en die 'na Mulo of HBS' de ambachtschool doorloopt, twee jaar praktijk opdoet 'en dan een teekenschool' volgt.⁹ De opleiding tot binnenhuisarchitect bestond volgens hem 'in hoofdzaak eerst als meubelteekenaar, aangevuld met bouwkunde-studie, kennis van bouwmaterialen, van licht- en warmte-technieken [...], van verfwerk en kleuren-harmonie, van metaal, weefsels, linoleums, tapijten, hang- en sluitwerk en nog heel veel meer'.¹⁰ Volgens Van der Sluys konden teekenschool of academie 'slechts primair iets doen', maar zou een 'tijdelijke werkkring bij een architect of bouwer van het meeste nut zijn'.¹¹ Naar de mening van Van der Sluys behoorde de binnenhuisarchitectuur aanvankelijk niet ten onrechte tot het architectenvak, mogelijk 'omdat vroeger de architect meer kende, of minder te doen had', maar nu miste de

architect naar zijn mening de elementaire kennis en de tijd voor 'de verzorging van het detail'.¹² 'Een meubel door een architect ontworpen, is zelfs berucht en totaal mis', aldus Van der Sluys.¹³ Alle pogingen tot vakafbakening en reglementering ten spijt, de VANK werd gedurende de Tweede Wereldoorlog ontbonden en de aantekeningen van Van der Sluys werden niet gepubliceerd.¹⁴ In 1945 werd de Vereniging van Beoefenaars der Gebonden Kunsten (GKf) opgericht voor meubelontwerpers, woninginrichters/winkeliers en interieurarchitecten. Deze ging in 1975 op in de nog steeds bestaande Bond van Nederlandse Interieurarchitecten.

De door de VANK opgestelde regelgeving noch de aantekeningen van Van der Sluys gaan uit van een mogelijke beroepsuitoefening door vrouwen, althans, de teksten zijn opgesteld in de hij-vorm. Desalniettemin vermeldt Marjan Groot in haar overzichtswerk *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, zeven vrouwelijke meubel- en interieurontwerpers die vanaf de jaren tien van de twintigste eeuw zichtbaar actief waren.¹⁵ Wellicht vielen deze vrouwen naar de mening van Van der Sluys onder de volgende omschrijving uit zijn aantekeningen: 'De juffrouw die smaak heeft of meent te hebben, "adviseert" en wooningen in[richt], zonder eenige vakkennis te hebben'.¹⁶

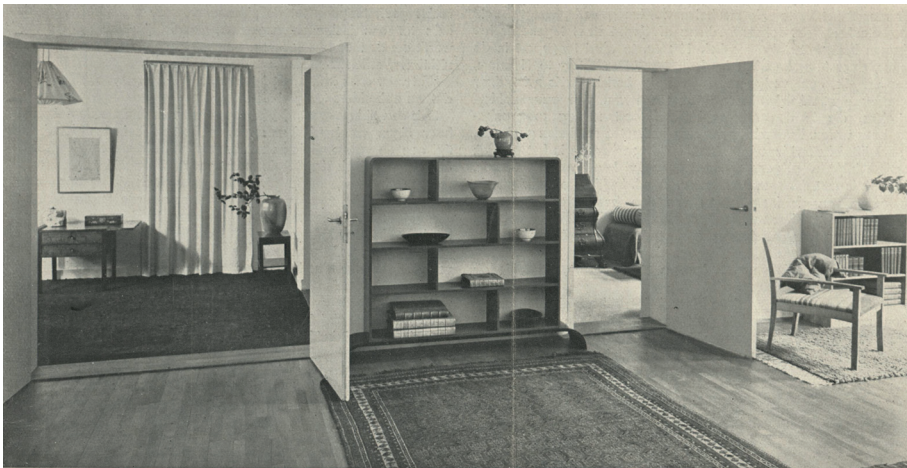
Door de onafgebakende disciplines en door een gebrek aan registratie valt over totale aantallen beroepsbeoefenaars in de eerste helft van de twintigste eeuw geen nauwgezet beeld te geven, dus ook niet over het precieze aandeel van vrouwen daarin.¹⁷ Het is zeer wel mogelijk dat meer vrouwen binnen het beroep actief waren, maar kennelijk niet zodanig dat zij binnen het bereik van Groots schijnwerpers vielen. Wat Groot in haar boek niet vermeldt, maar wat voor dit onderzoek relevant is, is dat er destijds evenmin een specifieke vakopleiding tot binnenhuisarchitect in het hoger of universitair onderwijs bestond. Vergeleken met de groep afgestudeerde vrouwelijke architecten maakte deze beroepsgroep wat opleiding betreft dus een andere ontwikkeling door.

Van de zeven in het overzichtswerk van Groot genoemde vrouwen die actief waren als meubel- en interieurontwerper volgden er drie onderwijs in het buitenland.¹⁸ Dit waren Gertrud Arper (1894-1968), Truus Schröder-Schräder (1889-1985) en Lotte Stam-Beese (1903-1988). Stam-Beese volgde later de architectenopleiding in Amsterdam en past daardoor in de groep vrouwelijke gediplomeerde architecten. Zij komt in hoofdstuk 8 aan de orde. Omdat het onderzoek zich richt op de opkomst van de vrouwelijke architecten die *in Nederland* hun opleiding doorliepen en voltooiden, zijn de vier resterende vrouwen uit het overzicht van Groot het meest relevant om in dit hoofdstuk te behandelen en daarmee het onderzoek in perspectief te plaatsen. Deze vier vrouwen volgden namelijk (delen van) een kunstnijverheidsopleiding in Nederland. Drie van hen begaven zich zowel op het vlak van meubel- als van interieurontwerp.

Een van de eerste vrouwen die zich op beide terreinen bewoog was Margaret Kropholler. Zij behaalde in 1907 haar diploma aan de Dagteken- en Kunstambachts-

school voor Meisjes in Amsterdam waar ze les kreeg in hand- en decoratief tekenen, stijl- en ornamentleer.¹⁹ Totdat zij zich ging toeleggen op architectuur, ontwierp zij meubels en interieurs op het architectenbureau van haar broer Co Kropholler (1881-1973) en diens compagnon en haar latere echtgenoot Jan Frederik Staal (1879-1940). In 1910 volgde zij een cursus Bouwkunde aan de School voor Kunstnijverheid in Haarlem waar de nadruk lag op de esthetische vormgeving en waar het bouwkundig ontwerpen gerelateerd was aan decoratief schilderen, beeldhouwen en meubel- en interieurontwerpen.²⁰ Voor de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913*, gehouden in Amsterdam, verzorgde zij, naast de indeling, de complete inrichting van *Het Huis 1913*.²¹ Hoewel dit een uitgelezen mogelijkheid was om haar werk voor het voetlicht te brengen en zich te profileren, bracht ze haar ontwerp uit onder het pseudoniem van Greta Derlinge. Mogelijk wilde zij niet verward worden met haar broer, met wie zij sinds haar verhouding met de destijds gehuwde Staal, een moeizame relatie had. Met Staal kreeg ze een dochter, maar haar werkzaamheden zette ze voort. Later wist ze zich vooral als architect succesvol te profileren.

Jo van Regteren Altena (1876-1954) volgde in 1903 onderwijs aan de School voor Kunstnijverheid in Haarlem.²² Aanvankelijk was zij werkzaam als borduurster, handwerkster en batikster. Later richtte zij zich op het maken van lampenkappen. Vanaf de late jaren twintig hield zij zich steeds meer bezig met het adviseren in en het ontwerpen van interieurinrichting, zoals kleine meubelen (afb. 1).

Afb. 1. Interieur (ca. 1939) naar ontwerp van Jo van Regteren Altena.

Zij gaf zichzelf uit voor binnenhuisarchitect. Van Regteren Altena organiseerde tentoonstellingen voor vrouwen bij haar thuis. Al in haar ouderlijk richtte zij hiervoor een kamer in. Later exposeerde zij haar werk in haar eigen Haarlemse

kunstnijverheidszaak, maar ook in kunstnijverheidswinkels van vakgenoten die zij door haar lidmaatschap van de VANK en een aantal VANK-commissies had leren kennen. Zij nam ook deel aan tentoonstellingen die door de VANK georganiseerd werden.

Ida Lieftrinck (1901-2006), die vanaf 1918 aan de Kunstnijverheidsschool Quellinus in Amsterdam onderwijs volgde in binnenhuisarchitectuur, meubelkunst en keramiek, was werkzaam op het Rotterdamse architectenbureau van Ko Oud (1890-1963) en werkte mee aan onderzoek naar de keukeninrichting van Duitse arbeiderswoningen.²³ Na een opleiding tot meubelmaker in Duitsland keerde zij terug naar Nederland. In 1933 trouwde zij met electrotechnisch ingenieur Otto Falkenberg, maar zette haar eigen werkzaamheden gewoon voort. Een in 1938 door haar ontworpen interieur voor de alleenstaande werkende vrouw voor de Amsterdamse firma Metz & Co, het luxe warenhuis voor woninginrichting, leidde tot een jarenlange samenwerking met de binnenhuisarchitect van deze firma, Elmar Berkovich (1897-1986) (afb. 2). Volgens de eerder genoemde conceptregeling van de VANK zou Lieftrinck vallen binnen de categorie 'ambtenaar binnenhuisarchitect' en overeenkomstig gehonoreerd moeten zijn.²⁴ Uit weerszin tegen de rotanmeubelen in de winkel beneden haar woning ging Lieftrinck ertoe over zelf rotanstoelen te ontwerpen. Haar moderne, sobere modellen, naast in rotan ook in riet en in hout vormgegeven, werden gewaardeerd en geëxposeerd door mannelijke vakgenoten. Lieftrinck opereerde niet in circuits rondom de VANK, maar vond andere publiciteitskanalen. Als bestuurslid van de Rotterdamse vereniging 'van beoefenaars der bouw- en aanverwante kunsten' Opbouw was zij medeverantwoordelijk voor een koerswijziging in 1929 die aansluiting voorstond bij de stroming van het Nieuwe Bouwen ofwel de Nieuwe Zakelijkheid.²⁵ Door een samensmelting met de Amsterdamse groep De 8 ontstond het avantgardistische tijdschrift *de 8 en Opbouw*, waarin zij veelvuldig publiceerde en waarvan zij van 1934 tot 1939 redactiesecretaris was.²⁶ Zo hield ze in een van haar artikelen een pleidooi voor een nieuwe wooncultuur met praktische en betaalbare meubels, in plaats van kostbare 'meubelkunst'.²⁷

Phemia Molkenboer (1883-1940), wiens vader directeur was van de Amsterdamse Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers, behaalde aan diezelfde school in 1905 het diploma handtekenen en volgde vervolgonderwijs aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten.²⁸ Naast het geven van tekenonderwijs ontwierp en vervaardigde ze illustraties en ontwierp ze kindermeubilair. Ze maakte zowel van die illustraties als van tentoonstellingen gebruik om publiciteit te genereren voor haar kindermeubelen. Van 1915 tot 1925 ontwierp Molkenboer houten speelgoed en kindermeubilair voor de Amsterdamse speelgoedfabriek Olanda en exposeerde hiermee succesvol op de *Tentoonstelling van aesthetisch uitgevoerde gebruiksvoorwerpen* in Haarlem in 1919. Ze was actief als bestuurslid in een kunstkring en sloot zich in 1919 ook aan bij de VANK.

Afb. 2. Ontwerp (1938) van Ida Falkenberg-Lieftrink van een zit-/slaapkamer voor een werkende vrouw, zoals verschenen in *de 8 en Opbouw*.

Uit deze kleine beroepsgroep kunnen moeilijk brede conclusies getrokken worden. Toch valt in de loopbanen van deze vrouwen een eensluidend beeld vast te stellen. Zij wisten zich alle vier succesvol toegang te verschaffen tot disciplines als meubelontwerp en -vervaardiging, interieurontwerp en -inrichting, beroepen die tot dan toe alleen door mannen werden uitgeoefend. Het heeft er alle schijn van dat de alleenstaande Van Regteren Altena en Molkenboer in hun eigen onderhoud konden voorzien. Naast het geven van tekenonderwijs, dat Molkenboer een vast inkomen moet hebben bezorgd, kon zij haar vak als kindermeubelmaker met succes uitoefenen en wist zij de juiste kanalen te vinden voor de afzet ervan.

Binnen de beroepsgroep lijken deze vrouwen geen merkbare weerstand te hebben ondervonden. Sterker nog, hun werk werd door mannelijke vakgenoten gewaardeerd

en aangeprezen. Het zou te verwachten zijn dat hun komst op de arbeidsmarkt door mannelijke collega's op zijn minst als ongewoon of zelfs als concurrerend zou worden ervaren. Daar waar met name de alleenstaande vrouwen erin slaagden hun beroep zelfstandig uit te oefenen, zullen we bij de groep vrouwelijke architecten zien dat dat voor bijna geen enkele vrouw opging. Een aantal van hen ondernam zeker pogingen, maar het lukte hen niet datgene te bereiken wat voor de vrouwelijke meubel- en interieurarchitecten wél gold: zij wisten wegen te vinden om hun eigen werk te promoten en maakten handig gebruik van professionele netwerken en afzetkanalen. Het viel waarschijnlijk lastiger te accepteren dat vrouwen in domeinen als bouwkunde zich gingen bewijzen in de techniek, dan dat vrouwen zich gingen bezighouden met de toch al nauw aan hen gerelateerde woninginrichting. Dat de meeste vrouwelijke architecten uit dit onderzoek bovendien op universitair niveau geschoold waren paste niet in het maatschappelijke beeld. Dit gold wel voor het fenomeen dat vrouwen zich binnen het kunstnijverheidsonderwijs lieten scholen.

2.2. Vrouwen in de tuinarchitectuur

De tuin- en landschapsarchitect, een sinds 1988 wettelijk beschermde titel, ontwerpt tuinen, parken en groenvoorzieningen en houdt zich bezig met de planning, inrichting en vormgeving van het landschap.²⁹ Tot 1945 bestond er geen specifieke beroepsopleiding voor tuinarchitect in het hoger of universitair onderwijs.³⁰ In dit opzicht gaat een vergelijking met de vrouwen die voor 1945 hun architectendiploma in het hoger onderwijs behaalden, niet op. Om een beeld te krijgen van het toen beschikbare onderwijs voor vrouwen die zich in de tuinarchitectuur wilden bekwamen, volgt hier een korte beschrijving. Rond 1900 waren er tuinbouwopleidingen in het lager onderwijs in steden als Aalsmeer en Tiel. Van studenten aan die opleidingen maakten meisjes nauwelijks deel uit. In een enkel geval volgde een jongedame uit interesse of tijdverdrijf een aantal lessen. Hoger tuinbouwonderwijs werd mogelijk in 1904 aan de Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen.³¹ Vanaf het begin studeerden slechts enkele vrouwen aan deze school en dat was in de jaren veertig nog steeds het geval. De vrouwelijke studenten zaten apart, op de voorste rij.³² Sommige vrouwen kozen ervoor om alleen colleges tuinarchitectuur te volgen.³³ In 1918 werd de academische ofwel universitaire instelling van de school bij wet bekrachtigd en werd de naam gewijzigd in Rijks Landbouw Hooge School. Binnen dit onderzoekskader is het relevant te vermelden dat het onderwijsniveau vergelijkbaar was met dat van de Technische Hogeschool (TH) in Delft. In 1945 werd de studierichting Tuin- en Landschapsarchitectuur ingesteld, dus tot die tijd was van academisch geschoolde vrouwelijke (en mannelijke) tuinarchitecten geen sprake.³⁴ De eerste vrouwelijke

academisch gediplomeerde tuinarchitect was Deni Hartelust (1928-1982).³⁵ Zij studeerde af in 1955.

Vanaf 1907 konden meisjes van goeie stand middelbaar tuinonderwijs volgen aan de Middelbare Tuinbouwschool Huis te Lande in Rijswijk voor meisjes.³⁶ Een van de oprichtsters Jacoba Hingst (1872-1950) richtte haar villa in voor deze school. In eerste instantie was de opleiding er niet op gericht om 'meisjes uit den beschaafden stand' op te leiden in de tuinbouw als broodwinning, maar om hen wegwijze te maken in bloemen-, groente- en vruchtenteelt voor latere toepassing in eigen tuin.³⁷ De meisjes volgden lessen in tuintekenen, plantenkennis, kunstgeschiedenis en bloemschikken en gingen op excursie naar Frankrijk en Engeland om beroemde kwekerijen te bezoeken (afb. 3 en 4). In 1941 werd het doel van de opleiding enigszins bijgesteld, namelijk om 'meisjes zooveel kennis van en vaardigheid in het tuinbouwwerk bij te brengen, dat zij daarvan in haar later leven praktisch nut kunnen trekken, hetzij dat zij in den tuinbouw een positie wenschen te verkrijgen in anderer of eigen bedrijf, hetzij dat zij haar kennis nuttig willen aanwenden ten behoeve van eigen kring'.³⁸ Een jaar later werd nog het vak machineschrijven toegevoegd. De driejarige opleiding kende in de beginjaren maximaal zes leerlingen per jaar; na de Eerste Wereldoorlog varieerde dit aantal van acht tot 23. Het is niet duidelijk hoeveel vrouwen hun diploma behaalden tot 1945. Een bron volstaat met te vermelden dat in die periode twaalf vrouwen na de opleiding aan Huis te Lande als tuinarchitect werkzaam waren.³⁹ Er kan niet uit geconcludeerd worden dat deze twaalf vrouwen hun opleiding ook voltooiden.

Afb. 3. Lerares van de Middelbare Tuinbouwschool Huis te Lande te Rijswijk, 1930.

Afb. 4. Leerlingen van de Middelbare Tuinbouwschool Huis te Lande te Rijswijk, 1928.

In hun ambitie om zelfstandig tuinarchitect te worden, werden vrouwen geremd door het advies van overheidswege om toch vooral als assistent te gaan werken, zodat zij konden ervaren of het bezwaarlijk was 'met werklieden te arbeiden, vanwege haar fysiek'.⁴⁰ In een beroepskeuzegids voor meisjes uit 1914 werd het beroep van tuinarchitect voor de eerste maal genoemd en alleen aangeraden voor 'sterke en niet onbemiddelde meisjes, die kunnen afwachten of het aantal opdrachten voldoende zal worden'.⁴¹ De Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde raadde vrouwen af om hun broodwinning in de tuinbouw te zoeken.⁴² Ook werd gewaarschuwd voor een lage en wisselvallige inkomstenstroom.⁴³ Toch lieten vrouwen zich door deze waarschuwingen niet weerhouden. In de periode tot 1945 is van twintig vrouwen bekend dat zij in de tuinarchitectuur actief waren.

De vrouwen die zich het vak eigen hadden gemaakt - al dan niet door het volgen van tuinbouwonderwijs - en daarin actief waren, toonden hun kennis en kunde op tentoonstellingen. Voor de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* maakte 'meijuffrouw J.G. van Zijdveld' (1875-1958) het ontwerp voor het tentoonstellingsterrein.⁴⁴ Op de tentoonstelling waren ook reeds eerder uitgevoerde ontwerpen van andere vrouwen te zien en konden bezoekers in de tentoonstellingscatalogus lezen wat 'eenige' vrouwen tot dan toe in de tuinarchitectuur hadden bereikt.⁴⁵ Zij worden helaas niet bij naam genoemd. Voor het terreinontwerp van de tentoonstelling kon de organisatie kiezen uit negen vrouwen die doorgingen voor tuinarchitect. Hun namen zijn echter evenmin bekend.

Van Zijdveld, het tiende kind uit een notarisgezin, vestigde samen met haar vriendin Cornelia Spoor (1885-1950) in 1907 een eigen kwekerij in Laren, die uitgroeide tot een goed lopend tuinarchitectuurbedrijf met twaalf tuinknechten.⁴⁶ Van beide vrouwen is niet bekend of zij tuinbouwonderwijs hadden gevolgd. Zij profiteerden van in het Gooi neergestreken kunstenaars, die hun opdrachtgevers werden. In 1915 vertelde Van Zuidveld in een interview dat zij twijfels ondervond bij potentiële opdrachtgevers of zij wel over evenveel kwaliteiten beschikte als haar mannelijke collega's.⁴⁷ Voor haarzelf was de omgang met mannelijk personeel geheel nieuw. Toch meende zij dat 'beide bezwaren gemakkelijk waren op te heffen'.⁴⁸ Van Zijdveld en Spoor publiceerden over hun werk in *De vrouw en haar huis* en werkten samen met andere tuinarchitecten.

De in het vak ongeschoolde, alleenstaande Tine Cool (1887-1944), die ervaring opdeed op een kwekerij, begon zelfstandig tuinen te ontwerpen en adverteerde als tuinarchitecte in Bussumse kranten.⁴⁹ Meer nog dan uitvoerend werk schreef zij een groot aantal artikelen in bladen als *Buiten*, *Het Landhuis*, *Floralia*, *Onze Tuinen* en *Bouwkundig Weekblad Architectura*.⁵⁰ Dit had mogelijk ook te maken met het feit dat zij een zwakke gezondheid had. Cool stond veelvuldig in contact met collega-tuinarchitecten.

Renske Boon (1900-1985), dochter van een rijke Groningse grondbezitter, volgde tot circa 1930 colleges tuinarchitectuur aan Huis te Lande.⁵¹ Niet bekend is of zij haar opleiding voltooide. Boon begon haar eigen bedrijf vanuit haar ouderlijk huis in Hoogezand waar zij kwam te wonen, samen met haar zuster die het huishouden verzorgde. De nieuwe tuin die Boon daar aanlegde diende als visitekaartje. Zij verwierf opdrachten voor villatuinen, boerderij-erven, buitenplaatsen, grafbeplantingen en stadsparken. Boon wist een oeuvre te realiseren van zo'n tweehonderd projecten. Ook Iep Faber (1899-1983), gediplomeerde van het Huis te Lande, had een eigen tuinontwerpbedrijf.⁵²

Mien Ruys (1904-1999), dochter van een kweker in Dedemsvaart, kreeg van haar vader de gelegenheid om in 1929 onderwijs te volgen aan de eerste tuinbouwhogeschool van Duitsland in Berlijn.⁵³ Begin jaren dertig volgde zij als toehoorder colleges bij Granpré Molière aan de TH in Delft en ontdekte daar naar eigen zeggen 'het grotere verband [...] tussen stedenbouw, architectuur en tuin- en landschapsarchitectuur'.⁵⁴ Ruys vestigde zich als zelfstandige in Amsterdam en had een goed gevulde orderportefeuille, mede dankzij de kwekerij van haar vader. Zij zocht aansluiting bij en genoot bekendheid in Amsterdamse architectuurkringen. Na de oorlog zou Ruys samenwerken met architect Ko Mulder, werkzaam op de afdeling stadsontwikkeling. Ruys ontwierp onder meer het groen in wijken als Slotervaart.

De genoemde vrouwen lijken als zelfstandig werkenden redelijk tot goed in hun onderhoud te hebben kunnen voorzien, mede dankzij hun creativiteit in het vinden van promotiemiddelen, netwerken en opdrachtgevers. Omdat het vak voor de Tweede

Wereldoorlog nog in de kinderschoenen stond, waren er nog geen specifieke functies beschikbaar bij de overheid. Architecten in gemeentelijke dienst als Ko Mulder kregen projecten op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur onder hun beheer, omdat er nog geen specialisten op het gebied van landschapsarchitectuur bestonden.

In 1922 werd de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten (BNT) opgericht. Naast tuinarchitect Leonard Springer (1855-1940) waren vrouwen als Jo Bouwens (1895-1962), Jacoba Hingst, Tine Cool en Van Zijdveld bij de oprichting betrokken.⁵⁵ Doelstelling van de bond was 'de ontwikkeling en waardering der tuinkunst als zelfstandige kunst', ledenbehartiging en bevordering van het onderwijs.⁵⁶ Ruim tien jaar na de oprichting maakte de toenmalige BNT-voorzitter in zijn streven de titel van tuinarchitect beschermd te krijgen een treffende vergelijking met de architectuur door te betogen dat 'het verschil tusschen tuinkunst en tuinbouw [...] even groot [was] als tusschen architect en bouwer'.⁵⁷ Het streven naar een gelijkwaardige positionering van het beroep naast dat van de architect kreeg ook de zweem van broodnijd mee. Direct aansluitend op Springers betoog in *Bouwkundig Weekblad Architectura* namelijk riep architect én tuinarchitect Johan Pieter Fokker (1889-1963) zijn medeleden van de Bond van Nederlandse Architecten op 'er voor [te] ijveren, dat de tuinarchitecten al het werk krijgen, dat hun eigenlijk toekomt [...]'.⁵⁸ Fokker stelde dat de tuintechnische kennis geheel ontbrak bij de architect, 'die slechts een bouwkundige opleiding had' en dat '[vele architecten] toch grasduinen [...] op het hun vreemd gebied der tuinarchitectuur en dat de tuinarchitecten daar bitter over gestemd zijn'. In hoofdstuk 7 zal blijken dat een architect als Wil Jansen zich eveneens bezighield met tuinarchitectuur, daartoe vooral aangezet door de economische omstandigheden. Het belang van samenwerking met architecten onderschreef ook Iep Faber in een artikel in het weekblad *Onze Tuinen* in 1928.⁵⁹ Dat beide disciplines elkaar konden aanvullen, blijkt uit de eerdergenoemde samenwerking tussen Mulder en Ruys in Amsterdam. Ruys werd in 1941 bestuurslid van de BNT.

Van mogelijke weerstand die vrouwen zouden ondervinden toen zij zich professioneel gingen bezighouden met tuinarchitectuur, zijn nagenoeg geen praktijkvoorbeelden gevonden. Zoals eerder aangehaald, liet alleen Van Zijdveld zich in een interview uit over ondervonden twijfels bij opdrachtgevers of zij wel een vrouw in de arm moesten nemen en over het leren omgaan met mannelijk personeel. Het bleken geen onoverkomelijke bezwaren voor Van Zijdveld te zijn. Werd jonge vrouwen vanuit het vak zelf nog ontraden om tuinbouwonderwijs te volgen, toen zij eenmaal toetraden tot de arbeidsmarkt lijkt er geen sprake geweest te zijn van openlijk geuite bezwaren of tegenwerking door mannelijke collega's. Zo was vakgenoot Fokker van mening dat 'het minutieus ingaan op de sfeer van het kleine gewas' paste bij het 'vrouwelijk sentiment'.⁶⁰ Ook haalde hij voorbeelden aan van naar zijn mening goed aangelegde borders door vrouwen, bijvoorbeeld door Tine Cool.⁶¹

2.3. Besluit

De opkomst van de vrouw in de hier behandelde, nauw aan de architectuur verwante disciplines laat zich niet een op een vergelijken met die van de vrouwelijke architecten. In de eerste helft van de twintigste eeuw volgden vrouwen (deels) kunstnijverheidsonderwijs en ontwikkelden zich in kunstnijverheidsberoepen. Enkel onder hen gingen zich toeleggen op vakgebieden waarvan ook mannen meenden dat vrouwen daarvoor geschikt waren: binnenhuisarchitectuur. Er bestond nog geen specifieke opleiding tot binnenhuisarchitect. De vier vrouwen Margaret Staal-Kropholler, Jo van Regteren Altena, Ida Lieftrinck en Phemia Molkenboer waren werkzaam in meubelontwerp, binnenhuisarchitectuur of beide. Deze vrouwen wisten, door het vinden van goede publiciteitskanalen en afzetmogelijkheden, hun werk goed voor het voetlicht te brengen en in hun eigen onderhoud te voorzien. Hierin waren zij succesvoller dan de vrouwelijke architecten. Ook profiteerden enkelen van hun lidmaatschap, het netwerk en de promotieactiviteiten van vakvereniging VANK.

De twintig vrouwen die zich voor 1945 toelegden op de tuinarchitectuur en van wie sommigen tuinbouwonderwijs volgden, oefenden zelfstandig hun beroep uit. Van de meeste vrouwen is bekend dat zij, ondanks negatieve beroepsadviezen door slechte economische vooruitzichten, in hun eigen onderhoud konden voorzien en in een aantal gevallen een succesvolle onderneming leidden. Evenals de vrouwelijke binnenhuisarchitecten maakten zij gebruik van tentoonstellingen, publicaties en de juiste relaties om hun werk te promoten. Van echte weerstand tegen de komst van vrouwen in de tuinarchitectuur lijkt geen sprake te zijn geweest, wel van twijfels bij opdrachtgevers door onbekendheid met vrouwelijke beroepsuitoefenaars. Kenmerkend is dat belangenbehartiger BNT mede door een aantal vrouwen werd opgericht en in de jaren veertig een vrouwelijk bestuurslid kende in de persoon van Mien Ruys.

Dat opkomende vrouwen in de interieur- en tuinarchitectuur zich gemakkelijker geaccepteerd wisten bij opdrachtgevers en vakgenoten laat zich zeer waarschijnlijk verklaren door het feit dat deze beroepen zich lieten associëren met als vrouwelijk beschouwde eigenschappen zoals gevoel voor kleur, detail en sfeer. Dat daarentegen vrouwen zich - op academisch niveau - gingen bekwamen in technische vaardigheden die juist als typisch mannelijk werden aangemerkt betekende, zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, voor vrouwelijke architecten een moeizame te bewandelen weg. Bouwkunde werd immers al eeuwen toegedicht aan en uitgevoerd door mannen. Daarmee vergeleken waren beroepen als binnenhuis- en tuinarchitect nog in opkomst en was er geen sprake van een reeds lang gevestigde orde. Het is dan ook aannemelijk te veronderstellen dat vrouwen die deze vakken gingen uitoefenen eerder werden geaccepteerd.

Noten

- ¹ M. Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam 2007, pp. 15-22, 64, 398-401.
- ² A. Strijland, *Vrouwelijke tuin- en landschapsarchitecten in Nederland 1898-1998: een geannoteerde bibliografie met inleidend essay over de positie van vrouwen in onderwijs en beroep*, Haarlem 1999, p. 30.
- ³ P. Fuhring en R. Eggink, *Binnenhuisarchitectuur in Nederland 1900-1981. Een geschiedenis van de interieurarchitectuur*, Den Haag 1981, pp. 38-46.
- ⁴ Kenniscentrum voor de Nederlandse Architecten Praktijk
<<https://www.architectenwerk.nl/architectenpraktijk02/Architectentitel#:~:text=De%20op%201%20oktober%201988,tuin%2D%20en%20landschapsarchitect%20en%20interieurarchitect>> (geraadpleegd 10 mei 2021).
- ⁵ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 39.
- ⁶ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 40.
- ⁷ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), pp. 40-41.
- ⁸ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), pp. 41-43.
- ⁹ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 41.
- ¹⁰ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 41.
- ¹¹ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 41.
- ¹² Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 42.
- ¹³ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 42.
- ¹⁴ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 45.
- ¹⁵ Groot 2007 (zie noot 1), pp. 398-417.
- ¹⁶ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p. 42.
- ¹⁷ Voor het huidige beeld: per 31 december 2018 stonden er 1.786 interieurarchitecten ingeschreven in het Architectenregister, waarvan 53% vrouw. *Architectenregister, Jaarverslag 2018*
<<https://www.architectenregister.nl/media/1096/jaarverslag-2018-def.pdf>> (geraadpleegd 10 mei 2021). In het jaarverslag 2019 wordt binnen de verschillende disciplines geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen.
- ¹⁸ Groot 2007 (zie noot 1), p. 400.
- ¹⁹ D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, p. 56; E. van Kessel en M. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect 1891-1966*, Rotterdam z.j. [1991], pp. 9-10. In laatstgenoemde publicatie is de benaming Dagteeken- en Ambachtschool voor Meisjes niet correct.
- ²⁰ Wendt 2008 (zie noot 19), p. 56; Van Kessel en Kuperus z.j. [1991] (zie noot 19), p. 13. In beide publicaties is de benaming School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Ambachten niet correct. Pas vanaf 1918 kreeg de School voor Kunstnijverheid een andere naam: School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Kunstambachten. Groot 2007 (zie noot 1), p. 451.
- ²¹ Van Kessel en Kuperus z.j. [1991] (zie noot 19), pp. 11-13; Groot 2007 (zie noot 1), pp. 401-403.
- ²² Groot 2007 (zie noot 1), pp. 406-412, 522-523. Het is niet duidelijk hoe lang Jo van Regteren Altena onderwijs volgde aan de School voor Kunstnijverheid.
- ²³ Groot 2007 (zie noot 1), pp. 412-417, 505.
- ²⁴ Fuhring en Eggink 1981 (zie noot 3), p.40.
- ²⁵ J. Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw' in: W. Beeren e.a. (red.), *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, uitgave bij tent. Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen) 1982, pp. 139-157.
- ²⁶ Ook Lotte Stam-Beese publiceerde veelvuldig in *de 8 en Opbouw*. H. Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018, p. 93 (Lieftrinck), 101 (Lieftrinck en Stam-Beese), 332-333 (Stam-Beese).
- ²⁷ I. Lieftrinck, 'Binnenarchitect en woninginrichting', *de 8 en Opbouw* 3 (1932) nr. 22 (27 oktober), pp. 220-222, citaat p. 222.
- ²⁸ Groot 2007 (zie noot 1), pp. 510-511.
- ²⁹ Strijland 1999 (zie noot 2), p. 5.
- ³⁰ Strijland 1999 (zie noot 2), pp. 19-21.

-
- 31 Overeenkomstig een herziening van de Wet op het wetenschappelijk onderwijs wijzigde de naam in
1986 in Landbouwwuniversiteit. De huidige naam luidt Wageningen University en Research Centrum.
Wageningen University en Research Centrum (Wageningen UR) <[http://www.wageningenur.nl/nl/Over-
Wageningen-UR/Historie-van-Wageningen-UR.htm](http://www.wageningenur.nl/nl/Over-
Wageningen-UR/Historie-van-Wageningen-UR.htm)> (geraadpleegd 19 mei 2016).
- 32 A.M. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*,
Rotterdam 2016, p. 429.
- 33 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 21.
- 34 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 32.
- 35 Backer 2016 (zie noot 32), p. 458.
- 36 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 21; Backer 2016 (zie noot 32), pp. 429-434.
- 37 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 28.
- 38 Backer 2016 (zie noot 32), p. 432.
- 39 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 21.
- 40 Backer 2016 (zie noot 32), p. 432.
- 41 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 30.
- 42 Backer 2016 (zie noot 32), pp. 412-421.
- 43 Strijland 1999 (zie noot 2), pp. 31-32.
- 44 Strijland 1999 (zie noot 2), pp. 29-30. De voornaam van Zijdveld is niet bekend.
- 45 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 36.
- 46 Backer 2016 (zie noot 32), p. 415.
- 47 Strijland 1999 (zie noot 2), pp. 30-31.
- 48 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 31.
- 49 E. Blok, *Jongere Tuinkunst 1900-1940*, Wageningen 1992 (Nederlandse Tuinarchitectuur III), pp. 101-
118, *Wageningen University & Research* <<https://edepot.wur.nl/119354>> (geraadpleegd 15 mei 2021).
Zie voor de bibliografie van Cool: Blok 1992 (zie noot 49), pp. 163-166.
- 50 Backer 2016 (zie noot 32), pp. 441-444; Strijland (zie noot 2), p. 21.
- 51 Backer 2016 (zie noot 32), pp. 436-441.
- 52 Ruys volgde onderwijs aan het Institut für Gartengestaltung aan de Landwirtschaftliche Hochschule in
Berlijn-Dahlem. Backer 2016 (zie noot 32), pp. 472-481.
- 53 Backer 2016 (zie noot 32), p. 477.
- 54 Van Jo Bouwens is bekend dat zij in 1914 haar diploma behaalde aan de Middelbare Tuinbouwschool
Huis te Lande. Strijland 1999 (zie noot 2), p. 21.
- 55 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 8. De organisatie staat tegenwoordig bekend als Nederlandse Vereniging
voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL).
- 56 H. Roeters van Lennep, 'Het bestaansrecht van den tuinarchitect', *Bouwkundig Weekblad Architectura*
54 (1933) nr. 3 (21 januari), pp. 17-18, citaat p. 17.
- 57 Ir. J.P. Fokker, B.N.A., 'De positie van den tuinarchitect', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933)
nr. 3 (21 januari), pp. 18-19, citaat p. 18.
- 58 M. Faber, 'Tuinarchitectuur', *Onze Tuinen* 23 (1928) nr. 14 (6 april), p. 199.
- 59 Strijland 1999 (zie noot 2), p. 31.
- 60 Blok 1992 (zie noot 49), pp. 119-143.
- 61

Hoofdstuk 3

De vrouwelijke architecten van het eerste uur

3. De vrouwelijke architecten van het eerste uur

Het Griekse woord architektón is een samentrekking van archi (voornaamste) en tektón (timmerman).¹ Het waren de bouwmeesters, voornamelijk vanuit de praktijk ontwikkelde bekwame ambachtslieden als stucwerkers of timmerlieden, die in de eerste decennia van de negentiende eeuw de bouwplannen ontwierpen en de leiding hadden bij de uitvoering ervan.² Een sterke toeneming van de bevolking en uitbreiding van steden deed in de tweede helft van de negentiende eeuw de vraag in de bouwsector naar met name publieke gebouwtypen explosief groeien.³ Het ontwerpproces van dergelijke gebouwen en de toepassing van nieuwe materialen als ijzer, glas, zink en beton vroeg om specialistische kennis waarover de ambachtsbazen-bouwmeesters niet beschikten.

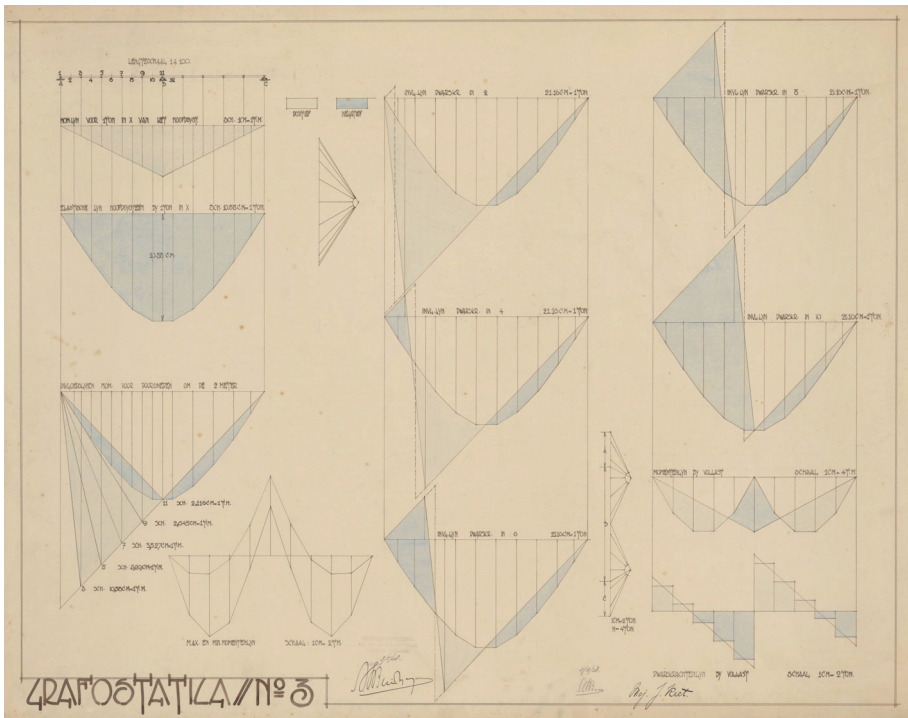
De in 1842 opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst zag het belang van een scheiding tussen ontwerp en het feitelijke bouwen en bepleitte een speciale opleiding tot professionele architectonische ontwerpers.⁴ De vereniging gaf vakperiodieken uit en organiseerde lezingen en discussiebijeenkomsten. Ook het vijf jaar later opgerichte Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) ontplooid dergelijke activiteiten.⁵ Ingenieurs hielden zich bezig met disciplines als haven-, bruggen-, scheeps- en spoorwegbouw, maar ook met bouwkunde.

Dit hoofdstuk schetst een algemeen beeld van de eerste academische opleiding bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft evenals van de eerste hogere beroepsopleiding tot architect, het Voortgezet en Hoger Bouwkunst Onderricht in Amsterdam. Beide opleidingen brachten de eerste vrouwelijke architecten voort. Daarnaast gaat dit hoofdstuk in op de mate van toegankelijkheid van deze opleidingen voor vrouwen en de ervaringen van enkelen ten aanzien van de opleiding zelf en van hun bejegening als vrouw tijdens de opleiding.

3.1. Scholing in Delft

De leerstoel bouwkunde werd bij Wet op het Middelbaar Onderwijs van 2 mei 1863 mogelijk gemaakt aan de Polytechnische School in Delft, die in 1864 werd opgericht.⁶ Hiermee startte de eerste officiële bouwkundige opleiding in Nederland. Viel de vierjarige opleiding bouwkunde eerst nog grotendeels samen met de studie voor civiel ingenieur, een wetswijziging in 1901 creëerde een zelfstandige opleiding tot 'architect of bouwkundig ingenieur'.⁷ Deze opleiding bouwkunde kreeg vaste vorm bij de overgang in 1905 van de Polytechnische School naar de Technische Hogeschool (TH) en werd daarmee naar een academisch niveau getild.⁸ Om tot de examens van de studie bouwkunde te worden toegelaten moest men in het bezit zijn van het eindexamen van de hogereburgerschool (hbs) met vijfjarige cursus of van het gymnasium-B.⁹

De vijfjarige opleiding bestond enerzijds uit technische, anderzijds uit kunsthistorische en vormgevende vakken. De toevoeging van deze laatste hing samen met het verzet van de Raad van Bestuur van de TH tegen aanvankelijke stromingen om de bouwkundige opleiding onder te brengen bij de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam.¹⁰ Het propedeutisch examen werd in drie onderdelen afgenomen: het eerste deel betrof de zuivere en toegepaste wiskunde, het tweede deel de theoretische en toegepaste natuurkunde en het derde deel omvatte de architectuur, het technisch tekenen en het handtekenen. Het tekenen werd van het allergegrootste belang gevonden (afb. 1). Halverwege de jaren twintig werd het buitenschetsen aan het programma toegevoegd.¹¹ Ook scheikunde behoorde tot de eerstejaarsvakken, maar hierin werd niet geëxamineerd.

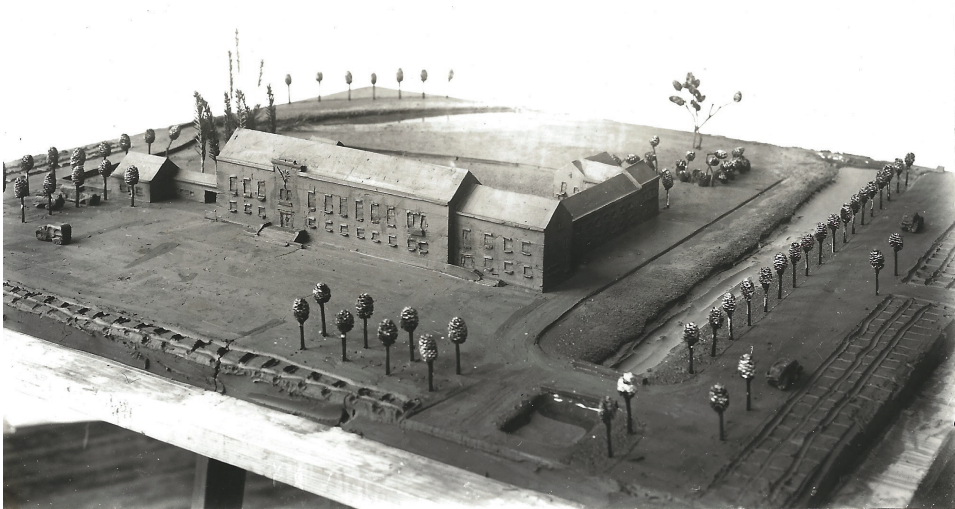
Afb. 1. Tekenend van het allergegrootste belang gevonden. J. Kret, *Grafostatica no. 3*, Delft 1928.

Voor het behalen van het kandidaatsexamen, dat ook in drie delen was opgebouwd, stond officieel drie jaar. Het lesprogramma werd uitgebreid met vakken als mechanica, 'het landmeten en waterpassen', administratief en staatsrecht, waterbouwkunde, aanleg van wegen en brugbouw, kennis en onderzoek van bouwstoffen, technische hygiëne, boetseren en beeldhouwkunst, decoratieve kunst en kunstgeschiedenis (afb.

2a en 2b).¹² Voor de technische vakken moest 'voornamelijk op de teekenzalen worden gewerkt onder voortdurende leiding van hoogleraren en assistenten', waar ook gelegenheid was 'de kennis der litteratuur [sic] te verrijken, wat voor een veelzijdige ontwikkeling nodig is' (afb. 3a en 3b).¹³ Voor het kandidaatsexamen in het derde jaar moesten studenten ontwerpen maken van woonhuizen en kleine openbare gebouwen (afb. 4).¹⁴ Hoogleraren architectuur aan de TH waren onder meer Henri Evers (1855-1929), Adrianus van der Steur (1865-1945) en Richard Schoemaker (1886-1942).¹⁵ Karel Sluyterman (1863-1931) en Arend Odé (1865-1955) doceerden respectievelijk decoratieve kunst en ornamenttekenen en boetseren en beeldhouwkunst.

Afb. 2a. Vanaf het tweede studiejaar behoorde het vak boetseren tot het onderwijsprogramma. W.C.M. Jansen, maquette van een museum, Delft ongedateerd.

Afb. 2b. W.C.M. Jansen, maquette van een raadhuis, Delft ongedateerd.

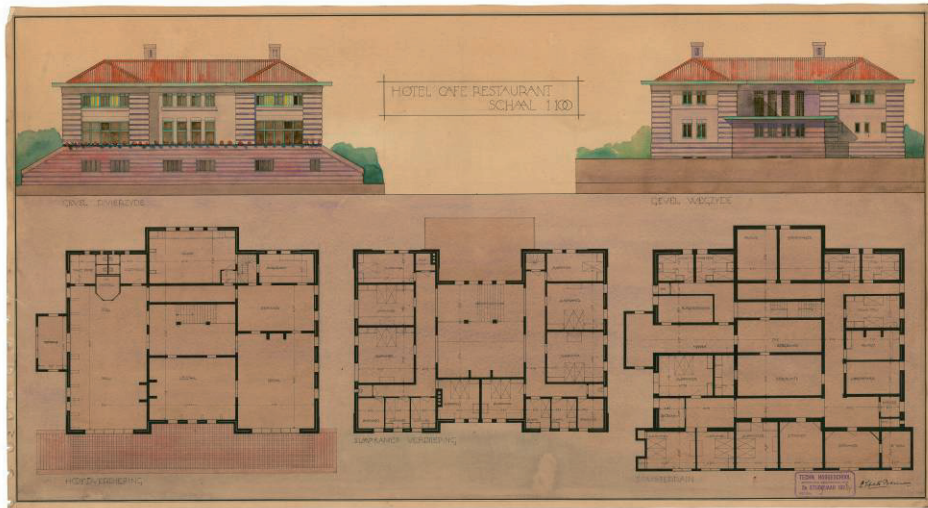

Afb. 3a. 'Meisjes op tekenzaal', afdeling Bouwkunde Oude Delft, 1909. Of dit de vier studentes bouwkunde uit het studiejaar 1909-1910 waren, waaronder Grada Wolffensperger (niet herkenbaar op de foto), is niet bekend.

Afb. 3b. Studente bouwkunde, Delft, jaar en persoon onbekend.

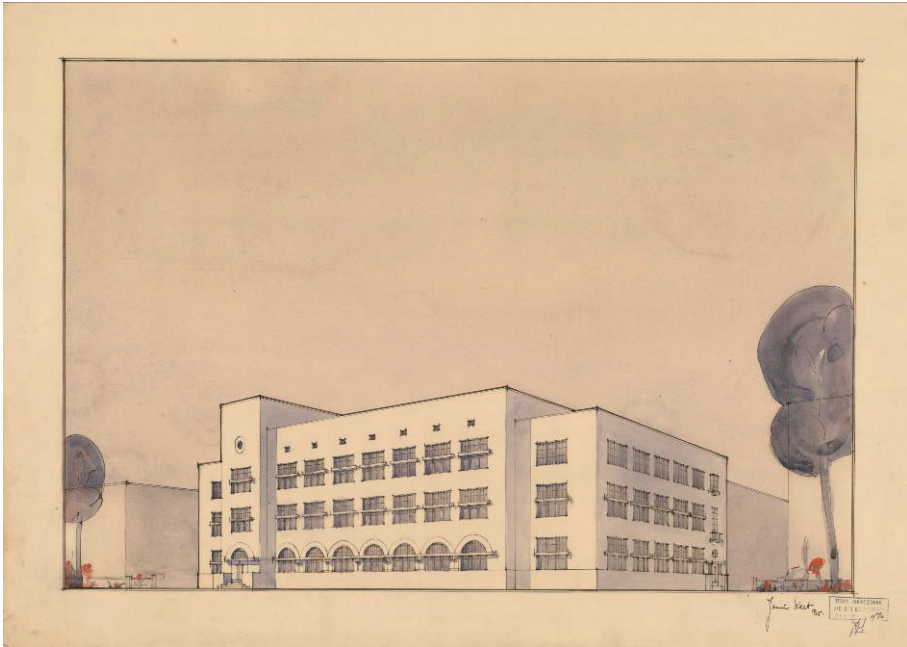

Afb. 4. Voor het kandidaatsexamen moesten studenten kleine openbare gebouwen ontwerpen. C.H.M. Boerée, *Hotel Café Restaurant*, gevelaanzicht en plattegrond, Delft 1924.

Het programma van het laatste studiejaar bevatte nog een opvallend aantal nieuwe vakken waarvoor geen examen werd afgenomen zoals werktuigbouwkunde, mechanische technologie, staathuishoudkunde, handelsrecht en boekhouden. Om af te studeren legden de studenten eerst in dertien vakken theorie-examens af.¹⁶ De eindopdracht bestond uit het maken van een ontwerp voor een openbaar gebouw (afb. 5). Het schetsontwerp moest in één dag worden gemaakt en werd daarna verzegeld. Op basis van dit schetsontwerp werd er gedurende enkele weken een totaalontwerp uitgewerkt, evenals een onderdeel voor het vak decoratieve kunst.

De samenstelling van het lesprogramma met vakken als administratief en handelsrecht, bedrijfsleer en boekhouden duidt op een opleiding die er eerder op was gericht de studenten voor te bereiden op de beroepsuitoefening als zelfstandig architect dan in dienstverband.¹⁷ Van specialisatie binnen de opleiding was in eerste instantie geen sprake.¹⁸ Alle studenten bouwkunde legden hetzelfde examen af. In de jaren twintig kon men in het laatste studiejaar kiezen voor utiliteitsbouw, monumentale bouwkunst of stadsaanleg (afb. 6).¹⁹ Dit laatste vak werd, als onderdeel van het vak architectuur, gedoceerd door architect en stedenbouwkundige Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972).²⁰ In 1947 werd de eerste hoogleraar stedenbouwkunde aangesteld. Pas in de jaren zestig werd stedenbouw een zelfstandige discipline.

Afb. 5. Ontwerp voor een openbaar gebouw, afstudeeropdracht. J. Kret, *Bankgebouw*, Delft 1930-1931.

TECHNISCHE HOOGESCHOOL
AFDEELING DER BOUWKUNDE.

No. _____

Bericht op schrijven van _____

DELFT, 21 September ..... 1931.

betreffende:

Bijlage

ROOSTER voor het tentamen Utiliteitsbouw
op DONDERDAG 1 October 1931
in het kabinet van Prof. Ir. Schoemaker.

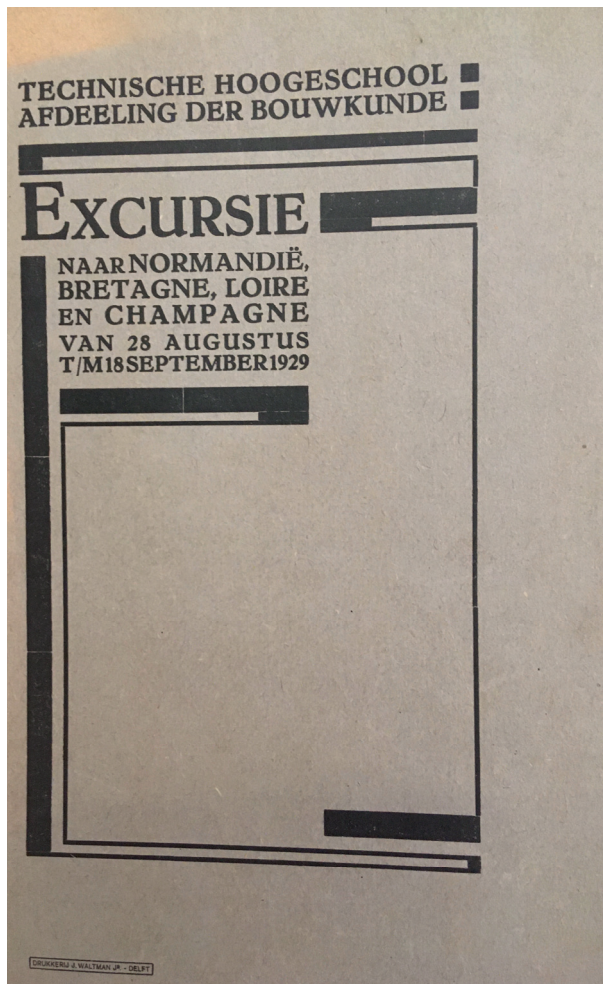
Mejuffrouw J. Kret	om 1½ - 2½ uur n.m.
" W. Janssen	" 2½ - 3 uur "
" H. Valckenier Kips	" 3 - 3½ uur "
J. W. C. Boks	" 3½ - 4½ uur "

De Hoogleeraar
R. L. A. SCHOEMAKER.

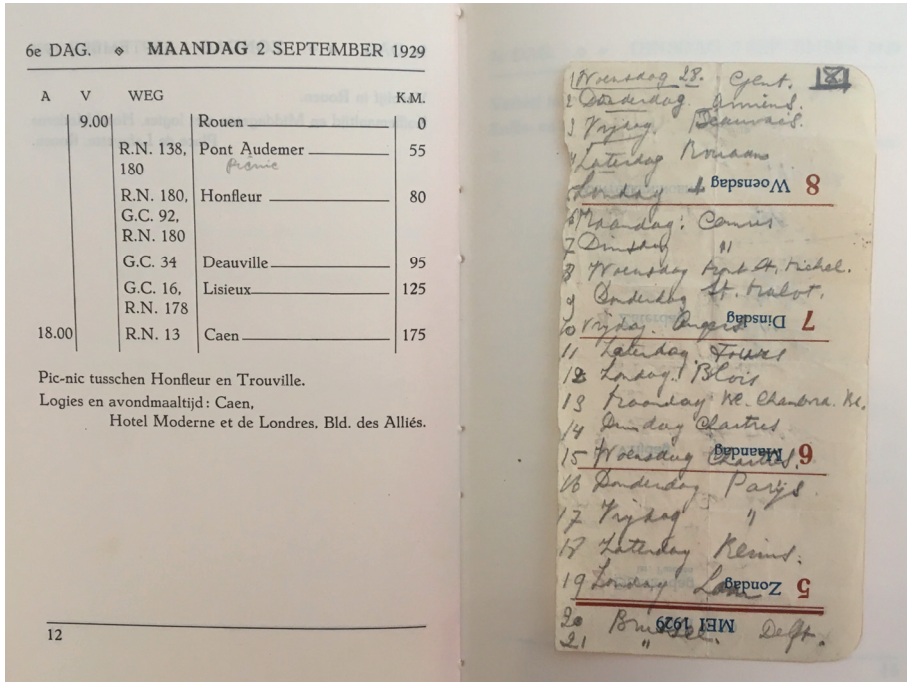
Afb. 6. Rooster van het tentamen utiliteitsbouw, 1931.

Naast het deelnemen aan binnen- en buitenlandse excursies onder leiding van de hoogleraren werd ook het werken in de praktijk sterk geadviseerd als 'welhaast onmisbaar voor de vorming van architecten' (afb. 7a en 7b).²¹ Die praktijkervaring - veelal onbetaald - moest tijdens de zomervakanties worden opgedaan. In sommige gevallen adviseerde een docent of hoogleraar zo'n tijdelijke werkplek om specifieke vaardigheden beter onder de knie te krijgen.²²

In de hoofdstukken 6, 7 en 8 zal nader worden ingegaan op de inhoudelijke kant van de studie bouwkunde aan de TH, gezien vanuit de beroepsuitoefening.

Afb. 7a. Titelpagina van het programma van de afdeling bouwkunde van een excursie naar Frankrijk, 1929.

Afb. 7b. Programma-onderdeel, met aantekeningen door Wil Jansen.

3.2. De eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs van de Technische Hogeschool te Delft

Aan het einde van de negentiende eeuw volgden vrouwen, vaak dochters van hoogleraren in Delft, een aantal lessen aan de toenmalige Polytechnische School als onderdeel van hun algemene ontwikkeling, als tijdverdrijf en vermoedelijk ook voor het vinden van een geschikte huwelijkskandidaat.²³ De eerste vrouw die in 1873 tot het technisch onderwijs in Delft werd toegelaten was een Russische studente uit Zürich die haar opleiding aan de Polytechnische School wilde voortzetten.²⁴ Op de lijst van gediplomeerden komt zij echter niet voor.²⁵ De eerste vrouwen die in Delft afstudeerden, deden dat als technoloog (scheikundig ingenieur).²⁶ Deze studie bleef veruit de meest geliefde van de technische opleidingen die door vrouwen in Delft gevolgd werd. Tot 1946 studeerden zo'n 160 vrouwen af aan de TH als technoloog. De vrouwelijke technoloog vond werk in overheidsdienst - zolang zij niet trouwde -, bij grote particuliere bedrijven als fabrieken en in het onderwijs. Van de andere disciplines buiten de studie bouwkunde studeerden negentien vrouwen af als electrotechnisch

ingenieur, zes als civiel ingenieur, vijf als natuurkundig ingenieur en een als werktuigkundig ingenieur.²⁷

Voor de minder bedeelden was het volgen van een universitaire studie niet weggelegd. De jaarlijkse studiekosten kwamen neer op zo'n driehonderd gulden.²⁸ De negentien vrouwen uit dit onderzoek die de studie bouwkunde voltooiden kwamen dan ook uit het gegoede milieu, met vaders die bijvoorbeeld accountant, landmachtofficier, leraar of hoogleraar waren. Er zijn geen voorbeelden bekend van vrouwelijke studenten bouwkunde wiens vader architect was. Bij de mannelijke studenten kwam dat wel voor.²⁹

Vrouwen werden nauwelijks aangemoedigd om architect te worden. In een bijdrage aan het encyclopaedisch handboek *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*, waarvan een deel gewijd was aan 'De vrouw en het toekomstig geslacht (opvoeding, onderwijs, studie)', schetste een vrouwelijke scheikundig ingenieur een beeld van 'De studie der vrouw aan de Technische Hoogeschool'.³⁰ Voor de vrouwelijke bouwkundig ingenieur zag zij slechts een beperkte rol weggelegd, namelijk het uitwerken van 'detailtekeningen van door anderen gemaakte ontwerpen'.³¹ Zij meende dat de vrouwelijke 'artiest-bouwkundige' bij voldoende artistieke aanleg een 'ruimen werkkring' zou kunnen vinden, maar alleen in de versiering van gebouwen en schepen, 'vooral wat het binnenwerk betreft, voorzoover dit niet door den bouwer zelf gedaan wordt'. De *Leidraad voor Nederlandsche meisjes bij de keuze van een beroep* uit 1928, geschreven door de directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, omschreef de toekomstmogelijkheden voor een vrouwelijke bouwkundig ingenieur kortweg als 'niet gunstig'.³²

Ook de TH zelf voerde een verre van uitnodigend beleid om vrouwen tot de studie bouwkunde toe te laten. Het verslag van het studiejaar 1908-1909 stelde dat de uitvoering van het architectenvak aan vrouwen te hoge fysieke eisen stelde en dat vrouwen, als ze dan architect wilden worden, zich beter konden toeleggen op 'de inwendige decoratie van gebouwen, eene richting waartoe de vrouw van nature is aangelegd. De vraag rijst echter of er voor vijf harer een behoorlijk bestaan in die richting zal te vinden zijn.'³³ Zelfs van een hoogleraar architectuur als Granpré Molière was bekend dat hij de mening was toegedaan dat vrouwen eigenlijk niet moesten studeren.³⁴ In de crisisjaren volgend op de beurskrach van 1929 werd geen van de aankomende TH-studenten een rooskleurige toekomst voorgehouden. Zo noemde *De spiegel*, het orgaan van het studentencorps, in een recensie van een door de Centrale Commissie voor Studiebebelangen uitgegeven boekje de toonzetting ervan somber. Deze betrof de meeste studierichtingen, waaronder bouwkunde. De recensent leek het dan ook 'meer dan noodzakelijk, nu de vooruitzichten voor den ingenieur zoo slecht zijn, [...] de ouders of voogden van de komende student te waarschuwen. Wij hopen, dat deze waarschuwingen hun uitwerking niet zullen missen, maar laat het hen, die

werkelijk de eigenschappen [...] bezitten, niet weerhouden in Delft te studeeren', zo luidde de conclusie.³⁵ De eigenschappen die nodig waren om als ingenieur te slagen waren naar de mening van de commissie een combinatie van onder meer 'hoffelijkheid, algemeene belangstelling en ontwikkeling, doorzettingsvermogen, karaktervastheid, in een woord beschaving'.

De vrouwen die zich voor de voltijdopleiding bouwkunde aan de TH inschreven moeten dus wel zeer gemotiveerd zijn geweest met een duidelijke professionele beroepsuitoefening voor ogen. Enkele afgestudeerden gaven later aan dat zij zich bij hun studiekeuze extra gesteund wisten door hun ouders.³⁶ Volgens Beb Zeeman, wiens vader hoogleraar wiskunde was in Leiden, waren haar ouders voor die tijd nogal progressief en ondersteunden ze haar keuze. De ouders van Toki Koeleman vonden dat ze een beroep moest kiezen waarmee ze financieel zelfstandig kon zijn, wat weliswaar betekende dat ze haar eerste keuze om beeldhouwster te worden, moest laten vallen. Zij begon aan haar studie tijdens de crisisjaren, in 1931. Jan Krets vader die handelsbediende was, spoorde haar zelfs aan om bouwkunde te gaan studeren en de voor conservatief doorgaande vader van Wil Jansen was er trots op dat zijn dochter als enige in het gezin van acht kinderen ging studeren.³⁷

Het feit dat deze vrouwen een eindexamen op zak hadden van de hbs of het gymnasium geeft aan dat er al eerder een bewuste en voor die tijd nog ongewone keuze was gemaakt voor een hogere middelbareschoolopleiding. In 1870 werd het eerste meisje tot de hbs toegelaten.³⁸ Deze hogereburgerschool werd in 1863 ingevoerd bij de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Tot 1906 was er individuele ministeriële toestemming nodig om een meisje tot de hbs toe te laten. In 1893 volgden in Nederland 64 meisjes onderwijs aan het gymnasium en 342 aan de hbs, respectievelijk 2,5 en 5%.

In 1904 liet de Polytechnische School de eerste twee vrouwelijke studenten bouwkunde toe.³⁹ Zij vervolgden hun studie in 1905, het jaar waarin de TH van start ging, samen met een nieuw ingeschreven vrouwelijke student.⁴⁰ Deze drie vrouwen maakten deel uit van totaal 32 studenten die dat jaar voor de studie bouwkunde stonden ingeschreven.⁴¹ In hetzelfde jaar volgden ook twintig toehoorders enkele vakken. Volgens het jaarverslag van de TH volgden deze vrouwen voornamelijk kunstvakken als kunstgeschiedenis, decoratieve kunst en boetseren, waaruit 'de liefde en aanleg der Nederlandsche vrouw voor deze richtingen blijkt'.⁴² Het waren echter niet alleen vrouwen die 'enkele lessen volgden': in 1915 bijvoorbeeld stonden voor de studie bouwkunde 38 mannelijke en 24 vrouwelijke toehoorders ingeschreven.⁴³ Welke lessen de mannen volgden, is niet bekend.

In 1917 studeerde Grada Wolffensperger als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur af.⁴⁴ In dat jaar volgden dertien vrouwen de voltijdopleiding bouwkunde, op een totaal van zeventig studenten.⁴⁵ In 1921 werd het hoogste aantal ingeschreven

vrouwen bereikt: achttien op een totaal van 117 studenten bouwkunde.⁴⁶ Vanaf 1931, toen vier vrouwen tegelijk in de bouwkunde afstudeerden, nam het aantal vrouwelijke studenten gestaag af, met als dieptepunt twee studentes in 1940 op een totaal van 129.⁴⁷ De crisisjaren en wellicht ook de verzwakte vrouwenbeweging eisten hun tol. In de jaren dertig vroeg men zich bij de TH openlijk af of vrouwen, gezien de slechte economische omstandigheden, nog wel een ingenieursstudie moesten ambiëren en daarmee plaatsen bezetten die beter door mannen ingenomen konden worden.⁴⁸

In haar artikel 'Standhouden in Delft' schrijft Frida de Jong dat vrouwen die aan de TH een voltijdopleiding volgden en dus bewust voor een beroep studeerden, door de mannelijke studenten als potentiële concurrentes op de arbeidsmarkt werden gezien.⁴⁹ Zij onderbouwt dit niet met voorbeelden. Uit begin jaren tachtig van de vorige eeuw gehouden interviews met vier vrouwelijke bouwkundig ingenieurs, afgestudeerd tussen 1920 en 1940, komt echter naar voren dat zij bij de mannelijke medestudenten geen gevoeligheden ondervonden ten aanzien van hun deelname aan de studie.⁵⁰ Volgens een van de geïnterviewden was het voor hen zelfs 'geen punt' dat er 'meisjesstudenten' waren (afb. 8).⁵¹

Afb. 8. Tekenzaal, Delft eerste studiejaar 1915-1916. De namen van de twee studentes zijn niet bekend.

Genoemde interviews geven een opmerkelijker beeld van de wijze waarop hoogleraren de vrouwelijke studenten bejegenden. Enkele voorbeelden staan met het voorgaande in schril contrast. Zo gaf een van de geïnterviewden aan dat, hoewel 'de meeste hoogleraren heel aardig' waren, 'alleen door professor Evers [...] de meisjes nogal denigrerend behandeld [werden], omdat hij vrouwelijke studenten niet serieus

nam'.⁵² 'Wanneer de meisjes 's middags bijvoorbeeld aan de oefentafels stonden - met haar vijven naast elkaar - dan noemde professor Evers alle meisjes bij dezelfde naam naar degene die vooraan stond.'⁵³ Een ander liet optekenen dat 'de meisjes' strenger op praktisch inzicht werden getest dan 'de jongens'.⁵⁴ Zo legde Schoemaker, hoogleraar architectuur en utiliteitsbouw, op hun tekentafels geregeld hang- en sluitwerk neer dat zij moesten identificeren. Granpré Molière adviseerde Jan Kret in haar derde studiejaar om met haar studie te stoppen. Hoewel zij naar zijn mening de woningbouw tot op zekere hoogte wel beheerste, kon zij 'grote projecten beter aan anderen overlaten'.⁵⁵ Hiertegenover staan de positieve ervaringen van juist een van de vroege vrouwelijke studenten bouwkunde. Beb Zeeman, die in 1913 aan haar studie begon, gaf desgevraagd aan dat zij zich als vrouw tijdens haar studie nooit anders bejegend had gevoeld. Ook Ko Mulder gaf later aan zich ondanks de genoemde bejegening door Evers niet gediscrimineerd te voelen. Evers was volgens haar 'gewoon een oude man'.⁵⁶ Het valt moeilijk te duiden of bij deze voorbeelden mogelijk sprake is van verschillen in persoonlijke perceptie, maar de aangehaalde navrante ervaringen met bepaalde hoogleraren spreken voor zich.

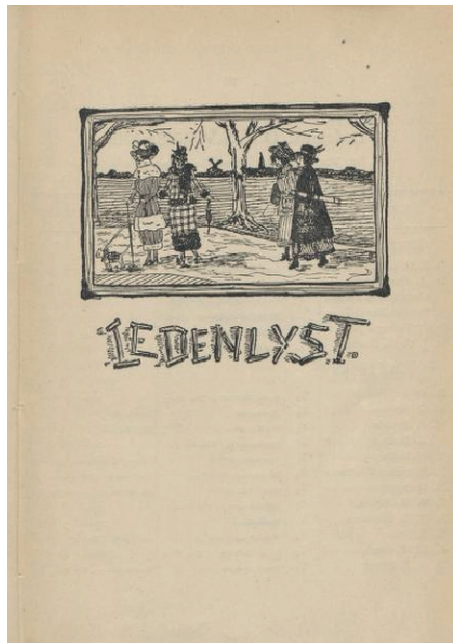
Lang niet alle vrouwen kozen ervoor om tijdens hun studie de geadviseerde praktijkervaring op te doen. Grada Wolffensperger bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat ze tijdens vakanties net zo goed thuis kon leren tekenen.⁵⁷ Het vinden van een werkplek voor een vrouw als aankomend bouwkundig ingenieur was niet eenvoudig. Toki Koeleman, die van een docent het advies kreeg in de praktijk te oefenen met het maken van ontwerpen, wist een architect die geen vrouwelijke studenten op het architectenbureau wilde hebben, toch te overtuigen.⁵⁸ Beb Zeeman werkte een zomer lang op het bouwbureau van hoogleraar Evers, wiens ontwerp kort daarvoor was verkozen voor de bouw van het nieuwe stadhuis in Rotterdam.⁵⁹ Als enige vrouw werd zij niet in de grote tekenzaal, maar in een zijkamertje geplaatst. De drie daaropvolgende zomers deed Zeeman praktijkervaring op bij architect der Gemeentewerken Utrecht S.F. Loeb, onder wiens leiding ze in Rotterdam had gewerkt. Voor Zeeman stonden deze werkweken in schril contrast met de in haar ogen weinig op de praktijk aansluitende studieopdrachten aan de TH. Als voorbeeld hiervan noemde ze het ontwerpen van een doktershuis aan een plein, waarvan de maten al vaststonden. Zeeman studeerde af in 1920 en werd na Grada Wolffensperger de tweede vrouwelijke bouwkundig ingenieur.

In de periode tot 1946 studeerden totaal negentien vrouwen af als bouwkundig ingenieur van de 81 vrouwen die zich sinds 1904 voor de voltijdstudie hadden ingeschreven.⁶⁰ De studieduur van de groep afgestudeerde vrouwen varieerde van zes tot dertien jaar. De meeste gegevens, zoals examenopgaven en -resultaten, gingen verloren bij een grote brand in de faculteit bouwkunde in 2008. Geen enkele vrouwelijke bouwkundig ingenieur promoveerde in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het is de vraag of er vrouwen waren die dit wilden en of zij hierin werden

aangemoedigd binnen de opleiding, mede gezien de houding van enkele hoogleraren. Vrouwen zouden met name tussen 1929 en 1938 verdieping van hun kennis zoeken, gezien de krappe arbeidsmarkt die de crisisjaren met zich meebrachten.⁶¹ Voor de acht vrouwelijke bouwkundig ingenieurs die in die periode afstudeerden, gold dat argument kennelijk niet. Het waren de vrouwelijke scheikundig ingenieurs die promoveerden.⁶²

3.3. De Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging

Voor een goede beeldvorming van de plaats die de vrouwelijke studenten bouwkunde innamen tussen hun mannelijke medestudenten wordt hier een kleine zijstap gemaakt naar de rol die de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV) hierin speelde. De DVSV werd opgericht in 1904, omdat vrouwen geen lid konden worden van het Delfts Studentencorps.⁶³ Van de vrouwelijke studenten bouwkunde sloten alle vrouwen van de onderzoeksgroep zich bij deze vereniging aan (afb. 9). Naast het in contact komen met studentes van andere disciplines, waarvan de technologen (scheikundig ingenieur) veruit in de meerderheid waren, vonden de studentes bouwkunde elkaar bijvoorbeeld in het samen oefenen in tekenen op de club.⁶⁴ Velen waren actief binnen commissies en het bestuur van de vereniging (afb. 10a-10e).

Afb. 9. Voorblad van de DVSV-ledenlijst, 1919.

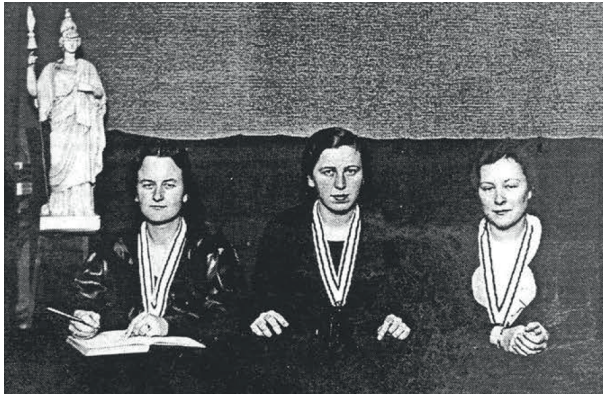
Afb. 10a. Beb Zeeman (midden) als voorzitter van het DSVS-bestuur 1917-1918.

Afb. 10b. Ko Mulder (midden) en Paula Rooseboom (tweede van links) als respectievelijk voorzitter en eerste secretaresse van het DSVS-bestuur 1924-1925.

Afb. 10c. Wil van den Broek d'Obrenan (geheel rechts) als DSVS-bestuurslid 1925-1926.

Afb. 10d. To Strumphler (links) als DSVS-bestuurslid 1934-1935.

Afb. 10e. Voorzitter Toki Koeleman (midden) en Greet van der Poest Clement (links) in het DSVS-bestuur 1936-1937.

Voor de vrouwelijke studenten moet de vereniging enige houvast geboden hebben. Dat gold niet alleen bij het vinden van een weg in hun nieuwe levensfase, zoals bij iedere studentenvereniging tot op de dag van vandaag, maar ook bij het vinden van een plaats als vrouwelijke minderheid te midden van de grote groep mannelijke studenten. Het perspectief dat de DSVS-voorzitter de nieuwe leden in haar toespraak in 1913 voorhield, luidde als volgt: '[...] gij, die tot nu toe bijna alles onder manlijke leiding gedaan hebt, ge leert nu hier zelf initiatief en leiding nemen. [...] Meent niet, dat ik u tot mannenhaters zou willen maken, [...] verre van dat, maar de Delftsche studie en het studentenleven moeten voor u de weg worden om dit te bereiken dat ge: òf een zelfstandige plaats in de maatschappij kunt bekleeden, òf, indien ge u in het huwelijk begeeft, niet alleen de vrouw van uw man, maar ook de steun van hem zult worden, een steun waarop hij ten [sic] allen tijde zal kunnen rekenen'.⁶⁵ De laatste uitspraak

geeft nog geen blijk van volledig doorgevoerde geëmancipeerde opvattingen, maar moet worden gezien in het licht van het tijdsgewricht.

Dat er tussen de nieuw opgerichte DSVV en het Delfts Studentencorps aanvankelijk nauwelijks contact bestond, blijkt wel uit een verslag van het Delftse clubleven, geschreven door een studente technologie waarin zij aangaf dat de DSVV aanvankelijk als '*quantité négligeable*' werd beschouwd. 'Tegenwoordig is de verhouding beleefd maar koel'.⁶⁶ Toch waren er aanmoedigingen vanuit de studentenwereld aan de studentes om meer van zich te laten horen en trad de eerste studente toe tot de redactie van het studentenweekblad. Daartegenover staat de opmerkelijk gelaten reactie van de auteur in hetzelfde verslag: 'Enkelen klagen erover, dat men in de studentenwereld zoo weinig van ons merkt – maar wat wil men? Er is nog slechts zoo'n klein troepje in Delft, welken invloed zouden 30 à 40 meisjes kunnen uitoefenen op ± 1100 jongelui?'.⁶⁷

3.4. De eerste vrouwelijke gediplomeerden van het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht te Amsterdam

In 1908 richtte het Genootschap Architectura et Amicitia in Amsterdam de Cursus Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht (VHBO) op, de latere Academie van Bouwkunst.⁶⁸ Evenals de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, fungeerde het genootschap vanaf de oprichting in 1855 als een discussieplatform voor (aankomend) architecten, bij gebrek aan een volwaardige architectuuropleiding in het land. De leden deelden in een vriendschappelijke sfeer kennis met elkaar in de vorm van excursies, literatuuruitwisselingen en prijsvragen.⁶⁹ Beide verenigingen pleitten voor goed bouwkundonderwijs en namen stelling tegen de bouwkundeopleiding aan de Delftse Polytechnische School die volgens hen te zeer verweven was met de andere ingenieursopleidingen binnen de school en bovendien te weinig gericht op de esthetische aspecten van de bouwkunst. Deze bezwaren verdwenen met de inrichting van de bouwkunde-opleiding aan de nieuwe Technische Hogeschool, maar de algemene opinie was dat in een stad als Amsterdam een school voor hoger bouwkundonderricht niet mocht ontbreken.

Geïnteresseerden moesten in het bezit zijn van een einddiploma van een passende vooropleiding en minimaal twee jaar praktijkervaring hebben opgedaan.⁷⁰ Met deze laatste toelatingseis wilde men voorkomen dat 'dilettanten, dames, ez.[sic], zich laten inschrijven'.⁷¹ De driejarige avondcursus werd gegeven in het gebouw van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten aan de Stadhouderskade, de Kunstnijverheidsschool Quellinus aan de Frans Halsstraat en in een ruimte van het Genootschap Architectura et Amicitia in Hotel Parkzicht op de hoek van de Stadhouderskade en de Hobbemastraat.⁷² Het cursusgeld bedroeg vijftig gulden voor

de totale cursus, beduidend lager dan de opleiding aan de TH en bedoeld om zoveel mogelijk - mannelijke - studenten te werven. Particuliere bijdragen en subsidies moesten de kosten dekken. Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) was als voorzitter van het genootschap nauw betrokken bij de oprichting van het VHBO en was ook als docent aan de opleiding verbonden.

De cursus startte met vijftig cursisten. Doel was om 'bouwkunstige leerlingen, die het ambacht en de uitgebreidschte bouwtechniek reeds beheerschen, binnen te leiden in het domein der kunst'.⁷³ De leerstof bestond uit 36 vakken, onderverdeeld in zeven 'groepen' of hoofdvakken.⁷⁴ Aan het hoofdvak bouwkunstige onderdelen werd tijdens de gehele cursus de meeste tijd besteed: zestig avonden van twee uur. In het laatste opleidingsjaar moest de cursist een zogenaamd groot ontwerp maken van een 'doorgewerkt monumentaal project, met alle details, berekeningen, versiering, decoraties enz.' en werd er vooral op kunstzinnig vermogen getoetst.⁷⁵ In 1912 werd de avondcursus vierjarig.

In het cursusjaar 1914-1915 noteerde het VHBO de eerste vrouwelijke cursist op een totaal van negentien nieuw ingeschrevenen: Margaret Staal-Kropholler (1891-1966).⁷⁶ Zij volgde het VHBO twee jaar en behaalde dus geen diploma. Alida (Lidy) van Waveren-Scheltema (1899-?) was in 1926 de tweede vrouw na Staal-Kropholler die zich voor het VHBO inschreef.⁷⁷ Ook zij stopte na twee jaar met de cursus.

In de jaren twintig zag het VHBO zich genoodzaakt uit te dragen dat de VHBO-cursus geen volwaardige architectenopleiding was. Deze knieval werd gemaakt onder druk van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) die in haar streven naar wettelijke bescherming van de architectentitel, het VHBO-diploma als niet-titelwaardig beschouwde.⁷⁸ Pas in 1936 ging een nieuw bestuur ertoe over het leerplan aan te passen, teneinde het diploma als titelwaardig erkend te krijgen. Het uitgereikte diploma was 'geen architectendiploma', maar 'een positief bewijs van voldoende architectonische begaafdheid om zich in de praktijk tot een architect te kunnen ontwikkelen' en 'naast Delft, het eenige diploma, dat den houder ervan in ons land stempelt tot iemand van ontwikkeld architectonisch kunnen', zo betoogde toenmalig voorzitter Adrianus van der Steur bij de diploma-uitreiking van 19 februari 1938.⁷⁹ Het is niet duidelijk of het VHBO-diploma ooit als titelwaardig is beschouwd en per wanneer.

Twee jaar eerder voltooide Koos Keegstra als eerste vrouw haar opleiding aan het VHBO, dat 27 jaar lang alleen mannelijke gediplomeerden had voortgebracht (afb. 11).⁸⁰ Haar moderne ouders vonden het vanzelfsprekend dat ze een vak leerde, maar toen ze na het hbs-diploma aangaf stedenbouwkundige te willen worden en daarvoor op advies van Cor van Eesteren (1897-1988) in Parijs wilde studeren, lieten zij haar zo ver niet gaan.⁸¹ Keegstra doorliep, na eerst geweigerd te zijn in Utrecht, als enig meisje te midden van 300 jongens de Middelbare Technische School (MTS) in Haarlem.

Keegstra was geweigerd in Utrecht, omdat daar een leerlinge maar geen eindexamen deed. De directeur in Haarlem stelde als voorwaarde voor haar toelating dat ze niet direct na haar opleiding in het huwelijk zou treden, zoals een voorgangster had gedaan. De inrichting van de school zoals het sanitair was niet op meisjes berekend. De ongemakkelijkheid ten aanzien van meisjes op de school bleek ook uit het dringend advies van de directeur aan Keegstra om tijdens de pauzes haar toevlucht in het vertrek van de conciërge te zoeken. Tijdens de eerste timmerles werd ze op de proef gesteld en moest ze voor het oog van de jongens laten zien dat ze een plank kon doorzagen. Na de MTS werkte Keegstra op een architectenbureau. Dit verschafte haar uiteindelijk toegang tot het VHBO. De opleiding kostte haar een jaar extra, omdat ze weliswaar de grote lijnen zag, maar ‘het detail verwaarloosde’.⁸²

Afb. 11. Koos Keegstra kreeg in 1936 als eerste vrouw haar VHBO-diploma uitgereikt.

Keegstra voltooide haar opleiding onder toezicht van de als traditionalistisch bekendstaande architect Frits Adolf Eschauzier (1889-1957). De eindopdracht behelsde een ‘Woonhuis voor een kunstverzamelaar’ (afb. 12). ‘Deze opgave gaf groote moeilijkheden, daar het bleek dat het begrip woonhuis erger aan het wankelen was geraakt dan gedacht was, in de wilde vaart waarmede onze cultuur “vooruit” stormt’, merkte Eschauzier op in *Bouwkundig Weekblad Architectura*.⁸³ ‘Dat uit een vertoebeld begrip van het familieleven een ander soort gebouw moet voorkomen, is te begrijpen en we zien de armzalige resultaten, in onze huidige woonhuisarchitectuur. Maar waar nu werd gevraagd een huis voor een gezin, in de volle betekenis van het woord, als

studie-object, daar mocht toch worden aangenomen, dit krachtig en evenwichtig in zichzelf naar buiten te doen schijnen. Eigenlijk kon dit dus nooit worden een bouwwerk zonder traditie, omdat niemand zonder traditie is.' In het weekblad werden vier ontwerpen gepubliceerd, waaronder dat van Keegstra. Eschauzier ging verder niet op de individuele casussen in, maar Keegstra's uitgesproken moderne ontwerp verschilde duidelijk van de andere traditionele ontwerpen. In hoofdstuk 8 zal blijken dat Keegstra's oeuvre zich in modernistische richting bleef ontwikkelen.

Afb. 12. Koos Keegstra bij haar eindexamenopdracht, *Woonhuis voor een kunstverzamelaar*, Amsterdam 1935.

De tegenstellingen tussen de in *Bouwkundig Weekblad Architectura* gepubliceerde afstudeerontwerpen mogen misschien wel exemplarisch genoemd worden voor de situatie waarin het VHBO zich toen bevond. De kritiek dat het Nieuwe Bouwen onvoldoende vertegenwoordigd was trachtte het bestuur te pareren met een zo evenwichtig mogelijke samenstelling van het docentencorps, met plaats voor zowel aanhangers van de meer traditionalistisch geïnspireerde als de avantgardistische stroming.⁸⁴ Met dit evenwicht werd ook rekening gehouden bij de indeling van de begeleiders van de eindexamenopdrachten.

Behalve het VHBO begin jaren twintig nog een aantal van zeventig cursisten, wat later het vooroorlogs maximum bleek te zijn, het jaar 1936 vertoonde een absoluut dieptepunt met totaal 31 ingeschrevenen.⁸⁵ Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam het aantal weer toe. Door gebrek aan werk hadden cursisten tijd om de opleiding te volgen, in het vertrouwen dat zij na de oorlog hun aandeel konden leveren aan de wederopbouw. In 1943 werd een recordaantal van vier ingeschreven vrouwen bereikt: drie eerstejaars en een vierdejaars. Deze laatste was Lotte Stam-Beese. Na Koos

Keegstra was zij de tweede vrouw die de cursus volledig doorliep. Zij behaalde haar diploma in 1945.

Stam-Beese volgde het VHBO tijdens de oorlogsjaren, een periode waarin de groep docenten bestond uit vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen. Zo kreeg zij les in lichttoetreding en verkeersorganisatie in gebouwen van Albert Boeken (1891-1951), voortrekker van de Groep '32. Willem van Tijen (1894-1974), Stam-Beeses begeleidend docent in het laatste jaar, gaf lessen over de indeling van woonwijken en Jan Bijhouwer (1898-1974) doceerde vakken als stedelijke groenvoorziening en tuinaanleg.⁸⁶ Van Tijen en Bijhouwer waren afkomstig uit de kring De 8 en Opbouw. Stedenbouw, het vak waarmee Stam-Beese zich na het VHBO zou bezighouden, noch landschapsarchitectuur bestonden toen als specifieke discipline, maar in 1944 werden wel vakken als tuinkunstgeschiedenis en tuinkunstrichtlijnen aan het vakkenpakket toegevoegd.⁸⁷ Onderdeel van de cursus was ook het vak karakteristiek der stijlen. Deze lessenserie over de geschiedenis van de bouwkunst werd gedurende de gehele cursus gegeven door kunsthistoricus Willem van der Pluym (1879-1860).⁸⁸ Vanaf 1944 was er meer aandacht voor de ambachtelijke en nijverheidsaspecten. De vakken beeldhouwkunst en schilderkunst bijvoorbeeld werden niet meer alleen in kunsthistorische zin behandeld, maar ook als apart ambachtvak gedoceerd.⁸⁹

Het feit dat weinig vrouwen de VHBO-cursus volgden - exacte aantallen zijn niet te geven wegens incomplete archieven - valt voornamelijk toe te schrijven aan de toelatingseis van minimaal twee jaar praktijkervaring, een eis die ook ten doel had zoveel mogelijk zogenaamde dilettanten, waartoe vrouwen gerekend werden, van de opleiding te weren. Voor een vrouw, bovendien zonder vakdiploma, was het nagenoeg onmogelijk om praktijkervaring op te doen. Over de bejegening van de vrouwelijke studenten tijdens hun studie is niets bekend. In de diverse interviews die later van Pot-Keegstra werden afgenomen vertelt zij alleen over haar MTS-ervaringen als enige vrouwelijke leerling.

3.5. Besluit

Grada Wolffensperger studeerde af in 1917 als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur aan de TH in Delft. Sinds 1905 was het mogelijk deze zelfstandige studierichting op academisch niveau te volgen. Na Wolffensperger voltooiden tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog nog achttien van de totaal 81 ingeschreven voltijdstudentes bouwkunde hun opleiding, na een studieduur variërend van zes tot dertien jaar. In Amsterdam behaalden in de periode tot 1946 slechts twee vrouwen het eindexamen van de vierjarige VHBO-opleiding tot architect, een titel die door de BNA overigens niet werd erkend. Koos Keegstra rondde als eerste vrouw haar opleiding af in 1935, tien jaar later gevolgd door Lotte Stam-Beese.

De vrouwen uit het onderzoek, ondersteund in hun studiekeuze door veelal progressieve ouders, werden door de opleidingen zélf niet aangemoedigd om architect te worden. Opgetekende ervaringen van enkele aan de TH afgestudeerde vrouwen geven voor het merendeel blijk van een uitgesproken anti-vrouwhouding bij bepaalde hoogleraren. Ten aanzien van de mannelijke medestudenten werd dit niet zo ervaren. Van de vrouwelijke VHBO-studenten zijn geen ervaringen bekend over hun bejegening door docenten of medestudenten.

Noten

-
- ¹ G. Geerts en T. den Boon, *van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen 1999, p. 225.
- ² C.P. Krabbe, *Ambacht. Kunst. Wetenschap. De bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Amsterdam 1997, p. 13.
- ³ K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, pp. 460-467; Krabbe 1997 (zie noot 2), pp. 136-138.
- ⁴ Krabbe 1997 (zie noot 2), pp. 104-107, 123-125.
- ⁵ Anoniem, *Koninklijk Instituut van Ingenieurs. Gedenkboek 1847-1897*, 's-Gravenhage 1897, pp. XVII-XVIII; A.F. Kamp (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955, p. 27; Krabbe 1997 (zie noot 2), pp. 167-168.
- ⁶ Met de komst van de Polytechnische School werd de Koninklijke Academie te Delft opgeheven. Deze was bij Koninklijk Besluit in 1842 door Koning Willem II opgericht als 'opleiding van burgerlijke ingenieurs, zoo voor 's lands dienst, als voor de nijverheid en van kweekelingen voor den handel'. Kamp 1955 (zie noot 5), pp. 9-20; H.T. Zwiers, 'De techniek in het bouwvak' in: Kamp 1955 (zie noot 5), pp. 213-227. Op de Koninklijke Academie maakte het vak bouwkunde nog onderdeel uit van het lesprogramma van de afdeling Weg- en Waterbouwkunde. M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, p. 15.
- ⁷ Zwiers 1955 (zie noot 6), p. 226.
- ⁸ Ingevolge de Wet op het wetenschappelijk onderwijs van 1985 werd de naam in 1986 gewijzigd in Technische Universiteit.
- ⁹ Anoniem, *De studie te Delft. Inlichtingen voor den student en toekomstigen student aan de Technische Hoogeschool*, Delft 1914, pp. 16-22.
- ¹⁰ K. Aalbers e.a., *Honderd jaar fin-de-siècle 1894-1994. PS : Stylos*, Delft 1994, pp. 35-36.
- ¹¹ E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, p. 101.
- ¹² Anoniem 1914 (zie noot 9), p. 17.
- ¹³ Anoniem 1914 (zie noot 9), p. 17.
- ¹⁴ Anoniem 1914 (zie noot 9), p. 21.
- ¹⁵ Kamp 1955 (zie noot 5), 'Naamlijsten, grafieken', pp. X-XV.
- ¹⁶ Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 92-93, 102, 110.
- ¹⁷ Dit ondervond bijvoorbeeld Ko Mulder die later voor de gemeente Amsterdam kwam te werken en zich ontwikkelde tot stedenbouwkundige. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 93.
- ¹⁸ Anoniem 1914 (zie noot 9), p. 21.
- ¹⁹ D. Kooijman, *Wortels van het architectuuronderwijs*, Delft 1995 (Architectuuronderwijs in Nederland, 1), p. 20.
- ²⁰ Granpré Molière was tot 1953 hoogleraar aan de TH in Delft. Hij vertegenwoordigde de als traditionalistisch bekendstaande Delftse School. Kamp 1955 (zie noot 5), 'Naamlijsten, grafieken', pp. X-XV.
- ²¹ Anoniem 1914 (zie noot 9), p. 20.
- ²² Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 109-110.
- ²³ F. de Jong, 'Standhouden in Delft', *Gewina* 20 (1997) nr. 4 (april), pp. 227-242.
- ²⁴ Kamp 1955 (zie noot 5), pp. 21-22; Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 6), p. 13.
- ²⁵ Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1846-1905*, 's-Gravenhage 1905 (serie tot en met 1921).
- ²⁶ Marie Bes (1882-1936) was de eerste vrouwelijke afgestudeerde aan de Polytechnische School. Zij studeerde af als technoloog in 1904. Zij was het eerste vrouwelijke lid van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs. Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1905 (zie noot 25); Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 6), pp. 15, 97, 101.

- 27 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen
gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947,*
's-Gravenhage 1947.
- 28 A. Polak, *Leidraad voor Nederlandsche meisjes bij de keuze van een beroep*, 's-Gravenhage 1928, p. 118.
- 29 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 88, 92.
- 30 O.B. van der Weide, 'De studie der vrouw aan de Technische Hoogeschool', in: C.M. Werker-Beaujon, C.
Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De Vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk.*
Encyclopaedisch Handboek (deel II), Amsterdam 1918, pp. 3-13.
- 31 Van der Weide 1918 (zie noot 30), p. 9.
- 32 Polak 1928 (zie noot 28), p. 118.
- 33 'Van den schrijver', *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1908-
1909*, Delft 1910, p. 30.
- 34 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 102.
- 35 F.J.H.P., 'Boekbespreking. Studie, werkkring en vooruitzichten van den Ingenieur. Samengesteld door
de C.C. voor Studiebelangen. Uitgave: J. Waltman Jr., Delft', *De spiegel* 8 (1932) nr. 33 (2 juli), p. 7.
- 36 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 88-108.
- 37 Interview met neef H.Th.F. Jansen, 4 maart 2019.
- 38 M. Kirejczyk, 'Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling', *Gewina* 16
(1993) nr. 3, pp. 234-247. De eerste vrouwelijke hbs-leerling was de latere arts Aletta Jacobs.
- 39 *Lijst van alle Vrouwelijke Studenten te Delft, [1877-1945]*, ongepagineerd, Stadsarchief Delft, archief
Vrouwelijke Studenten Vereeniging, archiefnr. 357, inv.nr. 180.
- 40 De drie vrouwen die in 1905 bouwkunde studeerden, waren: J.V. Blankenberg, J.G. Gratama en L.B. van
der Spil. Geen van hen voltooide de opleiding. *Lijst van alle Vrouwelijke Studenten te Delft, [1877-1945]*
(zie noot 39), ongepagineerd; Anoniem, *Delftsche Studentenalmanak voor het jaar negentien-honderd-
zes*, Delft z.j. [1905], pp. 438-452.
- 41 Anoniem z.j. [1905] (zie noot 40), pp. 403-452; Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te
Delft 1916-1917*, Delft 1917, p. 22.
- 42 'Van den schrijver' 1910 (zie noot 33), p. 29.
- 43 M. Heinen, *Vrouwenjaarboekje voor Nederland 1915*, 's-Gravenhage 1914, p. 60.
- 44 Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie,
toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292.
- 45 Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1918, p. 60.
- 46 Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1922, p. 71.
- 47 Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1941, p. 59.
- 48 De Jong 1997 (zie noot 23), p. 232.
- 49 De Jong 1997 (zie noot 23), p. 231.
- 50 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 88-115.
- 51 Interview met Ko Mulder. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 92.
- 52 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 92.
- 53 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 92.
- 54 Interview met Toki Koeleman. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 110.
- 55 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 102.
- 56 P.J. van Zomeren, 'Mej.lr. Ko Mulder. 2 maart 1900, Breda. "Stedebouw was mijn houvast"', in: P.J. van
Zomeren, *Een gegeven moment. Interviews met mensen van 1900*, Amsterdam 1984, pp. 24-29, citaat
p. 26.
- 57 v. T., 'De eerste vrouwelijke Bouwkundige', *De Amsterdammer, weekblad voor Nederland* 41 (1917) nr.
2093 (4 augustus), p. 5.
- 58 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 109-110.
- 59 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), pp. 88-89.
- 60 Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1947 (zie noot 27); Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p.
201. Tot de groep 81 ingeschreven vrouwelijke studenten behoorden niet de zogenaamde vrouwelijke
toehoorders.
- 61 Van Damme-van Wee en Rassing-Wolfert 1995 (zie noot 6), pp. 167, 182.

- 62 De eerste vrouw die promoveerde was Jeanne van Amstel (1888-1929) in 1912 als scheikundig ingenieur. Circa tien vrouwelijke scheikundig ingenieurs promoveerden tussen 1912 en 1946. Anoniem, *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1911-1912*, Delft 1913, p. 10; Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1947 (zie noot 27).
- 63 F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994].
- 64 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 11), p. 88.
- 65 Anoniem, *Almanak der Delftsche Vrouwelijke Studentenvereniging 1914*, z.pl. [Delft], z.j. [1913], p. 54.
- 66 Van der Weide 1918 (zie noot 30), p. 11. Het verslag is gedateerd 23 mei 1914.
- 67 Van der Weide 1918 (zie noot 30), p. 12.
- 68 D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, pp. 12-33; J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, pp. 92-94.
- 69 Schilt en Van der Werf 1992 (zie noot 68), p. 28.
- 70 Anoniem, 'Genootschap "Architectura et Amicitia" te Amsterdam. Afdeling: Voortgezet en Hooger Bouwkunst-Onderricht', *Architectura. Orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia* 16 (1908) nr. 14 (4 april), pp. 114-115. Opsomming van de geschikt geachte vooropleidingen met bijbehorende vereiste praktijkervaring.
- 71 Anoniem, "'Architectura et Amicitia", afdeling "Voortgezet en Hooger Bouwkunst-Onderricht". Vergadering van docenten en leden van het Genootschap "Architectura et Amicitia", gehouden op zaterdag 28 maart 1908', *Architectura. Orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia* 16 (1908) nr. 14 (4 april), p. 118.
- 72 In 1915 bracht het genootschap het VHBO onder in een vereniging, onder bescherming van het genootschap en onder meer de Bond van Nederlandse Architecten. In 1946 kreeg de opleiding een eigen onderkomen in het Oudezijds Huiszittenhuis aan het Waterlooplein, waar deze nog steeds is gevestigd. De opleiding stond vanaf dat moment bekend als Academie van Bouwkunst, maar de naam was pas in 1965 officieel. Schilt en Van der Werf 1992 (zie noot 68), p. 104; Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 30-37, 118, 127.
- 73 Wendt 2008 (zie noot 68), p. 38.
- 74 De zeven 'groepen' bestonden uit: Bouwkunstige onderdelen, Bouwkundige Samenstellingen, Aard der Bouwwerken - Bestemming, Kunstgeschiedenis, Technische Wetenschap, Kunstnijverheid en Ornament, Compositie. Anoniem 1908 (zie noot 70), pp. 114-115.
- 75 Wendt 2008 (zie noot 68), p. 40.
- 76 Wendt 2008 (zie noot 68), p. 56.
- 77 Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 49, 77.
- 78 Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 9, 74-76, 89. In het jaarlijkse gidsje dat het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid speciaal voor vrouwen uitgaf, met daarin de te volgen opleidingen en te beoefenen beroepen, kwam ook het architectenberoep voor. De VHBO-cursus echter werd bijvoorbeeld voor het jaar 1915 in het geheel niet genoemd. Heinen 1914 (zie noot 43), p. 340.
- 79 Anoniem, 'Cursus voor voortgezet en hooger bouwkundonderricht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 59 (1938) nr. 10 (5 maart), pp. 73-77, citaat p. 73.
- 80 Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 67, 85.
- 81 M. Moussault-Veegens, 'Plannen en idealen van mej. Keegstra, architecte. "Op de nieuwe zakelijkheid moet worden voortgegaan"', *De Telegraaf* 5 april 1936; G.B., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: Iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk* 22 september 1956; J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 82 G.B. 1956 (zie noot 81).
- 83 F.A. Eschauzier, 'Werk der gediplomeerden van den cursus H.B.O. 1935', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) nr. 9 (29 februari), pp. 99-104, citaat p. 99.
- 84 Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 84-91.
- 85 Wendt 2008 (zie noot 68), p. 88. Jaarlijkse aantallen en onverdeling van studenten naar geslacht zijn incompleet. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Academie van Bouwkunst, Amsterdam (ABAM), 614-615.

-
- ⁸⁶ H. Damen en A. Devolder, *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993, pp. 25-29.
- ⁸⁷ In 1957 werd een aparte afdeling opgericht, het Stedebouwkundig Hoger Onderricht (SHO), waar Stam-Beese tot circa 1965 ontwerpen zou geven. Wendt 2008 (zie noot 68), pp. 100, 128.
- ⁸⁸ Damen en Devolder 1993 (zie noot 86), p. 25.
- ⁸⁹ Wendt 2008 (zie noot 68), p. 100.

Hoofdstuk 4

**De beroepspraktijk van de eerste vrouwelijke
architecten in Nederland**

4. De beroepspraktijk van de eerste vrouwelijke architecten in Nederland

In de tweede helft van de negentiende eeuw oefenden architecten hun beroep zelfstandig uit, op eigen architectenbureaus.¹ Dit waren doorgaans kleine bureaus met een aantal tekenaars en opzichters in dienst. Afhankelijk van de orderportefeuille konden deze bureaus uitgroeien tot succesvolle ondernemingen met een groeiend aantal medewerkers.

In de eerste helft van de twintigste eeuw stonden de architecten voor grote opgaven.² Naast opdrachten van vermogende particulieren werden in het kader van de Woningwet (1901) gemeenten een belangrijke opdrachtgever. De woningwet moest een einde maken aan de erbarmelijke woonomstandigheden van met name arbeiders in de steden en de bouw van goede woningen bevorderen. In 1908 werd de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) opgericht, de eerste vakvereniging.³ De Bond onderscheidde zich van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die nog open stond voor zowel bouwmeesters als architecten en de zogenoemde kunstminnenden. In 1919 kwam het tot een fusie tussen beide organen.⁴ De BNA ijverde voor bescherming van het architectenvak en stelde in 1946 een architectenregister in. De ingeschreven architect moest voldoen aan bepaalde bekwaamheidseisen en een erencode afleggen. Deze erencode hield in dat de architect geen zakelijke belangen mocht hebben bij de uitvoering van het bouwwerk en als onafhankelijke expert voor de opdrachtgever moest optreden. Pas sinds 1988 is de bescherming van het beroep bij wet geregeld en kunnen alleen bouwkundig ingenieurs of hbo-gediplomeerden bij gekwalificeerde hogescholen de architectentitel krijgen.

Vooraf in de grote steden ontstond aan het begin van de twintigste eeuw behoefte aan specialisten op stedenbouwkundig gebied.⁵ Omdat het specialisme stedenbouwkunde nog niet bestond, was het de architect die dergelijke opdrachten uitvoerde. Eenzelfde ontwikkeling onderging de landschapsarchitectuur, waarvoor aandacht ontstond bij de uitbreiding van de steden, zoals de aanleg van stadsparken. Allengs gingen lokale overheden ertoe over om zelf dergelijke specialisten in dienst te nemen.

Zoals geschetst in hoofdstuk 3 werden vrouwen niet gestimuleerd om architect te worden. In een door de Centrale Commissie voor Studiebelen van de TH Delft uitgegeven brochure voorzag hoogleraar Adrianus van der Steur (1865-1945) tal van praktische problemen voor de vrouwelijke architect.⁶ Zo was de omgang met aannemers en uitvoerders, die zijns inziens om een krachtige houding vroeg, noch het klimmen op steigers en daken voor vrouwen weggelegd. Soms bleek de praktijk echter minder weerbarstig: 'De voornaamste moeilijkheid van dit vak voor een meisje is, dat je misschien niet altijd genoeg overwicht hebt op aannemers en werklieden, niet dat ik er

last mee heb gehad: als je bewijst werkelijk op de hoogte te zijn, krijg je toch wel gedaan wat je wilt', aldus architect Koos Keegstra, die tijdelijk werkzaam was als tekenaar en technisch opzichter bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam.⁷ Veel later, terugkijkend op haar loopbaan in een interview met *Het Parool*, zou ze nogmaals onderstrepen dat je ook als vrouw je vak moest verstaan. 'Een mannelijke architect [...] kon vroeger ook van de steiger gegooid worden als hij aan het klungelen was' (afb. 1).⁸ Grada Wolffenspergers mannelijke collega op het Bureau Openbare Werken in Haarlem, Jan Buijs, voor wiens carrière zij het veld moest ruimen, raadde in diezelfde tijd zijn nicht het architectenberoep af, omdat bouwvakkers niet naar een vrouw zouden luisteren 'en door weer en wind op steigers klimmen, is evenmin iets voor een vrouw'.⁹

Afb. 1. Pot-Keegstra bij een bouwproject, z.jr.

Waren de twee VHBO-geplomeerden uit de onderzoeksgroep, onder wie de genoemde Keegstra, al voor en tijdens hun studie professioneel actief - een voorwaarde om tot de opleiding toegelaten te worden -, de negentien andere bouwkundig ingenieurs moesten na hun afstuderen hun weg in de praktijk nog zien te vinden. Deze vrouwen stonden voor het lastige vraagstuk hoe hun beroep uit te oefenen en zich een plaats te verwerven te midden van hun mannelijke vakgenoten.

Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) schreef daarover zelfs nog in 1951: 'Het ongewone wekt wantrouwen en het vertrouwen is slechts te winnen door het tonen van prestaties. Hiervoor heeft men echter opdrachten nodig en deze worden slechts gegeven aan een architect waarin men vertrouwen heeft. Het is daarom voor een vrouwelijke architect veel moeilijker aan het werk te komen, dan voor een schilderes en beeldhouwster, die ook zonder opdrachten kunnen beginnen'.¹⁰ Naast deze maatschappelijke obstakels kreeg een deel van de vrouwelijke architecten in de jaren dertig ook te maken met slechte economische omstandigheden, die het bepaald niet eenvoudiger maakten om aan werk of opdrachten te komen.

Toen de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur in 1917 afstudeerde, bestonden er voor de uitoefening van het architectenvak drie mogelijkheden: een overheidsfunctie, toetreding tot een architectenbureau of werkzaam zijn als zelfstandig architect. In dit hoofdstuk komt aan de orde of en hoe genoemde opties op hen van toepassing waren. Diverse vrouwelijke architecten keken verder dan de grenzen van hun beroep: het tweede deel van dit hoofdstuk geeft een beeld van de aan het architectenberoep gerelateerde nevenactiviteiten van deze vrouwen die zij binnen beroeps- en belangenverenigingen of adviescommissies uitvoerden. Het laatste deel van dit hoofdstuk gaat in op de vraag of en in welke mate de vrouwelijke architecten bij de uitoefening van hun beroep aandacht kregen van de media, óf die aandacht mogelijk zelf opeisten door het schrijven van artikelen.

4.1. Een functie in overheidsdienst

Vanaf 1924 konden alleen nog maar ongehuwde vrouwen toegang krijgen tot een overheidsfunctie. Zodra zij echter in het huwelijk traden, volgde ontslag. Voor alleenstaande vrouwen met een overheidsfunctie waren de crisisjaren ook nog eens reden om hen als eersten te ontslaan.¹¹ De twee eerste afgestudeerde vrouwelijke bouwkundig ingenieurs, Grada Wolffensperger en Beb Zeeman, waren begin jaren twintig gedurende korte tijd werkzaam als adjunct-architect voor respectievelijk de Diensten Openbare en Publieke Werken in Haarlem en Amsterdam. Door de Eerste Wereldoorlog waren een haperende aanvoer en hoge kosten van bouwmaterialen er de oorzaak van dat de bouw stagneerde. Naarmate hierin verbetering optrad, deed dit de vraag naar personeel stijgen om de achterstallige werkzaamheden weg te werken. Zowel Wolffensperger als Zeeman hadden hier hun baan aan te danken. Zij waren de enige vrouw op de afdeling. Samen met veertien mannelijke collega-tekenaars werkte Zeeman schetsontwerpen uit en bezocht ze af en toe de bouw. Voor beide vrouwen eindigde de loopbaan voortijdig. Wolffensperger moest het onderspit delven voor de eerder genoemde Jan Buijs (zie hoofdstuk 5); Zeeman trad in het huwelijk en vertrok met haar echtgenoot naar Nederlands-Indië.

Van de tien vrouwen uit de onderzoeksgroep die ongehuwd bleven wisten er zeven een loopbaan bij de overheid te ontwikkelen. Sommigen vonden eerst tijdelijk werk bij instanties als de Rijksgebouwendienst, zoals Riné Boerée die zich later ontwikkelde tot betonspecialist bij de Genie (zie hoofdstuk 6). Ko Mulder en de gescheiden Lotte Stam-Beese werden verdienstelijke stedenbouwkundigen in respectievelijk Amsterdam en Rotterdam. Voor Mulder bood de in 1928 opgerichte afdeling Stadsontwikkeling van de Amsterdamse Dienst der Publieke Werken haar dé gelegenheid om zich in stedenbouw en landschapsarchitectuur te specialiseren, zonder hiervoor specifiek te zijn opgeleid (afb. 2). Stam-Beese profiteerde vooral van de naoorlogse wederopbouw. Dit laatste gold ook voor de overige vier vrouwen. Zij werden gemeente-architect of bekleedden een functie als ingenieur bij provinciale of gemeentelijke planbureaus.¹²

Afb. 2. Ko Mulder achter de tekentafel, z.jr.

4.2. Werken op een architectenbureau

Het is aannemelijk dat de vrouwelijke architect na de voltooiing van haar studie een volwaardige functie ambieerde, volledig in lijn met haar opleidingsniveau. Voor een positie op een architectenbureau zou dit betekenen dat zij zich zou associëren met een of meer reeds zittende vakgenoten. Voor mannelijke architecten was het aangaan van een dergelijke associatievorm in de loop der tijd meer gewoon geworden. Zo vestigden in 1902 de toen twintigjarige Co Kropholler (1882-1973) en zijn drie jaar oudere vakgenoot Frits Staal (1879-1940) zich met een architectenbureau in Amsterdam.¹³ Johannes Albertus Kuiper (1907-2003), die in 1937 trouwde met de in datzelfde jaar afgestudeerde architect Ada Struyk, startte in 1940 een architectenbureau met Pieter Verhagen (1882-1950).¹⁴

Voor de vrouwelijke architect bleek het aangaan van zo'n associatie met een of meer mannelijke vakgenoten echter geen realistische optie. Op de eerste plaats waren er de algemeen heersende opvattingen over de dienende rol die de vrouw thuis behoorde te hebben ten behoeve van echtgenoot en gezin. Deze strookten niet met het toelaten van een vrouwelijke vakgenoot op een architectenpraktijk.

Ten tweede bestonden er de eerder genoemde ongemakkelijkheden of zelfs weerstand ten aanzien van de aanwezigheid van vrouwen op de bouwplaats. Ko Mulder werd door een architect afgewezen, met als reden dat hij een vrouw niet de steigers op kon sturen.¹⁵ Het toezicht houden door een vrouw op de bouw en de daarmee gepaard gaande omgang met aannemers en werklieden vormde een ander obstakel. Wil Jansen zag in een compagnonschap juist de oplossing voor dit probleem: '[...] niet alle vrouwen [zijn] op zakelijk gebied - het onderhandelen met aannemers - even sterk. Associatie met mannelijke collega's heeft het voordeel dat de laatsten dat gedeeltelijk voor hun rekening kunnen nemen'.¹⁶ Overigens was Jansen zelf, zoals hierna blijkt, als zelfstandig architect werkzaam.

De derde aannemelijke reden voor de weerstand tegen het toelaten van een vrouwelijke associé op een architectenbureau was de mogelijkheid dat zij qua opleidingsniveau haar vakgenoten naar de kroon stak. Immers, lang niet alle zittende architecten hadden destijds een academische opleiding doorlopen. Geen van de groep eerste vrouwelijke architecten werd partner op een architectenbureau.

Daar waar samenwerking op gelijkwaardig niveau niet haalbaar bleek, traden drie vrouwelijke architecten in dienst van een architectenbureau als ondergeschikte werknemers. Dit waren echter tijdelijke functies waarin zij voor zover bekend slechts uitvoerende werkzaamheden verrichtten die onder hun opleidingsniveau lagen. Ko Mulder werkte aanvankelijk als tekenaar op het Haagse architectenbureau Gerretsen en Wegerif, vrienden van haar, waar zij voornamelijk schetsontwerpen uitwerkte. Beb Zeeman was na haar afstuderen in 1920 korte tijd als enige vrouw werkzaam op het bureau van een architect, weliswaar in de functie van ingenieur, maar ook haar

werkzaamheden beperkten zich tot het uitwerken van diens schetsontwerpen.¹⁷ Marie Snethlage vond direct na haar afstuderen in 1921 een betrekking als ingenieur bij het toen net opgerichte architectenbureau A.A. Kok in Amsterdam. Abel Kok (1881-1951) zou vooral naam verwerven als restauratie-architect en het jaar dat Snethlage bij hem kwam werken laat een aanzienlijke opdrachtenlijst zien, waaronder de restauratie van de Agnietenkapel aan de Oudezijds Voorburgwal.¹⁸ Snethlage was echter binnen drie jaar werkloos.

4.3. Een eigen praktijk

Trouwde een architecte daarentegen met een architect dan deed zich de mogelijkheid voor om samen een architectenpraktijk te voeren. Vijf vrouwen uit de onderzoeksgroep werkten nauw samen met hun echtgenoot. Aan hen wordt een apart hoofdstuk gewijd (hoofdstuk 8). Voor deze vrouwen gold dat zij zich binnen de architectenpraktijk als gelijkwaardige partner konden ontplooiën. Vanuit die positie brachten de meesten van hen een interessant oeuvre voort (afb. 3).

Afb. 3. Pot-Keestra aan het werk, z.jr.

Enkele alleenstaande vrouwen uit de onderzoeksgroep ondernamen pogingen om zich als zelfstandig architect te vestigen.¹⁹ Zij stonden althans als zodanig geregistreerd, maar van hen kon nagenoeg geen oeuvre achterhaald worden. De enige vrouw die erin slaagde als zelfstandig werkend architect een succesvolle carrière te doorlopen was de ongehuwde Wil Jansen.

Als wat we nu een zzp'er zouden noemen, bouwde zij een verdienstelijke orderportefeuille op, die voor een deel werd gevuld met opdrachten vanuit het familiebedrijf dat in handen was van haar broers. Haar zwager hielp haar in de moeilijke jaren dertig aan diverse projecten, vooral op het gebied van landschapsarchitectuur. Jansen hield zich gedurende haar loopbaan bezig met zowel utilitaire als woningbouw, evenals met interieurinrichting en meubelontwerp. Het hoogtepunt van haar carrière bereikte ze met de realisatie van een flat voor alleenstaande werkende vrouwen in Rotterdam (zie verder hoofdstuk 7).

4.4. Architect, maar toch ...

Acht vrouwen, allen bouwkundig ingenieur, oefenden nauwelijks of in het geheel niet hun beroep uit. Enkelen vonden werk als administratief medewerker of in het onderwijs. Zo was Marie Snethlage, na haar vertrek bij architectenbureau Kok, achtereenvolgens werkzaam als correspondentente bij een bankiershuis, als bibliothecaresse aan de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag en als medewerkster van het archief van de Rijksbouwmeester. Beb Zeeman werd na het overlijden van haar echtgenoot wiskundelerares. Van een onderwijsfunctie op de TH zelf, bijvoorbeeld als lector, was destijds geen sprake.²⁰ Grada Wolffensperger bleef voor het grootste deel van haar leven werkloos.

Vier vrouwen trouwden vrij snel na hun afstuderen en oefenden hun beroep voor zover bekend in het geheel niet uit.²¹ Een van hen, Ada Struyk, werd politica en had onder andere volkshuisvesting in haar portefeuille.

4.5. Prijsvragen: een eerste stap naar zichtbaarheid?

Prijsvragen, veelal uitgeschreven door de vakverenigingen, boden vooral jonge afgestudeerde bouwkundigen de gelegenheid ervaring op te doen en mogelijk als prijswinnaar enige naamsbekendheid te verwerven. Aan deze zogeheten studieprijsvragen was doorgaans een bescheiden geldbedrag verbonden. Ook de vrouwelijke architecten maakten van deze mogelijkheden gebruik en stuurden ontwerpen in.

Zo nam Ko Mulder na haar afstuderen in 1926 deel aan een studieprijsvraag van de Rotterdamse vereniging Bouwkunst en Vriendschap. Haar winnende ontwerp van een brandweerkazerne werd geprezen om de 'stoer mannelijke geest'.²² De volledig uit

mannen bestaande jury was bij de prijsuitreiking volkomen verrast dat 'ir. Mulder' een vrouw bleek te zijn. Ruim tien jaar later maakte Mulder zélf deel uit van een jury van het Genootschap Architectura et Amicitia, dat jaarlijks een studieprijsvraag uitschreef. Koos Keegstra, die haar VHBO-opleiding kort daarvoor had voltooid, won samen met haar latere echtgenoot Joop Pot de tweede prijs.²³ Wil Jansens inzending voor de prijsvraag van het genootschap in 1932 kwam als een van de tien best beoordeelde in aanmerking voor publicatie in het *Bouwkundig Weekblad*.²⁴ Jansen, de enige vrouw in het rijtje, had zich niet als zodanig bekendgemaakt, mogelijk uit vrees om niet op haar merites te worden beoordeeld (afb. 4).

Het voert te ver om te concluderen dat de deelname door deze vrouwelijke architecten aan dergelijke studieprijsvragen hen naamsbekendheid opleverde. Het moet echter zeker hebben bijgedragen aan hun profilering, al was het maar om aan te tonen dat zij in staat waren te wedijveren met hun mannelijke vakgenoten.

Afb. 4. Wil Jansen maakte zich niet als vrouw bekend bij een prijsvraag van het Genootschap Architectura et Amicitia, 1932. Koker met prijsvraagmateriaal.

4.6. Belangen-, beroepsverenigingen en commissies

Onder invloed van de vrouwenbeweging ontstonden er vanaf de eeuwwisseling tal van breed georiënteerde verenigingen die opkwamen voor de belangen van de professionele vrouw. Ook bepaalde beroepsverenigingen gingen ertoe over vrouwelijke leden toe te laten. Daarnaast richtten vrouwen zelf adviescommissies op die een stem wilden laten horen op het gebied van de woningbouw. Hier ga ik in op de vraag of de onderzochte vrouwelijke architecten zich vooral aan het begin van hun carrière aansloten bij dergelijke professionele organisaties en commissies, of zij zich hiervoor ook actief inzetten en in hoeverre dergelijke nevenactiviteiten een rol speelden bij de professionalisering van deze vrouwen. Eerst komen de belangrijkste algemene belangenverenigingen aan de orde, vervolgens de beroepsverenigingen en enkele commissies.

Om de belangen van hoger opgeleide vrouwen te behartigen werd in 1918 de Vereniging van Gestudeerde Vrouwen opgericht. Begin jaren twintig werd de naam gewijzigd in de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO).²⁵ Aletta Jacobs was een van de eerste leden. Het geven van studie- en beroepsvoorlichting aan vrouwen was een belangrijke activiteit. In deze breed opgezette vereniging waren Ko Mulder, Wil Jansen en Ada Struyk bestuurlijk actief en was het architectenberoep dus goed vertegenwoordigd. Jansen reisde door het land om lezingen te geven, veelal over binnenhuisarchitectuur. Het netwerk dat zij in en rond de VVAO opbouwde leverde haar de opdracht op voor de eerdergenoemde flat voor alleenstaanden in Rotterdam (zie hoofdstuk 7).

Tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 werd het initiatief genomen een Nationale VrouwenRaad (NVR) op te richten om de kennis en kunde van vrouwen op allerlei gebied te bundelen.²⁶ Tal van algemene en vakverenigingen die zich voor de verbetering van de maatschappelijke positie van de vrouw inzetten, sloten zich bij deze raad aan. Niet alleen vrouwenvakverenigingen als die van fabrieksarbeidsters, onderwijzeressen en verloskundigen waren vertegenwoordigd, maar ook organisaties als de Nederlandse Vegetariërsbond en de Anti-Suikeraccijnsbond. Architectenverenigingen zagen - als mannenbolwerk - zeer waarschijnlijk geen belang in aansluiting bij de raad.²⁷ Het moest tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat het architectenvak een aandachtsgebied binnen de raad werd. Architectuur werd toen, samen met onder meer schilderkunst, beeldhouwkunst, muziek, toneel en dans ondergebracht in een Comité voor Kunst, waarin Margaret Staal-Kropholler zitting had.²⁸ Gedurende een aantal jaren benaderde zij de vrouwelijke bouwkundig ingenieurs met vragen over hun eventueel voortgebrachte werk. Hierover rapporteerde zij jaarlijks in de raad.²⁹

De meeste van de afgestudeerde vrouwelijke bouwkundig ingenieurs waren lid van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs (VDI).³⁰ Deze vakvereniging werd in 1853 opgericht ter behartiging van de belangen van TH-alumni. De vereniging gaf vanaf 1886 wekelijks het vakblad *De Ingenieur* uit, dat in 1900 ook het periodiek werd van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) waarin de vereniging in 1961 opging. De VDI, die voornamelijk bestond uit mannelijke leden, hield de deur niet gesloten voor afgestudeerde vrouwen. Grada Wolffensperger was in 1919 de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur die lid werd.³¹ De lengte van het VDI-lidmaatschap van enkele vrouwen liep soms synchroon met een periode waarin zij geen werk hadden of pogingen ondernamen om als zelfstandig architect voet aan de grond te krijgen. Mogelijk hoopten zij door het opbouwen van een netwerk aan werk of opdrachten te komen. Het is echter aannemelijk dat, hoezeer deze vrouwen zich ook tijdens hun studie door hun mannelijke medestudenten min of meer geaccepteerd voelden, zodra het op het vinden van een baan aankwam, de verhoudingen gevoeliger lagen. Niet

alleen het aanknopen van informele contacten om mogelijkwerwijs aan werk te komen moet deze vrouwen reden hebben gegeven om lid te worden van de VDI. Dat bewijst een mededeling van de VDI in het *Bouwkundig Weekblad Architectura*. Daarin maakte de Afdeling Bouwkundig Ingenieurs publiciteit voor haar plaatsingsbureau dat bemiddelde bij het plaatsen van bouwkundig ingenieurs.³² Het bureau stelde zich ten doel alle in Delft afgestudeerde bouwkundig ingenieurs in kennis te stellen van openstaande vacatures en verzocht verenigingen als de BNA hiervan vooral mededeling te doen.

Lid worden van de VDI was meer opportuun dan van de BNA. Van deze laatstgenoemde vakvereniging konden zowel particuliere als ambtelijke architecten lid worden.³³ In 1931 werd Ko Mulder, inmiddels werkzaam op de afdeling Stadsontwikkeling in Amsterdam, 'de eerste vrouw in den B.N.A.', een feit waarover de voorzitter zich zeer verheugde.³⁴ Tot 1950 komen er geen andere vrouwelijke architecten in de ledenadministratie voor.³⁵

Slechts enkele vrouwelijke architecten stonden ingeschreven als lid van het Genootschap Architectura et Amicitia dat vooral jonge bouwkundigen en bouwkundig tekenaars wilde interesseren voor leerzame bijeenkomsten, die ook de onderlinge collegiale vriendschap moesten bevorderen. Marie Snethlage was na haar afstuderen tien jaar lid, een periode waarin zij tevergeefs op zoek was naar werk als architect.³⁶ Mogelijk bood het lidmaatschap haar een omgeving waarin ze voeling kon houden met het vak. Ko Mulder was al enkele jaren voordat zij aan haar bouwkundestudie begon lid van het genootschap.³⁷

Binnen de vakgerichte verenigingen vervulden de vrouwelijke architecten uit dit onderzoek geen bestuursfuncties. De mannenbolwerken die de verenigingen nog lange tijd waren stonden hier hoogstwaarschijnlijk niet voor open. Het is echter wel denkbaar dat er vrouwen waren met bestuurlijke ambities. Zo waren elf vrouwen uit de onderzoeksgroep tijdens hun studententijd al actief in het bestuur van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV), waarvan vijf als voorzitter.³⁸

De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog bracht tal van vrouwen ertoe hun stem te laten horen bij de bouw van nieuwe woningen. Zij richtten raden, studiegroepen en commissies op die aanbevelingen deden op het gebied van onder meer efficiënte woningindeling en praktische plattegronden, domeinen waarin de vrouw immers thuis was. Een zo praktisch mogelijke inrichting van de woning verhoogde de bruikbaarheid ervan en beperkte het huishoudelijk werk. Zo richtte de Nederlandse Huishoudraad een Woningcommissie op waarin zowel huisvrouwen als enkele vrouwelijke architecten uit de onderzoeksgroep zitting hadden.³⁹

In 1946 werd in Rotterdam de eerste VrouwenAdviesCommissie (VAC) opgericht, een gemeentelijk adviesorgaan op het gebied van woningbouw, woninginrichting en woonomgeving.⁴⁰ Wil Jansen en Ada Kuiper-Struyk waren zeer actief in deze commissie

en het leverde vooral Jansen in het Rotterdamse een interessant netwerk aan contacten op, zoals de avantgardistische architect Willem van Tijen. Zo kwam zij in aanraking met moderne architectuur. Zoals in hoofdstuk 7 zal blijken is dit, samen met de praktische inzichten die zij tijdens haar jarenlange werk voor de VAC opdeed, terug te vinden in haar werk dat zij vanuit haar eigen praktijk voortbracht.

Voor die vrouwen die naast hun beroep nevenactiviteiten vervulden, gold dat beide factoren elkaar versterkten: de vrouwen die professioneel actief waren kwamen eerder in aanmerking voor belangenverenigingen en commissies; op hun beurt profiteerden vrouwen van hun nevenactiviteiten voor hun eigen professionele ontwikkeling, zoals Wil Jansen.

4.7. De vrouwelijke architecten in de media

Wisten de vroege vrouwelijke architecten die erin slaagden hun beroep uit te oefenen de media te bereiken? Had bijvoorbeeld het feit dat een vrouw het architectenvak ging uitoefenen nieuws waarde? Berichtten de media over het werk dat deze vrouwen realiseerden of over hun loopbaan in het algemeen? Of bereikte de vrouwelijke architect zélf de media door het schrijven van eigen artikelen?

Toen Grada Wolffensperger in 1917 als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur afstudeerde, was dat alleen reden voor weekblad *De Amsterdammer* om een interview met haar te publiceren.⁴¹ Twee andere op vrouwen gerichte tijdschriften volstonden met een foto met kort bericht.⁴²

Drie jaar later gaf Beb Zeeman als tweede afgestudeerde bouwkundig ingenieur op verzoek van de redactie van *Bouwkundig Weekblad*, toen nog het maandblad van de BNA, haar mening over de taak van de vrouw in de architectuur.⁴³ Haar artikel mag als een vroege bijdrage beschouwd worden aan wat nu het gendervraagstuk genoemd zou worden. Het getuigde echter van een nog weinig geëmancipeerde visie. Zeeman zag voor de vrouwelijke architect een rol weggelegd om oplossingen aan te dragen bij bouwvraagstukken van vooral woningen en scholen, 'meer dan de zuivere monumentaalbouw of dan de utiliteitswerken. Die eischen meer het mannelijk sterke en krachtige, die vragen minder het vrouwelijk zachtere en intiemere'.⁴⁴ Wel durfde Zeeman te stellen dat 'niet de vrouw uitsluitend [zal] wandelen op het door mannen gebaande pad, maar dat zij [...] ook haar eigen spoor zal achterlaten [...] in de richting van het bouwen zelf'.⁴⁵ Wat dat eigen spoor dan precies inhield, lichtte zij niet toe.

Toen in 1936 Koos Keegstra als eerste vrouw het VHBO-diploma behaalde, was dat voor *De Telegraaf* aanleiding haar te interviewen. Keegstra schetste een beeld van haar opleidingstraject - ook de mts doorliep ze als enig meisje tussen 300 jongens - en gaf tegelijkertijd haar visie op de architectuur. Ze propageerde de Nieuwe Zakelijkheid die naar haar mening de indeling van de woning en daarmee de efficiency van de

huishouding sterk kon verbeteren voor de vrouw die in haar optiek 'nog steeds een slaaf van haar huis' was.⁴⁶

Tot aan de wederopbouw, toen vrouwelijke architecten begonnen van zich te laten horen vanuit commissies of vanuit de praktijk zelf, stonden zij nauwelijks in de publiciteit. Tijdens de moeilijke jaren dertig waren diverse vrouwen niet actief in het architectenvak door gebrek aan banen of opdrachten. De loopbaan van de meeste vrouwen ontwikkelde zich vooral pas na 1945. Toen Koos Keegstra eenmaal samen met haar echtgenoot Joop Pot een architectenbureau voerde, onderhield het echtpaar goede relaties met de pers. Pot-Keegstra liet zich ook alleen interviewen. Daarbij kregen telkens zowel haar architectuuropvattingen als haar loopbaan als vrouwelijke architect de aandacht.⁴⁷ Als kers op de taart en min of meer ter afsluiting van haar carrière volgde een paginagroot artikel in *Het Parool* na de realisatie van de Bijlmerbajes, een opdracht van formaat die zij na het overlijden van Pot alleen voltooide.⁴⁸ Van To Strumphler, na de bevrijding werkzaam voor de Provinciale Planologische Dienst in Arnhem, is bekend dat zij in twee kranteninterviews het vakgebied planologie voor het voetlicht bracht.⁴⁹

Een andere wijze om de media te bereiken was het schrijven van eigen artikelen om kennis over het vakgebied met anderen te delen. Hoe groot het aandeel mannelijke auteurs was in de totale architectenpopulatie is niet bekend. In de vooroorlogse periode waren er enkele vrouwen uit de onderzoeksgroep die publicaties op hun naam hadden staan. Daarbij moet in aanmerking worden genomen dat bijvoorbeeld de redacties van vakperiodieken als het *Bouwkundig Weekblad Architectura*, vanaf 1924 het gezamenlijke architectuurtijdschrift van de BNA en het Genootschap Architectura et Amicitia, en *Wendingen*, het 'maandblad voor bouwen en sieren', destijds alleen uit mannen bestonden.⁵⁰ Het eerdergenoemde verzoek van de redactie van het *Bouwkundig Weekblad* aan Beb Zeeman om een artikel te schrijven over de taak van de vrouw in de architectuur kan misschien als een eerste voorzichtige poging gezien worden om een vrouwelijke architect aan het woord te laten.

In de periode tussen 1935 en 1940, toen zij nog aan haar VHBO-opleiding moest beginnen, publiceerde Lotte Stam-Beese al diverse vakinhoudelijke artikelen in *de 8 en Opbouw*.⁵¹ Stam-Beese was samen met haar echtgenoot Mart Stam (1899-1986) in Amsterdam gevestigd met het architectenbureau Stam en Beese Architecten. Het echtpaar vond aansluiting bij een kring van avantgardistische architecten verenigd in *De 8 en Opbouw*, uitgever van het gelijknamige tijdschrift. Stam-Beese moet geïnspireerd zijn geraakt door deze omgeving. In haar artikelen gaf zij haar visie over onderwerpen als scholenbouw en de noodzaak van kinderkoloniehuisen. Stam-Beese was in die periode een van de weinige vrouwelijke leden. In 1936 trad een vrouw toe tot de redactie van *de 8 en Opbouw* in de persoon van binnenhuisarchitect Ida Falkenberg-Liefrinck (1901-2006).⁵²

Van Sophie Heyting en Paula Rooseboom is bekend dat zij als lid van de Bouwcommissie van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen in 1936 werkten aan een publicatie met de titel 'Waar moet men bij het kiezen van een huis op letten'?⁵³ Het ging hier om een boekwerkje dat vermoedelijk onder de leden van de vereniging werd verspreid. Helaas kon deze publicatie niet achterhaald worden.

Na 1945 zien we voorzichtig verschillende publicaties verschijnen van de vrouwelijke architecten in de vorm van artikelen in vakbladen of andere gedrukte pers. Naast het breken van een lans voor het ingenieursberoep in een studiegids voor vrouwenberoepen, verschenen er publicaties van Ko Mulder over stedenbouw in het algemeen en het door haar ontworpen Amsterdamse Bos in het bijzonder.⁵⁴ In de aanloop naar haar politieke loopbaan liet Ada Kuiper-Struyk zich als architect niet onbetuigd en schreef een artikel over 'De menschaardige huisvesting van het Nederlandse volk'.⁵⁵ Van de hand van de architectenechtparen Lammers-Koeleman en Pot-Keegstra verschenen publicaties van hun gerealiseerde werk in vakbladen.⁵⁶ Het viel niet te achterhalen wie van de echtelieden de auteur was. Koos Pot-Keegstra publiceerde in 1959 in het *Bouwkundig Weekblad* een eenmalige stedenbouwkundige bijdrage over de negatieve invloed van vakantiegewoonten op natuur en landschap.⁵⁷ Frappant is dat ze toen ook redactievoorzitter van het weekblad was.⁵⁸ Als enig vrouwelijk redactielid was ze ook de enige vrouw die dat jaar een artikel in het blad publiceerde.

4.8. Besluit

Van de negentien vrouwelijke bouwkundig ingenieurs en twee gediplomeerde architecten oefenden er dertien hun beroep uit. Vijf vrouwen werkten samen met hun echtgenoot op het eigen architectenbureau. Geen enkele vrouwelijke architect werd partner op andere architectenbureaus. Zeven alleenstaande vrouwen waren in dienst van de overheid.⁵⁹ Eén vrouw bouwde een eigen praktijk op met een substantiële orderportefeuille. De overige acht vrouwen oefenden hun beroep niet uit wegens huwelijk of omdat ze niet aan werk op hun vakgebied konden komen. Sommigen zochten hun heil in het onderwijs of verrichtten administratief werk.

Daar waar enkele vrouwelijke bouwkundig ingenieurs aanvankelijk in tijdelijke en ondergewaardeerde posities op architectenbureaus werkten, konden vrouwen in overheidsdienst zich juist ontplooiën. Zij specialiseerden zich in domeinen als stedenbouwkunde, planologie of landschapsarchitectuur. Deze kansen deden zich voor dankzij de wederopbouw.

Daar waar bijna alle vrouwelijke bouwkundig ingenieurs na hun studie lid werden van de VDI en zich daar ook als vrouw welkom voelden, werden ze dat niet van een vakvereniging als de BNA, met uitzondering van Ko Mulder. Slechts een kleine groep

vrouwen was actief in vrouwenbelangenverenigingen en adviescommissies. Dergelijke lidmaatschappen boden een professioneel netwerk en leidden in het geval van Wil Jansen tot een belangwekkende opdracht.

In de zes decennia waarin de eerste vrouwelijke architecten hun vak uitoefenden, kwamen zij pas na de Tweede Wereldoorlog meer in de belangstelling te staan van de pers. Er was oog - zij het beperkt - voor hun werk. Opmerkelijk, maar passend in het tijdsbeeld was de geringe belangstelling van de pers voor Grada Wolffensperger als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur. Het zelf schrijven van vakartikelen ging slechts voor enkele vrouwelijke architecten op.

Noten

- ¹ C.P. Krabbe, *Ambacht. Kunst. Wetenschap. De bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Amsterdam 1997, pp. 136-137, 159-160.
- ² K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, pp. 540-541.
- ³ *Het Nieuwe Instituut* <<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BNAR/keywords/>> (geraadpleegd 29 december 2020).
- ⁴ Sinds 1957 heet de organisatie voluit Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten BNA. *Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten BNA* <<http://bna.instantmagazine.com/online-publicaties/175-jaar-bna#!in-7-tijdvakken>> (geraadpleegd 29 december 2020).
- ⁵ Bosma e.a. 2007 (zie noot 2), pp. 539-541.
- ⁶ Centrale Commissie voor Studiebelen van de TH (red.), *Studie, werkring en vooruitzichten van den ingenieur*, Delft 1932, pp. 16-17.
- ⁷ M. Moussault-Veegens, 'Plannen en idealen van mej. Keegstra, architecte. "Op de nieuwe zakelijkheid moet worden voortgegaan"', *De Telegraaf* 5 april 1936.
- ⁸ J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- ⁹ Deze nicht was Kitty van der Mijll Dekker (1908-2004) die, eveneens op aanraden van Buïjs, naar het Bauhaus ging. Zij werd handweefster en textielontwerpster en exposeerde op (inter)nationale tentoonstellingen. M. Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam 2007, pp. 354 (citaat), 511.
- ¹⁰ Nationale Vrouwenraad van Nederland, *Verslag van de zes en veertigste jaarvergadering*, Amsterdam 1951, typoscript, p. 46; M. Staal-Kropholler, *Nationale Vrouwenraad van Nederland. Gegevens voor het verslag Kunst, afd. Architectuur*, 22 maart 1951, ongepagineerd typoscript, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler M. (STAX), inv.nr. 31.
- ¹¹ Dit ervaren Koos Keegstra bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam. Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964.
- ¹² Deze vier vrouwen waren Wil van den Broek d'Obrenan, Sophie Heyting, Greet van der Poest Clement en To Strumphler. Zie hiervoor de respectievelijke lemma's.
- ¹³ Co Kropholler was de broer van Margaret; zij trouwde later met Frits Staal.
- ¹⁴ Later werd dit Architectenbureau Kuiper, Gouwetor en De Ranitz, dat een belangrijke rol zou spelen in de Rotterdamse wederopbouw. Het bureau werkte daarin samen met de zelfstandig werkende architect Wil Jansen. A.C. Heijkoop en J. Bakker, *De RVS flat. Schone beloning voor vasthoudendheid in Rotterdam*, z.pl. [Rotterdam] 2010, p. 34.
- ¹⁵ P.J. van Zomeren, 'Mej.Ir. Ko Mulder. 2 maart 1900, Breda. "Stedebouw was mijn houvast"', in: P.J. van Zomeren, *Een gegeven moment. Interviews met mensen van 1900*, Amsterdam 1984, pp. 24-29.
- ¹⁶ Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool. De Schiedammer* 14 november 1946.
- ¹⁷ E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, p. 89.
- ¹⁸ *Het Nieuwe Instituut* <<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KOKA/keywords/A.A.%20Kok>> (geraadpleegd 1 mei 2016).
- ¹⁹ Zie hiervoor de afzonderlijke lemma's.
- ²⁰ In 1935 was er korte tijd een privatdocente in de psychotechniek aan de TH werkzaam. F. de Jong, 'Standhouden in Delft', *Gewina* 20 (1997) nr. 4 (april), p. 235. In 1947 werd de eerste vrouwelijke lector aangesteld in de theoretische en toegepaste natuurkunde. A.F. Kamp (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955, p. 27, pp. III-XXIII. Binnen de TH werden wel functies bezet door vrouwelijke afgestudeerden in andere disciplines dan bouwkunde, zoals assistent, hoofdassistent of conservator. M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, p. 18.
- ²¹ Dit waren Ina Groenevelt, Co van der Kloet, Loes Pomes en Ada Struyk.
- ²² Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 17), p. 93; Van Zomeren 1984 (zie noot 15).
- ²³ J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, p. 229.

24 Zie hiervoor hoofdstuk 7.

25 De vereniging bestaat nog steeds, onder de naam Vereniging van vrouwen met hogere opleiding en telt circa 3.500 leden. *Vereniging van vrouwen met hogere opleiding* <<https://www.vvao.nl/>> (geraadpleegd 5 januari 2021); *Atria, Archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding* <<https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/archief/IIAV00000539/>> (geraadpleegd 5 januari 2021); Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria), archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding, IIAV00000539, inv.nr. 191.

26 De NVR bestaat nog steeds en heet sinds 1974 Nederlandse VrouwenRaad. *Nederlandse VrouwenRaad* <<http://www.nederlandsevrouwenraad.nl/html/index.php?paginaID=2224>> (geraadpleegd 5 januari 2021); M. Heinen, *Vrouwenjaarboekje voor Nederland 1915, 's-Gravenhage 1914*, pp. 123-125.

27 In de ledenlijst van 1949 komen geen architectenverenigingen voor. Eerdere ledenlijsten ontbreken. Atria, archief Nationale Vrouwenraad van Nederland, ledenlijst november 1949.

28 *Verslagen van de drie en veertigste en vier en veertigste jaarvergaderingen gehouden op 28 en 29 november 1948 in het Beursgebouw te Rotterdam (tevens het 50-jarig jubileum) en op 24 en 25 mei 1949 in "Esplanade" te Utrecht, 's-Gravenhage 1949*, Atria, archief Nationale Vrouwenraad van Nederland, IIAV00000111, inv.nr. 62.

29 HNI, archief STAX, inv.nr. 31.

30 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1846-1905, 's-Gravenhage 1905* (serie tot en met 1921); Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1917, 's-Gravenhage 1922* (serie tot en met 1939); Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Adresboek 1940 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1940, 's-Gravenhage 1940* (serie tot en met 1942); Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947, 's-Gravenhage 1947*.

31 Enkele vrouwelijke technologen en een electrotechnisch ingenieur gingen haar voor.

32 Anoniem, 'Officieele mededeelingen aan de leden van de vereenigingen no. 7 behorend bij', *Bouwkundig Weekblad Architectura 60* (1939) nr. 9 (4 maart), ongepagineerd.

33 *Het Nieuwe Instituut* <<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BNAR/keywords/>> (geraadpleegd 29 december 2020).

34 Anoniem, 'Officieele mededeelingen aan de vereenigingen no. 28 behorend bij', *Bouwkundig Weekblad Architectura 52* (1931) nr. 29 (18 juli), ongepagineerd.

35 Het Nederlandsch Instituut van Architecten (NIVA), opgericht in 1929 als zakelijke tegenhanger van de meer 'artistieke' BNA, laat geen vrouwelijke leden zien op de lijst van circa 300 leden van 1939. Het NIVA ging in 1941 op in de BNA. Ledenlijsten 1913-1939 en 1940-1950, HNI, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden rechtspersonen (BNAR), inv.nr. 1846/a5141-a5142.

36 Schilt en Van der Werf 1992 (zie noot 23), p. 218.

37 Ko Mulder was van 1915-1942 lid. Schilt en Van der Werf 1992 (zie noot 23), pp. 28 en 216.

38 Dit waren achtereenvolgens Beb Zeeman, Sophie Heyting, Ko Mulder, Wil Jansen en Toki Koeleman. F.L. Kristinsson-Reitsema, *Delfts Studenten Corps 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. [Delft] z.j. [1994], pp. 32-62.

39 Dit waren Ada Kuiper-Struyk, Sophie Heyting, Toki Lammers-Koeleman en Jeanne Rood-van Rijswijk. De Woningcommissie, 'Huisvrouwen spreken haar oordeel uit. Over de standaard plattegronden van de Studiegroep Efficiënte Woningbouw', *Bouw 8* (1953) nr. 43 (24 oktober), pp. 839, 844.

40 Na Rotterdam richtten vrouwen in verschillende gemeenten een VAC op. Deze lokale commissies bestaan nog steeds onder de naam VAC of WoonAdviesCommissie (WAC). Ook mannen kunnen sinds 2000 adviseur zijn. *VACpunt Wonen* <<https://www.vacpuntwonen.nl/over-ons.html>> (geraadpleegd 4 juli 2019).

41 v. T., 'De eerste vrouwelijke Bouwkundige', *De Amsterdammer*, weekblad voor Nederland 41 (1917) nr. 2093 (4 augustus), p. 5.

-
- 42 Zie hiervoor hoofdstuk 5.
- 43 B. Zeeman, 'De taak van de vrouw in de architectuur', *Bouwkundig Weekblad* 41 (1920) nr. 34 (augustus), pp. 203-205.
- 44 Zeeman 1920 (zie noot 43), p. 204.
- 45 Zeeman 1920 (zie noot 43), p. 204.
- 46 Moussault-Veegens 1936 (zie noot 7).
- 47 Zie hiervoor hoofdstuk 8.
- 48 Roos 1978 (zie noot 8).
- 49 Zie hiervoor het lemma To Strumphler.
- 50 Schilt en Van der Werf 1992 (zie noot 23), pp. 233-235; A. de Reus, 'Vrouwen in *Wendingen*' in: M. Groot e.a. (red.), *Design en gender. Van object tot representatie. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Amsterdam 2011 (31), pp. 123-142.
- 51 Voor een overzicht van alle verschenen artikelen van Stam-Beese: H. Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018, pp. 332-333.
- 52 Oosterhof 2018 (zie noot 51), pp. 101, 108. Al voor haar toetreding tot de redactie schreef Ida Lieftrinck artikelen voor *de 8 en Opbouw*, waaronder één over de opleiding van binnenhuisarchitecten. Het artikel eindigde met een steunbetuiging voor haar en haar werk door architect en medelid Han van Loghem. I. Lieftrinck, 'Binnenarchitekt en woninginrichting', *de 8 en Opbouw* 3 (1932) nr. 22 (27 oktober), pp. 220-222. Samen met Van Loghem en onder anderen Cor van Eesteren vormde Lieftrinck rond 1929 het bestuur van Opbouw. J. Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw' in: W. Beeren e.a. (red.), *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, uitgave bij tent. Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen) 1982, pp. 139-157.
- 53 Notulen van de gecombineerde vergadering van het hoofdbestuur en de instituutcommissie, Den Haag 10 december 1936, ongepagineerd typoscript, Atria, archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVVH), IIAV00000116, inv.nr. 0033.
- 54 E.F. van den Ban en J.H. Mulder, 'Ingenieur', in: Anoniem, *Vrouwenberoepen. De weg naar de toekomst*, z.pl., z.j. [1947], pp. 54-59; stedenbouwkundige publicaties zoals: J.H. Mulder, G. Bakker en C. van Heesch, *Het Amsterdamse Bos*, Amsterdam 1960; J.H. Mulder, 'Schaalveranderingen en markante keerpunten in de Stedebouw in de afgelopen 40 jaar', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 54 (1973) nr. 3, p. 100.
- 55 A. Kuiper-Struyk, 'De menschaardige huisvesting van het Nederlandse volk', *Vrouwenbelangen* 11 (1946) nr. 4 (1 augustus), pp. 6-7.
- 56 Bijvoorbeeld: J.W.H.C. Pot en J.F. Pot-Keegstra, '20 Woningen te Zandvoort', *Bouwkundig Weekblad* 69 (1951) nrs. 41-42 (9-16 oktober), pp. 361-365. Zie verder hoofdstuk 8.
- 57 J.F. Pot-Keegstra, 'Maartse gedachten over vakantie', *Bouwkundig Weekblad* 77 (1959) nr. 26 (27 juni), pp. 309-320.
- 58 Pot-Keegstra vervulde deze functie tot in ieder geval 1964.
- 59 De gescheiden Stam-Beese die eerder met haar echtgenoot samenwerkte op het architectenbureau is in deze groep meegerekend.

Hoofdstuk 5

**Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke
bouwkundig ingenieur van Nederland**

5. Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland

'Want ze moet den weg effenen, voor degenen die van uit Delft na haar zullen komen.'

Op 29 juni 1917 schreef Grada Wolffensperger (1887-1965) geschiedenis. Als eerste vrouw in Nederland voltooide zij de opleiding tot bouwkundig ingenieur aan de toenmalige Technische Hogeschool (TH) in Delft.¹ Toen zij zich inschreef voor het cursusjaar 1908-1909 was zij sinds 1905, toen de opleiding een universitaire status kreeg, de zevende vrouw die bouwkunde op dit niveau ging studeren, maar de enige die toen de studie voltooide.² Veel bekendheid werd er niet aan dit opmerkelijke feit gegeven en dat in een tijd waarin het verre van vanzelfsprekend was dat een vrouw ging studeren en bovendien voor een beroep koos dat als typisch mannelijk werd aangemerkt. Wellicht is dat juist de reden dat er in de uitingen van de TH geen bijzondere aandacht aan haar afstuderen werd besteed. Het enige interview met Wolffensperger verscheen in *De Amsterdammer* in de rubriek 'Voor Vrouwen'. De auteur sprak daarin de hoop uit dat deze bouwkundig ingenieur weldra een belangrijke opdracht zou krijgen, 'want ze moet den weg effenen, voor degenen die van uit Delft na haar zullen komen'.³ Het maandblad *De Kroniek* roemde Wolffensperger om haar veronderstelde talent dat haar in staat zou stellen 'faire de l'architecture un art vivant' en weer een andere bron had - 'gelet op haar kundigheden' - hoge verwachtingen van haar.⁴ Toch pakte haar loopbaan anders uit dan verwacht. Voor de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland bleek het verre van eenvoudig om haar vak uit te oefenen. Wolffensperger vormde samen met achttien andere vrouwen een groep van grotendeels onbekend gebleven bouwkundig ingenieurs die in de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog hun studie aan de TH voltooiden.

In het voorliggende hoofdstuk wordt specifiek ingegaan op Grada Wolffensperger. Over haar mogelijke architectuur weten we niets, maar wél hoe zij haar opleiding doorliep en hoe zij als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur een dienstbetrekking vond bij Openbare Werken in Haarlem. Het is zeer waarschijnlijk de enige baan die deze opzienbarende vrouw in haar leven heeft gehad. Dankzij bronnen uit het Noord-Hollands Archief krijgen we een beeld van de wijze waarop het Haarlems stedelijk bouwbedrijf kort na de Eerste Wereldoorlog functioneerde en welke rol Wolffensperger daarin speelde. Aan de hand van haar verdere levensgeschiedenis kunnen we ons een voorstelling maken van de weinige carrièremogelijkheden die er toen waren voor de eerste vrouwelijke universitair geschoolde architecten.

5.1. Modegril

Gerarda Wilhelmina Elisabeth Wolffensperger werd geboren in Den Haag op 3 april 1887, de jongste van drie dochters, uit het tweede huwelijk van haar moeder Barbera Johanna Woudenberg (1857-1949). Barbera Woudenberg was zes maanden na haar eerste huwelijk in 1880 weduwe geworden terwijl ze in verwachting was van een jongetje dat enkele weken na de geboorte overleed. Kort na deze dramatische gebeurtenissen trouwde zij met Julius Frederik Theodor Wolffensperger (1849-1915). Toen het gezin in 1902 een koopwoning betrok aan de Heemskerckstraat in Den Haag, werd Grada op haar vijftiende extranea van de H.B.S. in Delft. Zes jaar later behaalde zij, samen met drie andere vrouwen, het eindexamen 'H.B.S. 5-jarige cursus'.⁵ Het diploma gaf toegang tot de door haar ongetwijfeld felbegeerde studie bouwkunde aan de TH in Delft, waarvoor zij zich nog datzelfde jaar inschreef. Daarmee week de dochter van een 'Beëdigd Klerk' op een hypotheekkantoor af van de nog zo overheersende publieke opinie dat de rol van de vrouw thuis lag.⁶ Het boekwerkje *Van Vrouwenleven 1813-1913* stelde de 'zeer moeilijke quaestie van dezen tijd' aan de orde, waarin dochters 'toegeven aan een modegril' en hun plichten thuis verruilden voor werk 'waarvoor zij niet zoo buitengewoon veel aanleg hadden'.⁷ De dochters werden 'noode gemist' in menig huisgezin dat bovendien aan gezelligheid verloor, maar, zo werd gesteld, de vrouw had ook het recht haar eigen leven te leiden en het was de plicht van de ouders ervoor te zorgen dat hun kinderen economisch onafhankelijk werden. Grada's ouders hebben hun dochters keuze in ieder geval niet in de weg gestaan en mogelijk zelfs gestimuleerd.

Die stimulans ging niet uit van de opleiding zelf: het architectenvak zou aan vrouwen te hoge fysieke eisen stellen.⁸ Bovendien werden vrouwen niet geacht zich op de steigers te vertonen en zich tussen de bouwlieden te begeven. Toen Grada in het studiejaar 1908-1909 aan haar opleiding begon was zij een van de drie vrouwen op een totaal van elf eerstejaarsstudenten bouwkunde.⁹ Dat studiejaar volgden in totaal vijf vrouwen de opleiding bouwkunde aan de TH, op een totaal van 51 bouwkundestudenten. Grada behaalde in mei 1910 haar propedeuse, samen met vier mannelijke studenten bouwkunde.¹⁰ In de zomer van 1915 slaagde zij voor het kandidaatsexamen (afb. 1).¹¹ Zij is dan een van de zeventien vijfdejaarsstudenten (of langer) bouwkunde op een totaal van 52 studenten.¹² Tijdens haar studententijd bleef Grada in haar ouderlijk huis in de Haagse Heemskerckstraat wonen. Enkele maanden voor haar kandidaatsdiploma overleed haar vader op 65-jarige leeftijd. Dit moet voor haar een zeer verdrietige tijd zijn geweest. 'Bezoeken kunnen niet worden afgewacht', vermeldt de overlijdensadvertentie.¹³

Afb. 1. Kort na het behalen van haar kandidaatsexamen op 2 juli 1915 maakte Grada Wolffensperger deze tekening van de Speeltoren in Edam.

Ondanks het feit dat zij thuis woonde, leefde Grada niet geïsoleerd van het Delftse studentenleven. Al in haar eerste studiejaar sloot zij zich aan bij de in 1904 opgerichte Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV), gevestigd aan de Oude Delft 123 (afb. 2).¹⁴ Daar ontmoette zij, naast de weinige medestudentes bouwkunde, studentes technologie (scheikunde) - de studie die de meeste vrouwen volgden - en allengs ook studentes electrotechniek en civiele techniek. In het jaar dat Grada lid werd zag deze jonge vereniging de toekomst niet al te rooskleurig tegemoet. Het bestuur liet optekenen dat 'het ledental der D.V.S.V. nooit veel meer zal bedragen dan nu het geval is, daar de studie aan de T.H. en hare toepassing in de praktijk steeds veel moeilijkheden voor een vrouw zullen brengen'.¹⁵ De vereniging telde een veertigtal leden en bood allerlei activiteiten zoals toneel en gymnastiek. Grada stond niet te boek als actief commissie- of bestuurslid. Pas later zouden studentes bouwkunde zitting nemen in het verenigingsbestuur. Of er toen al mogelijkheden waren voor vrouwelijke studenten om lid te worden van het Delftsch Civiel en Bouwkundig Gezelschap Practische Studie en of Grada daarvan gebruik maakte is niet bekend. Deze in 1894 opgerichte studievereniging kwam voort uit twee disputen van het Delftsch Studenten Corps.¹⁶

Afb. 2. Ledenlijst 1917 van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging waar Grada Wolffensperger haar gehele studententijd lid van was.

5.2. De eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur

Op 29 juni 1917 studeerde Grada Wolffensperger af en was zij de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur in Nederland.¹⁷ De verwachtingen waren hooggespannen: Wolffensperger liet zich portretteren door niemand minder dan Henri Berssenbrugge (1873-1959). Tot de clientèle van deze portretfotograaf behoorden vele Haagse prominenten, artiesten en kunstenaars die hij in zijn studio in de Zeestraat naast Panorama Mesdag ontving.¹⁸ Berssenbrugge voelde zich aangetrokken tot De Stijl en liet zijn atelier inrichten door architect Jan Wils (1891-1972) en sierkunstenaar Victor Huszár (1884-1960). Wolffenspergers portret en profiel werd prominent afgebeeld in *De Kroniek* (afb. 3).¹⁹ Het tijdschrift *De Vrouw en haar Huis* plaatste op de voorpagina een foto van een lezende en door boeken omgeven Wolffensperger thuis 'in haar woonkamer' (afb. 4).²⁰ In het onderschrift sprak de redactrice de hoop uit dat 'de praktijk haar allengs [mag] opvoeren tot een hoogte, die haar mannelijke collega's waardering afdwingt voor vrouwenarbeid in deze lijn'.

Afb. 3. Grada Wolffensperger liet zich na haar afstuderen in 1917 portretteren door Henri Berssenbrugge. De foto verscheen in het maandblad *De Kroniek*.

Afb. 4. De afgestudeerde Grada Wolffensperger in haar woonkamer in 1917, gefotografeerd voor *De Vrouw en haar Huis*.

Het interview met Wolffensperger in *De Amsterdammer* geeft niet alleen een aardige indruk van de tijdgeest, maar het is ook de enige bron die enigszins prijsgeeft hoe deze vrouwelijke bouwkundig ingenieur net na haar afstuderen tegen het beroep aankeek.²¹ Wolffensperger werd geïnterviewd door ene 'v.T.', mogelijk Catharina van Tussenbroek (1852-1925), een van de eerste studentes medicijnen die in 1887 cum laude promoveerde en als gynaecologe wetenschappelijke artikelen publiceerde.²² Zij stond bekend als voorvechtster van vrouwenrechten en leverde in die rol mogelijk haar bijdrage aan de vrouwenrubriek van *De Amsterdammer*. Wolffensperger bekende in het interview geen idee te hebben wat ze van haar toekomst kon verwachten. De auteur was ervan overtuigd dat Wolffensperger, ondanks het gebrek aan ervaring, niet de fouten ging maken van menig beginnend mannelijk architect.

'Zou ooit een vrouw een hôtel kunnen laten optrekken zonder keuken, zoals, gelijk verteld wordt, de bouwmeester van het Oranje-hôtel op Scheveningen heeft gedaan? Zou een huis door een vrouw gebouwd ooit onpraktische plaatsing en inrichting van kasten kunnen krijgen? Zouden er ooit de kolenbergplaats, de zolder of de kelder zoo in verdrukking kunnen komen, als in huizen door mannen ontworpen?'.²³

Deze vragen deden vermoeden dat er een veelbelovende toekomst voor deze beginnend architecte was weggelegd en dat zij als vrouw in staat werd geacht ook andere gebouwtypen te ontwerpen dan de meer voor de hand liggende particuliere woningen. Maar gaandeweg het artikel vervalt de auteur in de toen gangbare opvattingen over de rol van de vrouw en verwacht deze dat Wolffenspergers bijdrage aan de architectuur zich toch voornamelijk tot de interieurinrichting zal beperken. Men kon van haar 'een ideaal huisje' verwachten, gemakkelijk te bewonen en gezellig ingericht. Naast praktische zin, volgens het artikel, zou het gevoel voor smaak waarmee iedere vrouw de woning gezellig maakte met 'kleedjes, bibelots en de wandversiering' Wolffensperger nog ver kunnen brengen. Dat het versieren van het interieur haar was toe te vertrouwen, baseerde de auteur ook op de kunstzinnige wijze waarop het vertrek waar het interview plaatsvond was ingericht, in sobere stijl en met een gekleurd behang met 'lichten fries'. Geopperd werd dat zij de armstoel waarin zij gefotografeerd werd weleens zelf ontworpen zou kunnen hebben. Vermoedelijk ging het om Grada's eigen kamer in het ouderlijk huis in de Heemskerckstraat, die ook in *De Vrouw en haar Huis* stond afgebeeld (afb. 4).²⁴

Een mogelijk probleem dat de auteur voor Wolffensperger voorzag was de werkverhouding met aannemers en het 'werkvolk'. Daar zou het moeten aankomen op karakter waar het, gezien haar vastberadenheid, haar niet aan zou ontbreken. Wolffensperger zelf was van mening dat geen enkele architect ontkwam aan problemen met de aannemer en, zo stelde ze bedachtzaam, 'eventueel met het werkvolk'. Volgens haar zou het voor een vrouw niet anders zijn. Zelf had ze geen enkele praktijkervaring opgedaan tijdens haar studie. Stellig liet zij in het interview weten dat zij dit onnodig had gevonden. Haar opvatting was dat ze in plaats van 'in de loods' net zo goed thuis kon leren tekenen. Zij had studenten tijdens vakanties genoeg tijd zien verspillen bij het 'rondsletteren op de stellages en onder de stellingen'. Wel had ze graag een groot bouwwerk van begin tot eind willen volgen, maar daar was het kennelijk niet van gekomen.

De net afgestudeerde Wolffensperger moet, opgestuwd door de wijze waarop de enkele media aandacht aan haar besteedden, hoopvol gestemd geweest zijn over haar toekomst.

5.3. Vooruitzichten

Het was de vraag waar en op welke wijze de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur ervaring ging opdoen. De Centrale Commissie ter Behartiging van Studiebelangen van de TH beval praktische oefeningen tijdens de studie sterk aan, temeer daar 'gemeenschap met de praktijk de liefde voor het vak kweekt'.²⁵ Er bestonden regelingen om iedere student tenminste eenmaal in de gelegenheid te stellen om in de praktijk

werkzaam te zijn. Het Rijk bood de studenten jaarlijks enkele plaatsen aan als 'Buitengewoon Opzichter' voor het opdoen van praktijkervaring tijdens de zomervakanties. Het is opmerkelijk dat een ambitieuze studente als Grada Wolffensperger dit deel van haar studie naast zich neerlegde.

De commissie schatte de vooruitzichten voor een bouwkundig ingenieur beduidend lager in dan die voor een civiel ingenieur. Deze laatste wachtte een veelzijdige toekomst bij werkgevers als Waterstaat, de Post- en Telegraafdienst, de Spoor- en Tramwegen, de Rijksgraadmetering, Gemeentewerken, het onderwijs of in Nederlands-Indië. De aanvangssalarissen varieerden van f 1.200 (Assistent TH) tot f 2.000 (Waterstaat) per jaar en zelfs f 400 (Triangulatie-brigade, Nederlands-Indië) op maandbasis. Het diploma bouwkundig ingenieur daarentegen werd door nog geen enkele betrekking specifiek geëist en gaf zelfs geen recht op het geven van middelbaar onderwijs. Dit laatste was wel het geval bij de andere eindexamen's van de TH.²⁶ Toen Wolffensperger afstudeerde hadden 38 vrouwen inmiddels een ingenieursdiploma behaald: twee civiele, drie electrotechnische en 33 scheikundige ingenieurs.²⁷ Bouwkunde werd als een volledig op zichzelf staande studierichting beschouwd, weinig verband houdende en derhalve niet te combineren met andere ingenieursstudies. Voor specialisatie waren geen mogelijkheden. Volgens de commissie waren de persoonlijke capaciteiten van de student bouwkunde van groot belang. De middelmatige student werd afgeraden aan de studie te beginnen, deze maakte weinig kans op succes. Of Wolffensperger een bovengemiddelde studente was valt niet te achterhalen. Studieresultaten gingen verloren bij de grote brand van 2008 in de faculteit bouwkunde. Mogelijk viel de studie haar zwaar, aangezien zij er negen jaar over deed. Het diploma bouwkundig ingenieur kon na vijf jaar behaald worden; het gemiddeld aantal studiejaren voor de bouwkundige faculteit bedroeg zeven.²⁸

Volgens het *Encyclopaedisch Handboek*, dat een hoofdstuk wijdde aan technische studies aan de TH door vrouwen, moest de bouwkundige niet alleen praktisch maar ook artistiek zijn, waardoor zij kunstwerken kon creëren met een blijvende waarde en zich daarmee onderscheidde van de civiel ingenieur.²⁹ Maar ook deze auteur, een vrouwelijke scheikundig ingenieur, volgde de stereotiepe beeldvorming dat de vrouwelijke 'artiest-bouwkundige' eerder werk zou vinden in het versieren van het binnenhuis en - bij gebleken geschiktheid - van gebouwen en schepen, 'voorzoover dit niet door den bouwer zelf gedaan wordt'.³⁰ De verwachting was dat de vrouwelijke bouwkundige niet snel in de gelegenheid gesteld zou worden praktijk op te doen en dat haar werk zich vooral zou beperken tot het uitwerken van door anderen gemaakte ontwerpen. Lichtpuntje vormde de samenwerking met de werklieden: deze werden over het algemeen beschaafder gevonden dan hun collega's bij civiele werken.

5.4. Op zoek naar werk

Hoewel Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef, werd het land wel degelijk in de allesoverheersende crisis meegezogen. De door de mobilisatie vrijgekomen arbeidsplaatsen werden daar waar mogelijk ingenomen door vrouwen.³¹ Toen echter in 1917 de aanvoer van grondstoffen stagneerde, nam de werkloosheid toe. Voor Wolffensperger moet het een lastige zoektocht zijn geweest om werk te vinden. Twee jaar na haar afstuderen werd zij lid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs (VDI), een in 1853 opgerichte vakvereniging ter behartiging van de belangen van alumni van de TH.³² De VDI gaf vanaf 1886 wekelijks het vakblad *De Ingenieur* uit, dat in 1900 ook het periodiek werd van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) waarin de vereniging in 1961 opging. De vakvereniging stond open voor afgestudeerde vrouwelijke studenten. Marie Bes (1882-1936), de eerste vrouwelijke technoloog, werd in 1904 het eerste vrouwelijke lid, gevolgd door enkele andere vrouwelijke technologen en een electrotechnisch ingenieur.³³

Misschien hoopte Wolffensperger via een dergelijk netwerk aan een baan te komen. Opvallend genoeg maakte ze geen haast met het doorgeven van haar gegevens: na herhaalde oproepen om haar adres en betrekking op te geven stond ze uiteindelijk op de naamlijst van 1919 vermeld als 'particuliere' te Den Haag.³⁴ De vraag dringt zich op of het toen haar intentie was als zelfstandig architect werkzaam te zijn en of zij in al haar onervarenheid opdrachten verwachtte binnen te halen. Mogelijk liet zij zich zo vermelden, omdat zij eenvoudigweg nog geen werkgever gevonden had.

5.5. Openbare Werken Haarlem

Op 7 februari 1919 schetsten burgemeester en wethouders in een brief aan de gemeenteraad van Haarlem de buitengewone omstandigheden waaronder het Bureau Openbare Werken vooral de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog had moeten werken.³⁵ De hoge prijzen van de bouwmaterialen waren er mede de oorzaak van dat diverse werken moesten worden uitgesteld. Verwacht werd dat nu de oorlog ten einde was de werkzaamheden op het bureau snel zouden toenemen. Niet alleen de gemeente zelf, ook de particuliere bouw zou de achterstallige werkzaamheden weer gaan oppakken waarvoor riolerings- en bestratingswerken noodzakelijk waren. De gemeente hervatte ook de verkoop van gemeentegronden hetgeen gepaard ging met de nodige administratieve rompslomp.

Het bureau moest dringend met ambtenaren worden uitgebreid en wel voor onbepaalde tijd. De civiele afdeling van het Bureau Openbare Werken bestond uit drie 'opzichters 1e klasse' en vier 'opzichters 2e klasse'; deze laatsten moesten met drie worden uitgebreid.³⁶ De bouwkundige afdeling bestond uit een adjunct-architect, een bouwkundige, drie opzichters eerste klasse, één opzichter tweede klasse, een klerk en

enkele tijdelijke tekenaars. Vooralsnog leek een uitbreiding met twee tekenaars en één klerk voor deze afdeling afdoende. De gemeenteraad ging akkoord en stelde f 8.000 beschikbaar. Op 1 december van hetzelfde jaar vroegen burgemeester en wethouders de gemeenteraad opnieuw om een uitbreiding van het bureau - het onderscheid tussen de civiele en bouwkundige afdeling werd hier niet meer gemaakt - met een adjunct-directeur, een opzichter, vier tekenaars, een adjunct-tekenaar en een adjunct-klerk.³⁷ Ook hiermee ging de raad akkoord: er werd een bedrag van f 17.300 vrijgemaakt, inclusief voor de bevordering van enkele ambtenaren. Kennelijk besliste de gemeenteraad alleen over de vaste aanstellingen, want gedurende het gehele jaar 1919 vroeg de Directeur Openbare Werken L.C. Dumont (1865-1935) 'ter verkrijging van een meer geregelden gang van zaken' voortdurend B en W om toestemming voor het aannemen van personeel 'in lossen dienst'.³⁸ B en W gaven hieraan zonder tussenkomst van de gemeenteraad telkens hun goedkeuring.

Nadat Dumont in 1905 bakzeil had gehaald met zijn Uitbreidingplan voor de stad Haarlem, keurde de gemeenteraad in 1919 zijn herziene Algemeen Plan van Uitbreiding goed. Dit plan, dat voorzag in de aanleg van een aantal woonwijken, was er ongetwijfeld mede de oorzaak van dat Dumont extra personeel nodig had.³⁹ Begin 1920 werden opnieuw nieuwe tijdelijke medewerkers aangesteld. Het brievenboek van B en W vermeldt op 15 maart vijf aanstellingen van 'losse ambtenaren', te weten een 'adspirant tekenaar', twee opzichters en twee adjunct-architecten.⁴⁰ Een van de twee aangenomen adjunct-architecten was Grada Wolffensperger.

5.6. Rijkelijk beloond

Helaas ontbreekt Wolffenspergers persoonlijke dossier in de administratie van het Bureau Openbare Werken, maar uit briefwisselingen tussen directeur Dumont en het college kan een beeld gevormd worden van haar werkomgeving. De inhaalslag die Nederland na de moeizame jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte, resulteerde in een tekort op de arbeidsmarkt. In een brief die Dumont bijna gelijktijdig met de aanstelling van Wolffensperger aan het college stuurde vroeg hij opnieuw toestemming om het bureau tijdelijk uit te breiden met een zestal medewerkers, 'aangezien zooveel werken tegelyk onderhanden zyn en komen'.⁴¹ Dumont betwijfelde of hij nog aan geschikt technisch personeel kon komen en gaf al op voorhand aan met mogelijke andere voorstellen te komen, mede gezien 'de wenschelykheid om ook het vaste personeel in de naaste toekomst belangryk uit te breiden'. Voor Wolffensperger bood deze situatie dus alle mogelijkheid om zich te bewijzen.

Dumonts laatstgenoemde brief geeft een uitgebreid overzicht van de lopende en verwachte werkzaamheden bij Openbare Werken, waarvan Wolffensperger ongetwijfeld op de hoogte was toen zij per 1 mei aan haar betrekking begon. Zo hield

men zich bezig met ophogings-, riolerings- en beschoeiingswerken van onder meer een speelterrein en van aangekochte gronden, de verbouw en uitbreiding van het hoofdbureau van politie, de verbouw van een school en van het Gemeentelijk Energie Bedrijf, het maken van een onderbouw van een bad- en zweminrichting, de bouw van 89 arbeiderswoningen aan de Slachthuisstraat, enzovoort.

Wolffenspergers salariëring was overeenkomstig de verordening bezoldiging ambtenaren (afb. 5).⁴² Deze verordening, geldend voor ambtenaren in vaste dienst, geeft een goed beeld van de functies op het Bureau Openbare Werken en de salariëring van Wolffenspergers collega's. De adjunct-architect stond behoorlijk hoog in de hiërarchie, direct onder de adjunct-directeur, en het jaarsalaris was vastgesteld op f 2.000 tot f 3.000. Wolffenspergers jaarsalaris bedroeg f 3.000 en staat opgetekend bij haar aanstelling.⁴³ Het is opmerkelijk voor die tijd dat zij exact hetzelfde verdiende als de mannelijke adjunct-architect die samen met haar in tijdelijke dienst werd aangesteld.⁴⁴ Deze collega, Jan Buijs (1889-1961), was in 1919 afgestudeerd aan de Technische Hogeschool Delft en dankte zijn aanstelling aan de voorspraak van zijn hoogleraar architectuur Adrianus van der Steur (1865-1945).⁴⁵ Het *Adresboek van Haarlem* 1921 toont een overzicht van Wolffenspergers toenmalige collega's in vaste dienst van Openbare Werken op het 'Bureau Prinsenhof' (afb. 6).⁴⁶ De lijst bestaat alleen uit mannen met directeur Dumont als enig bouwkundig ingenieur.⁴⁷ Wolffensperger deed dus niet voor hem onder, sterker nog, haar komst moet iets teweeg hebben gebracht bij de collega-architecten die niet universitair geschoold waren (afb. 7).

D. Openbare werken.

1°.	Adjunct-directeur	f 2,700.—	tot f 3,500.—
2°.	Adjunct-architect	" 2,000.—	" " 3,000.—
3°.	Ingenieur	" 2,000.—	" " 3,000.—
4°.	Administratief technisch ambtenaar ...	" 1,600.—	" " 2,200.—
5°.	Opzichter 1ste klasse	" 1,600.—	" " 2,200.—
6°.	" 2de "	" 1,300.—	" " 1,800.—
7°.	Adjunct-commies	" 1,100.—	" " 1,600.—
8°.	Klerk	" 1,000.—	" " 1,400.—
9°.	Onder-opzichter	" 1,000.—	" " 1,400.—
10°.	Adjunct-klerk	" 600.—	" " 1,000.—

Afb. 5. Grada's salariëring als adjunct-architect bij Openbare Werken was geheel overeenkomstig de bezoldiging ambtenaren. Het overzicht geeft ook een beeld van de toen geldende hiërarchie.

GEMEENTE ZAKEN.		11
Gemeente-Archief.		
<i>Geopend op werkdagen van 9.30—4 uur.</i>		
E. Knappert, <i>Archivaris.</i>		Mr. J. W. Kool, <i>Adj.-Archivaris.</i>
Gemeente-Ontvanger.		
<i>Kantoor in het Raadhuis. Ingang Pandpoort.</i>		
Geopend dagelijks, uitgezonderd Zaterdags, Zondagen, Nieuwjaarsdag en de algemeen erkende Christelijke en daarmede door Burgemeester en Wethouders gelijkgestelde feestdagen van 9—2 ure.		
F. de Jonge, <i>Ontvanger.</i>		D. Andrea, <i>Commies.</i>
J. P. de Klerk, <i>Referendaris.</i>		J. H. v. d. Wateren, <i>Klerk.</i>
<i>Belastingkantoor Jacobijnestraat 24.</i>		
Voor de ontvangst der plaatselijke directe belasting alleen Maandag, Dinsdag, Woensdag en Donderdag.		
J. F. Cramer, <i>Hoofdcommies.</i>		N. C. A. Ockhuijzen Sr.,
P. C. Roodenburg, <i>Commies.</i>		C. J. Grootenboer,
A. Koomen, <i>Adj.-Commies.</i>		C. Vink,
		<i>Deur- waarders.</i>
Openbare Werken.		
<i>Bureau Prinsenhof. Geopend werkdagen van 9—12 uur.</i>		
Ir. L. C. Dumont <i>b.i. Directeur.</i>		E. J. Mühren, <i>Bouwkundige.</i>
Ir. G. W. Ph. Daniëls <i>c.i. Adj.-Direct.</i>		J. Kampinga, <i>Teekenaar.</i>
Ir. D. N. de Lange <i>c.i. Ingenieur.</i>		J. N. Lobel, <i>Inspecteur.</i>
A. A. Hillebrand, <i>Architect.</i>		J. G. Niesten, „
G. Smits, <i>Adj.-Architect.</i>		M. G. Riemens, „
M. W. C. Visser, <i>Hoofdinspecteur.</i>		J. Elles, <i>Opzichter.</i>
H. J. Zuurendonk, „		M. L. Lindhout, „
G. A. Degenaar, „		H. I. van Es, „
H. C. Sprik, <i>Hoofdcommies.</i>		C. W. E. Kars, „
C. F. J. Javaux, <i>Adj.-Commies.</i>		J. H. Scherpenhuijzen, „
L. H. Hamaker, „		E. J. Kievit, <i>Onder-Opzichter</i>
L. A. W. G. de Kam, „		S. C. Timmerman, „
P. Looijen, <i>Klerk.</i>		A. van der Meer, <i>Bediende.</i>
D. West, <i>Adj.-Klerk.</i>		M. P. de Ridder, „
J. V. Munsterman, <i>Bouwkundige.</i>		H. B. Harmans, „
H. de Lugt, „		
Bouw- en Woningtoezicht.		
<i>Bureau Kruisstraat 45. Geopend voor het publiek van 9½—12½ uur.</i>		
D. Kruijff, <i>Directeur.</i>		N. J. de Wilde, <i>Onder-opzichter.</i>
Iz. van Campen, <i>Hoofdinspecteur.</i>		F. F. de Wilde, „
B. Bakker, „		J. de Vries, <i>Adj.-Teekenaar.</i>
J. J. L. Dalhuisen, „		M. van Waard, „
A. F. P. Onderwater, „		J. L. Hulsenboom, <i>Commies.</i>
G. A. Brongers, <i>Inspecteur.</i>		C. Vink Jr., <i>Adj.-Commies.</i>
P. van Driel, „		N. J. v. d. Wateren, <i>Klerk.</i>
J. L. van Deursen, „		Th. P. Dijt, <i>Adj.-Klerk.</i>
L. M. v. Buren, „		S. T. v. d. Veen, „
W. H. Cappelhof, <i>Opzichter.</i>		J. A. Boeser, <i>Portier.</i>

Afb. 6. Grada's collega's in vaste dienst van Openbare Werken in 1921. Directeur Dumont is de enige mannelijke bouwkundig ingenieur.

Afb. 7. Grada Wolffensperger als enige vrouw tussen haar collega's van Openbare Werken, 1921. Derde van links staat collega J.W.E. Buijs, vijfde van links staat directeur L.C. Dumont.

Een jaar na haar aanstelling kwam Wolffensperger samen met enkele collega's in tijdelijke dienst in aanmerking voor een periodieke verhoging van f 100 en blijkt haar jaarsalaris niet minder dan f 3.800 te bedragen.⁴⁸ Haar salaris moet dus al eerder structureel zijn verhoogd. Opvallend is dat collega Buijs niet in dit lijstje van periodieke verhogingen voorkomt. Enkele maanden eerder had Dumont nog twee tekenaars en een opzichter in tijdelijke dienst aangenomen bóven het minimumloon, waarvoor hij door B en W op de vingers was getikt.⁴⁹ Het chronisch tekort aan personeel moest koste wat kost geleidigd worden. Zo bleef Grada Wolffensperger verzekerd van werk waarvoor zij ook nog eens rijkelijk werd beloond.

5.7. Dobbelstenen

Toch trad er in de loop van 1921 een kentering op in de gestage toestroom van nieuw personeel bij Openbare Werken en ging Dumont er zelfs toe over tijdelijk personeel te ontslaan. Nadat in november al diverse tekenaars en opzichters waren ontslagen, volgde in december een lijstje van de toen nog slechts vijf in dienst zijnde tijdelijke medewerkers: twee opzichters, een inspecteur en de twee adjunct-architecten Wolffensperger en Buijs. Van hun werkzaamheden moest Dumont aan B en W verantwoording afleggen.⁵⁰

Wolffensperger was belast met 'het uitwerken van een tekening voor de Verkeerscommissie' en met het bestek en de tekeningen van gebouwtjes bij de Grote Houtbrug. Met de gebouwtjes werden zeer waarschijnlijk de oude commiezenhuisjes

bedoeld. Na de sloop van de Grote Houtpoort in 1824 werden vanuit deze huisjes door belastingambtenaren (commiezen) de accijnzen van inkomende goederen geïnd.⁵¹ De twee aan weerszijden van de brug gelegen gebouwtjes uit 1826, ontworpen door architect T.F. Suys (1783-1861) en wegens hun vorm ook wel 'De Dobbelstenen' genoemd, verloren hun functie toen de stedelijke accijns in 1865 werd afgeschaft (afb. 8). De Bond Heemschut en de Vereniging Haerlem wisten afbraak in 1917 door de gemeente te voorkomen, maar in 1922 besloot de gemeenteraad opnieuw de commiezenhuisjes af te breken 'gezien de veranderde moderne verkeerstoestanden sedert 1917'.⁵² Ondanks pogingen van B en W die - met behoud van de commiezenhuisjes - ter plekke de trottoirs wilden verbreden en een ondergronds urinoir en closet wilden aanbrengen, werden de huisjes uiteindelijk in 1928 gesloopt omwille van een verbreding van de Grote Houtbrug. Mogelijk heeft Wolffensperger zich in 1921 nog gebogen over een herbesteding of renovatie van de gebouwtjes. Collega Buijs had het niet onaanzienlijke verbouwingsplan van het naast het Bureau Openbare Werken gelegen Stedelijk Gymnasium onder zijn hoede en hij zou vermoedelijk de opdracht krijgen een plan op te stellen 'voor inrichting van de ambachtsschool tot een gebouw voor den Keuringsdienst' (afb. 9).⁵³ Had Buijs met deze projecten al een bevoorrechte positie?

Afb. 8. De 'Dobbelstenen' bij de Grote Houtbrug, 1909.

Afb. 9. Het Stedelijk Gymnasium aan het Prinsenhof waarvoor Jan Buijs een nieuwe vleugel ontwierp. Deze werd gerealiseerd aan de linkerzijde waar nog een fragment van het Bureau Openbare Werken te zien is, ca. 1923.

In het Noord-Hollands Archief is een brief bewaard gebleven van 19 april 1922 aan de directies van een reeks gemeentelijke instanties als de Duinwaterleiding, het Gasbedrijf en ook het Bureau Openbare Werken.⁵⁴ Hierin lieten B en W weten de handhaving van tijdelijk personeel voorlopig aan te houden, waarmee het ontslag kon worden uitgesteld tot 1 juni 1922 van die ambtenaren die 'volstrekt niet kunnen worden gemist'. Het was duidelijk dat er een bezuinigingsbeleid aan de gang was dat niet alleen Openbare Werken, maar alle gemeentelijke diensten trof. Dumont antwoordde per ommekeer dat hij de vijf resterende tijdelijke ambtenaren reeds per 1 mei ontslag had aangezegd. Ondanks de door B en W geboden ruimte wenste Dumont het ontslag van twee ambtenaren te handhaven, te weten dat van 'Ir. G. Wolffensperger b.i.' en van een inspecteur.⁵⁵ Het is de eerste maal dat in de gevonden correspondentie Wolffensperger met deze officiële titulatuur wordt aangemerkt. Zij zou eervol ontslag hebben gekregen.⁵⁶

Waarom maakte Dumont voor Wolffensperger geen gebruik van dit door B en W geboden uitstel? Een argument zou kunnen zijn dat Dumont koos voor wisselgeld bij B en W. De twee opzichters konden nog langer blijven dan de uiterste datum van 1 juni, zij waren kennelijk onmisbaar bij de uitvoering van de werkzaamheden. Voor 'ambtenaar J. Buijs' zoals Dumont hem noemt in zijn brief over Wolffenspergers ontslag had Dumont al in maart een ander voorstel gedaan: Buijs mocht tot het einde van het

jaar 1922 in dienst blijven.⁵⁷ Uiteindelijk bleef hij tot 1924 bij het bureau werkzaam, waar hij zich bezig kon blijven houden met de verbouwing en gedeeltelijke nieuwbouw van het Stedelijk Gymnasium.⁵⁸ Daarna vestigde hij zich als zelfstandig architect in Den Haag en zou hij nauw samenwerken met Joan Lürsen, die korte tijd gelijktijdig met Buijs als tekenaar bij Openbare Werken werkzaam was. Wolffensperger moest het onderspit delven.

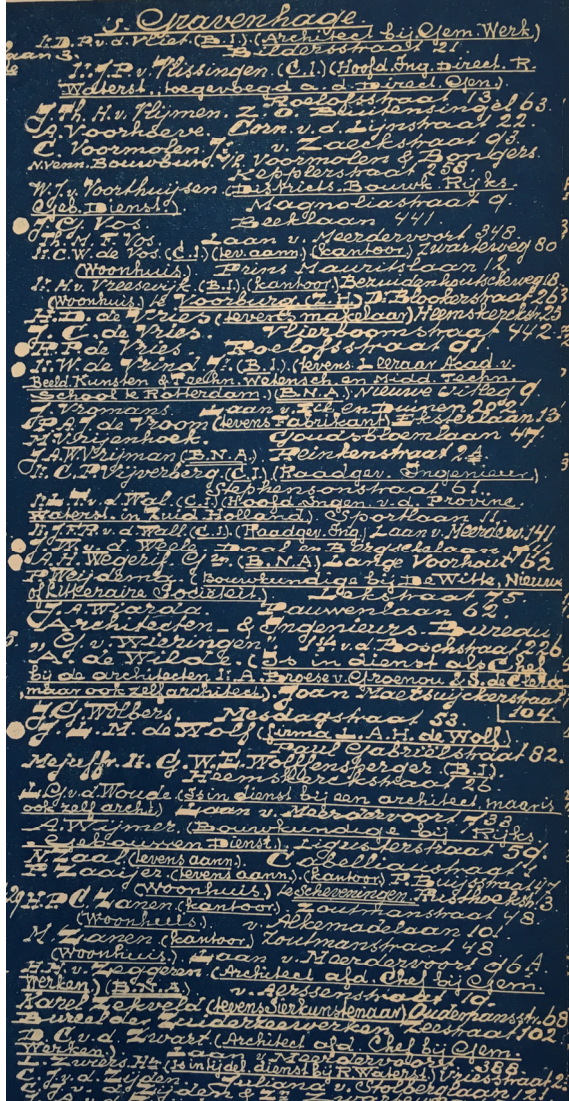
5.8. Crisis en oorlog

In de naamlijsten van de VDI staat Grada Wolffensperger dus maar twee jaar vermeld als 'Adjunct-Architect in tijdelijken dienst bij de Openbare Werken in Haarlem'.⁵⁹ Na 1922 was zij geen lid meer van de VDI, maar bleef zij vermeld in de naamlijsten van alle afgestudeerde ingenieurs die de vereniging jaarlijks publiceerde. Ieder jaar staat zij geregistreerd als bouwkundig ingenieur zonder functie, wonende te Den Haag.⁶⁰ Welke pogingen zou zij na haar ontslag ondernomen hebben om aan een nieuwe baan te komen?

Het door de regering gevoerde steeds stringenter bezuinigingsbeleid ter inkrimping van het aantal overheidsambtenaren leidde in 1924 tot een Koninklijk Besluit dat bepaalde dat vrouwelijke ambtenaren die in het huwelijk traden moesten worden ontslagen. Een nieuwe baan in overheidsdienst lag voor een weliswaar 35-jarige, maar nog steeds huwbare kandidate als Wolffensperger dus niet voor de hand. Wellicht probeerde zij een baan te bemachtigen bij een architectenbureau. In de *Haagsche Courant* werden door deze bureaus in die tijd vacatures aangeboden voor functies als een bouwkundig tekenaar en een technisch onderlegd administratief medewerker, maar Wolffensperger zal vermoedelijk in eerste instantie gehoopt hebben een betrekking op haar niveau te vinden.⁶¹ De vraag dringt zich op of zij op een architectenbureau had willen werken als zakelijk partner of als medewerker in dienstverband. Daar zou een baanbrekende uitdaging gelegen hebben om toe te treden tot het mannenbolwerk dat de bouwwereld nu eenmaal was. Er zijn echter geen aanwijzingen gevonden dat Grada Wolffensperger op architectenbureaus heeft gewerkt, in ieder geval niet voor langere tijd, want dan zou dat uit de VDI-jaarboeken moeten blijken.

In 1932 verschijnt zij, samen met haar moeder, voor de eerste maal in het Haagse telefoonboek. Wolffensperger woont dan in de Boreelstraat op nummer 12, haar moeder nog steeds in de Heemskerckstraat. Evenmin als in het naamregister van de VDI, staat zij hier als zelfstandig werkend architect vermeld. Zij moet dat toen ook niet meer hebben geambieerd gezien haar zeer beperkte ervaring en de dan heersende crisis. Wel komt zij voor in het in 1934 aangelegde register van architecten, maar ook dat heeft haar vermoedelijk geen opdrachten bezorgd (afb. 10).⁶²

Afb. 10. Register van alle Nederlandsche Architecten etc., 1934, met vermelding van Grada Wolffensperger.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog lag de Boreelstraat in Duits spergebied en trok Wolffensperger hoogstwaarschijnlijk in bij haar moeder die in 1949 op 91-jarige leeftijd overleed. Wolffensperger bleef ongehuwd en kreeg geen kinderen, evenals haar oudste zus Mien met wie zij de rest van haar leven samenwoonde in het ouderlijk huis aan de Heemskerckstraat. Het moet voor Wolffensperger flagrant zijn geweest dat zij met haar ongehuwde staat geen carrière bij de overheid heeft kunnen maken.

Het jongste zusje Barbera, eveneens ongehuwd, overleed op 35-jarige leeftijd.⁶³ Van beide zussen is niet bekend of zij een opleiding hebben gevolgd, zij hadden in ieder geval geen universitaire titel.

Een naaste vriendin van de familie typeerde Grada als een slanke, lange, smaakvol geklede vrouw, met veel gevoel voor humor, ruimdenkend en wars van deftigheid.⁶⁴ De familie was niet onbemiddeld en Grada kon zonder een baan samen met haar zus een goed leven leiden. De twee waren onafscheidelijk en toen Mien in 1964 overleed, bracht Grada haar laatste levensjaar bang en eenzaam in de Heemskerckstraat door, dag en nacht gezeten op haar stoel voor de haard. Zij stierf op 12 februari 1965. Ze had haar studie weten te voltooien, maar een loopbaan was niet voor haar weggelegd. Toch waren de allereerste stappen gezet 'om den weg [te] effenen' voor de vrouwen die na haar kwamen.

5.9. Besluit

Grada Wolffensperger heeft als eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland geen glansrijke carrière doorlopen. Na haar negenjarige studie bleken de mogelijkheden, ondanks de haar toegedichte talenten en hoge verwachtingen in de media, uiterst beperkt. De sterke opleving in bouwwerkzaamheden direct na de Eerste Wereldoorlog bood haar de gelegenheid praktijkervaring op te doen als adjunct-architect in tijdelijke dienst bij de lokale overheid in Haarlem, waar zij zelfs rijker werd beloond dan de verordening salariëring ambtenaren voorschreef. Toch moest zij het onderspit delven ten gunste van een mannelijke collega. Of dit beleid gebaseerd was op een eerlijke functioneringsbeoordeling blijft de vraag. Wolffensperger vond geen andere betrekking bij de overheid. Het Koninklijk Besluit van 1924 maakte het gehuwde vrouwen onmogelijk in overheidsdienst te werken. Het feit dat Wolffensperger ongetrouwd was en geen kinderen had, heeft niet in het voordeel van haar carrière gewerkt.

Als zelfstandig architect heeft zij voor zover bekend geen opdrachten mogen uitvoeren. Het gebrek aan praktijkervaring speelde daarbij zeer waarschijnlijk een rol. Toetreding tot een architectenbureau als gelijkwaardig zakelijk partner was voor een vrouw in die tijd mogelijk nog een stap te ver, maar ook een dienstverband op haar niveau bij een dergelijk bureau was voor Grada Wolffensperger niet weggelegd. De latere crisisjaren waren er mede de oorzaak van dat zij niet aan de verwachtingen kon voldoen.

Noten

-
- ¹ Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292.
- ² Stadsarchief Delft, archief Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV), archiefnr. 357, inv.nr. 180; NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 69.
- ³ v. T., 'De eerste vrouwelijke Bouwkundige', *De Amsterdamer, weekblad voor Nederland* 41 (1917) nr. 2093 (4 augustus), p. 5. Hetzelfde artikel verscheen in *Bataviaasch Nieuwsblad* 32 (1917) nr. 509 (24 november).
- ⁴ Dr. M.A., 'Mlle G.W.E. Wolffensperger, la première architecte en Hollande', *De Kroniek, geïllustreerd maandblad voor Nederland en België* 4 (1918) nr. 3 (maart), p. 68; knipsel uit onbekende bron <<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=CBG01%3A24397>> (geraadpleegd 27 februari 2018).
- ⁵ Anoniem, 'Laatste berichten', *Haagsche Courant* 13 augustus 1908; NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292.
- ⁶ NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292.
- ⁷ V.C. van der Meer van Kuffeler, 'De veranderde maatschappelijke en politieke verhouding van de Vrouw in Nederland', in: A. van Hogendorp e.a., *Van Vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de Koloniën*, Groningen 1913, p. 83.
- ⁸ S.G. Everts, *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1908-1909*, Delft 1910, pp. 29-30.
- ⁹ Stadsarchief Delft, archief DVSV, archiefnr. 357, inv.nr. 180; NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 69.
- ¹⁰ NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292. De mannelijke studenten die tegelijkertijd met Grada hun propedeuse bouwkundig ingenieur behaalden waren: H. van Halewijn, W.A. Molengraaff, M.B. Tideman en P.J. Willekes MacDonald. De behaalde examens werden gepubliceerd in diverse regionale en lokale kranten, waaronder Anoniem, 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 21 juni 1910.
- ¹¹ NA, archief THD, Studentenadministratie THD, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292. De mannelijke studenten die tegelijkertijd met Grada hun kandidaatsexamen behaalden waren: M.Th. Elout, J.A. Hijner en M.B. Tideman. De behaalde examens werden gepubliceerd in diverse regionale en lokale kranten, waaronder Anoniem, 'Examens Technische Hoogeschool', *Haagsche Courant* 5 juli 1915.
- ¹² Anoniem, *Delftsche Studenten Almanak voor het jaar negentien-honderd-vijftien*, Delft 1914, p. 337. Eerste jaar waarin de almanak een overzicht publiceert van aantallen ingeschreven studenten per studiejaar, zonder onderscheid tussen vrouwen en mannen.
- ¹³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 17 februari 1915.
- ¹⁴ F.L. Kristinsson-Reitsema, *Delfts Studenten Corps 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. [Delft] z.j. [1994], p. 10.
- ¹⁵ Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 14), p. 8.
- ¹⁶ *Stylos* <<https://www.stylos.nl/nl/vereniging/geschiedenis>> (geraadpleegd 28 februari 2018).
- ¹⁷ De mannelijke studenten die met Grada afstudeerden waren: M.Th. Elout, J. Gerber, H.J. van der Heijden, W. Lemei, M.C.A. Meischke en M.B. Tideman. NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 292. De behaalde examens werden gepubliceerd in diverse media, waaronder Anoniem, 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 2 juli 1917; Anoniem, 'Ingenieurs-Examens vóór de Zomervacantie 1917', *Studenten Weekblad* 19 (1917) nr. 31 (7 juli), p. 217; Anoniem, 'Uitslag der examens aan de Technische Hoogeschool', *De Ingenieur* 32 (1917) nr. 27 (7 juli), p. 522.
- ¹⁸ H.J. Scheffer, *Portret van een fotograaf: Henri Berssenbrugge 1873-1959*, Leiden 1967, pp. 9-27.
- ¹⁹ Dr. M.A. 1918 (zie noot 4).
- ²⁰ *De vrouw en haar huis* 12 (1917) nr. 5 (september), p. 1. Dezelfde foto verscheen in een niet nader genoemde bron. Alleen door deze bron werd de foto aan Berssenbrugge toegeschreven. Dat zou betekenen dat de fotograaf ook bij Grada thuis opnamen zou hebben gemaakt. <<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=CBG01%3A24397>> (geraadpleegd 27 februari 2018).

-
- 21 v. T. 1917 (zie noot 3), p. 5.
- 22 *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* <<http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tussenbroek>> (geraadpleegd 13 februari 2018). Een andere auteur werkzaam voor *De Amsterdammer* was Otto van Tussenbroek. Hij behandelde onder andere kunstzaken en signeerde zijn artikelen met O.v.T.
- 23 v. T. 1917 (zie noot 3), p. 5.
- 24 De foto verscheen een week later. *De Amsterdammer, weekblad voor Nederland* 41 (1917) nr. 2094 (11 augustus), p. 5.
- 25 Anoniem, *De studie te Delft. Inlichtingen voor den student en toekomstigen student aan de Technische Hoogeschool*, Delft 1914, pp. 1-22, citaat p. 20.
- 26 Het betreft de eindexamen's civiel, werktuigkundig, scheepsbouwkundig, electrotechnisch, scheikundig en mijningenieur.
- 27 M. Heinen, 'Technisch onderwijs aan meisjes', *De vrouw en haar huis* 12 (1917) nr. 4 (augustus), p. 134.
- 28 Anoniem 1914 (zie noot 25), p. 18.
- 29 O.B. van der Weide, 'De studie der vrouw aan de Technische Hoogeschool', in: C.M. Werker-Beaujon (red.) e.a., *De Vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*, Amsterdam 1918 (Encyclopaedisch Handboek, deel II), pp. 8-9.
- 30 Van der Weide 1918 (zie noot 29), p. 9.
- 31 *Koninklijke Bibliotheek* <<https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-vrouwen-aan-het-werk>> (geraadpleegd 1 maart 2018).
- 32 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1846-1919*, 's-Gravenhage 1919, ongepagineerd.
- 33 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1846-1905*, 's-Gravenhage 1905 (serie tot en met 1921), ongepagineerd; M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, pp. 15, 97, 101. Marie Bes volgde nog de opleiding aan de Polytechnische School, de voorloper van de TH.
- 34 P.J. van Voorst Vader, 'Alphabetische naamlijst', *De Ingenieur* 34 (1919) nrs. 3, 4 en 5 (18 januari, 25 januari, 1 februari), p. 1; Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1919 (zie noot 32).
- 35 *Verslagen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem*, Haarlem 1919, pp. 140-142, Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA), archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295.
- 36 *Verslagen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem*, Haarlem 1919, p. 141, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295.
- 37 *Verslagen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem*, Haarlem 1919, p. 1302, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295.
- 38 NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14940 1919, 1/B-1/E.
- 39 R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*, Zwolle 2006, p. 313.
- 40 NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14953 1920, 1/A-101-1/A-173.
- 41 Brief L.C. Dumont aan B en W, 14 maart 1920, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14985 1920, 1/B-1/E.
- 42 Verordening 15 december 1917, *Verslagen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem*, Haarlem 1917, pp. 765-766, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295.
- 43 Brief Directeur O.W., 12 maart 1920, vermeld in brievenboek, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 15878. Bijbehorende brief ontbreekt in correspondentiedossier, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14953 1920, 1/A-101-1/A-173.
- 44 Collega Jan Buijs wordt in het brievenboek van B en W bij 15 maart 1920 als een van de vijf aangenomen ambtenaren vermeld. NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14953 1920, 1/A-101-1/A-173. Hij blijkt echter al in 1919 in losse dienst te zijn aangesteld. Staat van losse ambtenaren 30 oktober 1919, NHA, Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14940

- 1919, 1/B-1/E. Een machtiging voor het aanstellen van een tijdelijke adjunct-architect werd al op 9 juli 1919 verleend. Brief Dumont aan B en W, 24 juni 1919, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 15877.
- 45 *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/buijs>> (geraadpleegd 12 november 2017).
- 46 *Adresboek van Haarlem*, Haarlem 1921, p. 11 <<http://nha.courant.nu/issue/ABH/1921-01-01/edition/null/page/17?query=adresboek%20haarlem%201921&sort=relevance>> (geraadpleegd 27 november 2017).
- 47 *Genealogie Pareau & Dumont* <<http://pareau.nl/dumonts/dumonts-1850-1900/lc-dumont-1865/lc-dumont-im/>>, (geraadpleegd 7 maart 2018).
- 48 Brief Dumont aan B en W, 1 juni 1921, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14971 1921, 1/B-1/M.
- 49 NHA, archief Gemeentebestuur van Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14971 1921, 1/B-1/M.
- 50 Brief Dumont aan B en W, 13 december 1921, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14971 1921, 1/B-1/M.
- 51 G.H. Kurtz, *Beknopte geschiedenis van Haarlem*, Haarlem 1942, p. 49; Anoniem, 'De Groote Houtbrug te Haarlem', *De Bouwwereld* 50 (1922) 6 (13 december), pp. 389-391.
- 52 Anoniem 1922 (zie noot 51), p. 390. Saillant detail is dat Dumont nagenoeg sinds de oprichting in 1901 bestuurslid was van de Vereniging Haerlem. Jaarverslagen en Jaarboeken Vereniging Haerlem, 1 januari 1935, p. 1, *Krantenviewer Noord-Hollands Archief* <<https://nha.courant.nu/issue/JJVH/1935-01-01/edition/null/page/11?query=>>> (geraadpleegd 3 december 2018).
- 53 Brief Dumont 13 december 1921 (zie noot 50). Vermoedelijk ging het hier om een herbestemmingsplan van de oude ambachtsschool aan de Kamperstraat.
- 54 Handgeschreven brief, voorzien van stempel 'Verzonden 19 april 1922', NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14986 1922, A/23-A/29.
- 55 Brief Dumont aan B en W, 21 april 1922, NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 14986 1922, A/23-A/29.
- 56 Herinneringsalbum ter gelegenheid van het 25-jarig ambtsjubileum van L.C. Dumont als Directeur Openbare Werken, 1 november 1927, NHA, Beeldcollectie van de gemeente Haarlem, toegangsnr. 1100, inv.nr. 54-999051 U. In dit album zijn staten in typoscript opgenomen van alle aangenomen en ontslagen ambtenaren uit Dumonts ambtsperiode. Deze vermelden ook dat Grada al per 1 december 1919 in tijdelijke dienst zou zijn gekomen. Van haar 'eervol ontslag' en haar mogelijke eerdere aanstelling zijn geen andere bewijzen gevonden.
- 57 De brief waarin dit wordt bevestigd ontbreekt, maar het feit blijkt uit het ingekomen brievenboek van B en W. NHA, archief Gemeentebestuur Haarlem, toegangsnr. 2295, inv.nr. 15880.
- 58 *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/712c3b41-f3fa-5374-a644-ce6e9ed17144>> (geraadpleegd 6 maart 2018). Volgens het herinneringsalbum van Dumont (zie noot 56) werd Buijs eervol ontslag verleend per 1 september 1924.
- 59 Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1905 (zie noot 33), 1921 geraadpleegd; Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1917*, 's-Gravenhage 1922 (serie tot en met 1939), onpagineerd.
- 60 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Adresboek 1940 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1940*, 's-Gravenhage 1940 (serie tot en met 1942), onpagineerd; Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947*, 's-Gravenhage 1947, onpagineerd.
- 61 *Haagsche Courant* 13 oktober 1923, eerste blad, pag. 3; 17 november 1923, derde blad, pag. 3; 11 november 1924, vierde blad, p. 4.
- 62 J. Diecke, *Register van alle Nederlandsche Architecten, Rijks- & Gemeente-Architecten, Directeuren van Gemeente-Werken, Directeuren of Inspecteurs van Bouw- & Woning Toezicht, alle Bouwkundige Ingenieurs, de Bouwkundigen of Timmerlieden in kleine plaatsen, die soms als Architect optreden, van de Directiën van den Rijks- & Provincialen- Waterstaat, van de voornaamste Firma's in Gewapend-*

Beton, enz., alles met vele aantekeningen, alsmede van de Hoogleraren en Leeraren bij het Technisch Onderwijs, benevens van de Binnenhuis-Architecten en van vele Waterbouwkundigen, 's-Gravenhage 1934, ongepagineerd.

⁶³ De burgerlijke stand van Utrecht, de plaats waar zij overleed, vermeldt de voornamen Barbera Johanna, waarmee zij precies naar haar moeder vernoemd zou zijn. *Het Utrechts Archief - Personen* <https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=100&miadt=39&milang=nl&mizk_alle=barbera%20johanna%20wolffensperger&miview=tbl> (geraadpleegd 3 december 2018). De overlijdensadvertentie maakt melding van Barbara Johanna Wolffensperger. *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 15 januari 1921, p. 4. Voor dit hoofdstuk is uitgegaan van de naam Barbera.

⁶⁴ Met dank aan mevrouw Y. Houtsmuller-Noë, een naaste vriendin van de familie. Telefoongesprek, 28 juli 2017.

Hoofdstuk 6

Riné Boerée, betonspecialist bij de Genie

6. Riné Boerée, betonspecialist bij de Genie

Riné Boerée (1898-1995) was een van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs die in de vroege twintigste eeuw afstudeerde aan de Technische Hogeschool (TH) in Delft. In een tijd waarin de vrouw geacht werd haar rol als echtgenote en moeder binnenshuis te vervullen was het opbouwen van een architectencarrière voor deze kleine groep vrouwelijke technici een moeizame en soms vruchteloze onderneming. Als de maatschappij zich al een beeld kon vormen van een vrouwelijke architect, dan was men van mening dat zij zich maar beter kon bezighouden met het interieur en de decoratie, het ontwerpen van een keuken of hooguit een woning. Het idee dat zij bijvoorbeeld kantoor- of bankgebouwen, hotels of warenhuizen zou ontwerpen was onbestaanbaar. De loopbaan van Boerée voltrok zich op een geheel ander vlak binnen de architectenwereld. Als bouwkundig ingenieur ontwikkelde zij zich tot constructeur bij de krijgsmacht, bij de Genie, gespecialiseerd in beton. Het moet voor haar een uitdaging zijn geweest zich te bewijzen in de militaire mannenwereld.

Dit hoofdstuk behandelt de bijzondere loopbaan van Riné Boerée. Mede dankzij haar bewaard gebleven collegedictaten kan een beeld worden gegeven van haar opleiding bouwkunde aan de TH. Haar loopbaan vroeg om nader onderzoek: het enige tot nu toe bekende interview met Boerée, enkele dagen voor haar overlijden, leverde enkele interessante feiten op.¹ Aan de hand van onder meer Boerées persoonlijk archief bij Het Nieuwe Instituut (HNI) en bij haar familie, kon vooral het begin van haar loopbaan in kaart worden gebracht.² Haar interesse voor beton kreeg zeer waarschijnlijk een belangrijke impuls toen zij betrokken raakte bij de bouw van de Nirwana-flat in Den Haag. Om een beeld te krijgen van haar latere werkzaamheden bij de Genie bleek het niet haalbaar om in het Nationaal Archief (NA) alle mogelijk relevante, maar ongeordende dossiers te doorzoeken. Van de bouwtekeningen die wél in het NA en in de collectie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) geraadpleegd konden worden, werd in eerste instantie geen enkel exemplaar gevonden met de signatuur van Boerée, maar wel van haar naaste mannelijke collega's.³ Dit leek op zich niet verrassend, gezien de streng hiërarchische en hoofdzakelijk mannelijke structuur bij Defensie. Onderzoek in het Geniemuseum in Vught wees uit dat Boerée in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog bij de Dienst der Genie in Den Haag vooral betrokken was bij bereken- en tekenwerk van gewapendbetonconstructies ten behoeve van de kazernebouw. Dat spoor leidde opnieuw naar het NIMH, waar een kopie werd gevonden van een bestektekening van de hand van Boerée.⁴ Hiermee kreeg haar loopbaan bij de Genie uiteindelijk vorm.

Dankzij het dagboek van haar zus Mia (1900-1987), met wie zij haar gehele leven samenwoonde, weten we dat Boerée tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdelijk voor

een betonfirma werkte. Na de Tweede Wereldoorlog tot aan haar pensioen kon Boerée haar betonkennis inzetten bij de aanleg en het onderhoud van militaire vliegvelden.

Dit hoofdstuk probeert ook een beeld te schetsen van de bouwkundige afdelingen van de Dienst der Genie waar Boerée werkzaam was en met welke projecten zij als een van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs te maken moet hebben gehad.

6.1. Lichtend voorbeeld

Chathariné Heripsimé Marie Boerée was de oudste dochter van beroepsmilitair Henri Rijnier Boerée (1873-1949) en Helena Gerardina Scholten (1876-1918). Haar twee eerste voornamen dankte zij aan haar Armeense grootmoeder van moeders kant. Riné en haar zus Mia werden geboren in Naarden. Het gezin verhuisde in 1903 naar Den Haag, waar Henri Boerée als eerste luitenant bij het tweede regiment Veldartillerie werd geplaatst en in 1912 werd benoemd tot kapitein bij de Hogere Krijgsschool (afb. 1).⁵ De diverse overplaatsingen waarmee hij toen al te maken had gehad waren hem niet vreemd. Zijn vader Hendrik (1843-1918) werd als ingenieur-opzichter bij Rijkswaterstaat regelmatig op verschillende locaties gestationeerd, zoals Zierikzee, Meppel en in de winters van 1902-1903 en 1903-1904 in Kampen wegens ijsgang en 'hoog opperwater' van de IJssel.⁶ Henri's jongste broer Theodoor Alexander (1879-1968) was eveneens militair en ongeveer gelijktijdig met hem in Den Haag gestationeerd, bij het tweede regiment Vestingartillerie.⁷

Afb. 1. Henri Rijnier Boerée.

In Den Haag doorliep Riné van 1911 tot 1916 de hogereburgerschool. Na het behalen van haar einddiploma begon zij aan haar studie bouwkunde aan de TH en reisde zij op en neer tussen Delft en haar ouderlijk huis in de Haagse Valeriusstraat. Grootvader Hendrik diende bij de keuze van haar studie als lichtend voorbeeld.⁸ Voor het studiejaar bouwkunde 1916-1917 schreven zich nog vijf vrouwen en acht mannen in.⁹ Van de vijf medestudentes studeerden er twee af: Ina Groenevelt in 1923, Co van der Kloet in 1926.¹⁰ Boerée voltooide haar studie in 1929 (afb. 2). Zij deed dertien jaar over de vijfjarige studie, waarvan de gemiddelde studietijd zeven jaar bedroeg. 'Meer dan bij eenig andere afdeling wordt bij de afdeling der Bouwkunde de reglementair gestelde studietijd door de studeerenden overschreden', zo stelde de Centrale Commissie voor de Studiebelenen die dit grotendeels toeschreef aan een 'verkeerde indeeling der te behandelen stof door de studeerenden'.¹¹ De studentenadministratie laat zien dat Riné zich diverse malen voor propedeutische examens 'terugtrok', waardoor zij haar propedeuse pas in 1921 behaalde.¹² Het overlijden van haar moeder in 1918, op 42-jarige leeftijd, speelde daar ongetwijfeld bij mee. Ook de kandidaats-examens verliepen moeizaam met niet behaalde examenonderdelen.

Afb. 2. Riné Boerée in haar laatste studiejaar, 1928.

Toen Henri Boerée in 1921 hertrouwde moet dat voor Riné aanleiding zijn geweest haar vleugels uit te slaan. In 1923 betrokken zij en Mia een koopwoning in Oegstgeest aan de Burgemeester De Kempenaerstraat 74, die op hun beider naam stond en waar zij hun gehele leven zouden blijven wonen. De drie bouwblokken met twaalf woningen

werden in 1921 gerealiseerd naar ontwerp van de architecten A.Th. Kraan en M.E. Groenewegen uit Leiden en grensden aan de achterzijde aan een fraai ontworpen parktuin, het huidige Hendrik Kraemerpark.¹³ Mia, die rechten studeerde in Leiden, woonde al in de Kempenerstraat op nummer 54. Henri Boerée had het beste met zijn dochters voor en moet naast hun studie ook hun gezamenlijke woning bekostigd hebben. Met zijn tweede echtgenote kreeg hij nog vier zonen.

6.2. Bouwkunde in Delft

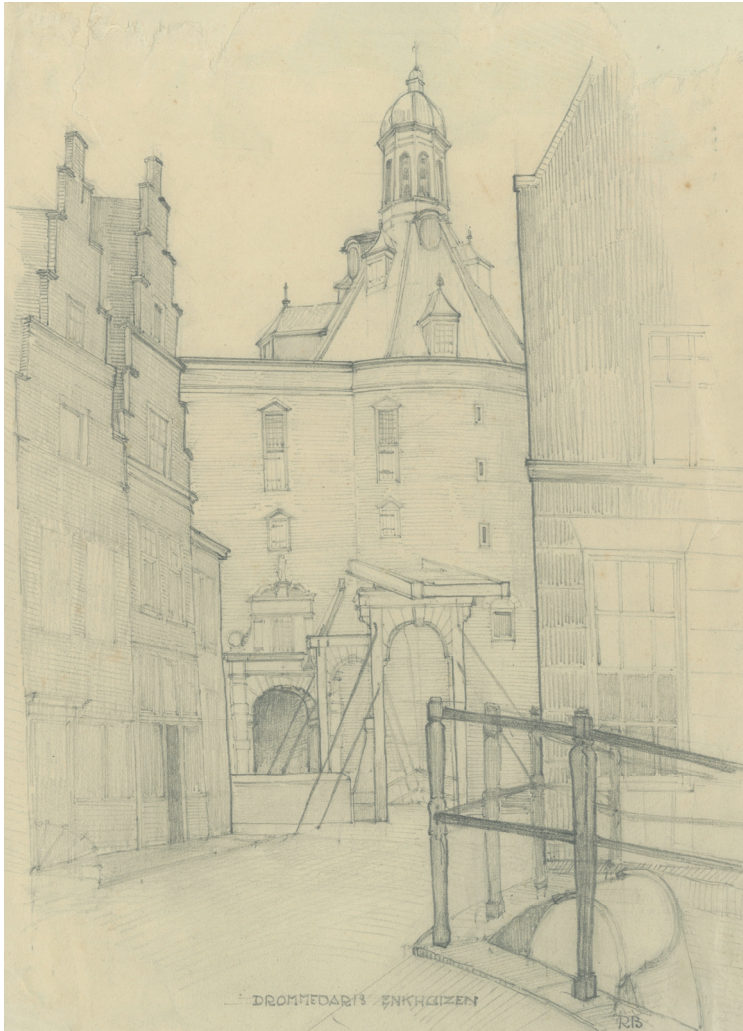
Het propedeutisch examen van de studie bouwkunde werd in drie onderdelen afgenomen.¹⁴ In het derde deel lag de nadruk op technisch tekenen en handtekenen, twee vakken die van het allergrootste belang werden gevonden (afb. 3-7). Boerée deed ruim drie jaar over het derde deel dat zij in eerste instantie niet haalde wegens 'onvoldoende technische vaardigheden'.¹⁵

Afb. 3. C.H.M. Boerée, ornament, 1921.

Afb. 4. C.H.M. Boerée, ingangspartij, 1921.

Afb. 5. 'RB', *Drommedaris Enkhuizen*, ongedateerd. Mogelijk diende deze tekening ook als oefening (zie ook afb. 6 en 7).

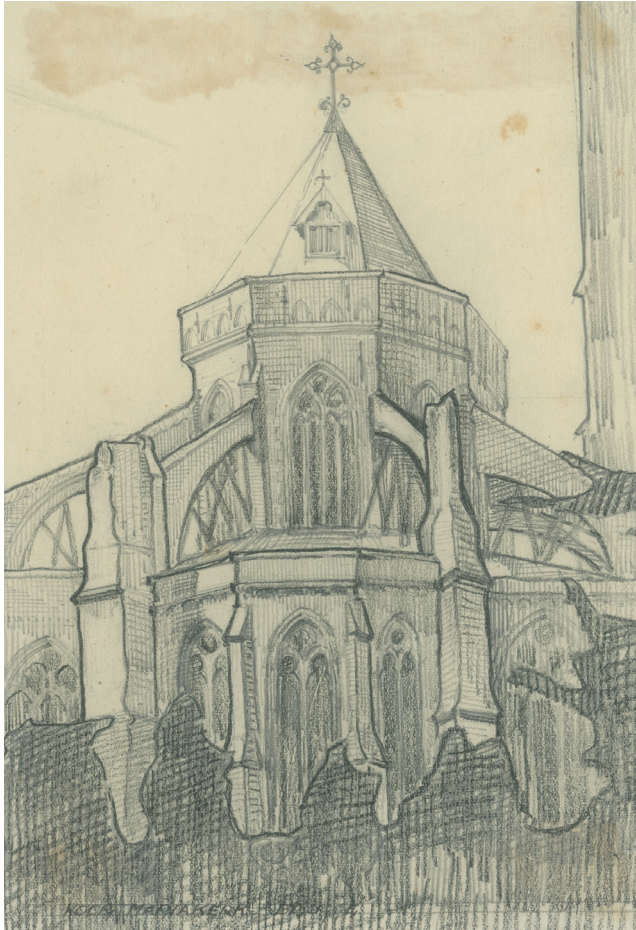
Het leerprogramma voor het kandidaatsexamen was eveneens in drie delen opgebouwd. Het maken van bestekken ging haar toen beter af: in juni 1924 sloot zij het tweede deel van het kandidaatsexamen af met een acht voor dit vak. Enkele vakken vielen niet specifiek onder de afdeling bouwkunde. Zo volgde Boerée haar colleges mechanica bij professor Albert Sybrandus Keverling Buisman (1890-1944) en kennis van bouwstoffen bij professor Christiaan Kornelis Visser (1877-1957). Beide hoogleraren waren als civiel ingenieur verbonden aan de afdeling weg- en waterbouwkunde.¹⁶ Dit

programma was een uitvloeisel van de tijd dat de vierjarige opleiding bouwkunde aan de voormalige Polytechnische School nog grotendeels samenviel met de studie voor civiel ingenieur. Boerée moet later in haar functie bij de Genie vooral profijt hebben gehad van juist deze civielgerichte studievakken. Voor het vak kennis van bouwstoffen behaalde zij een negen.

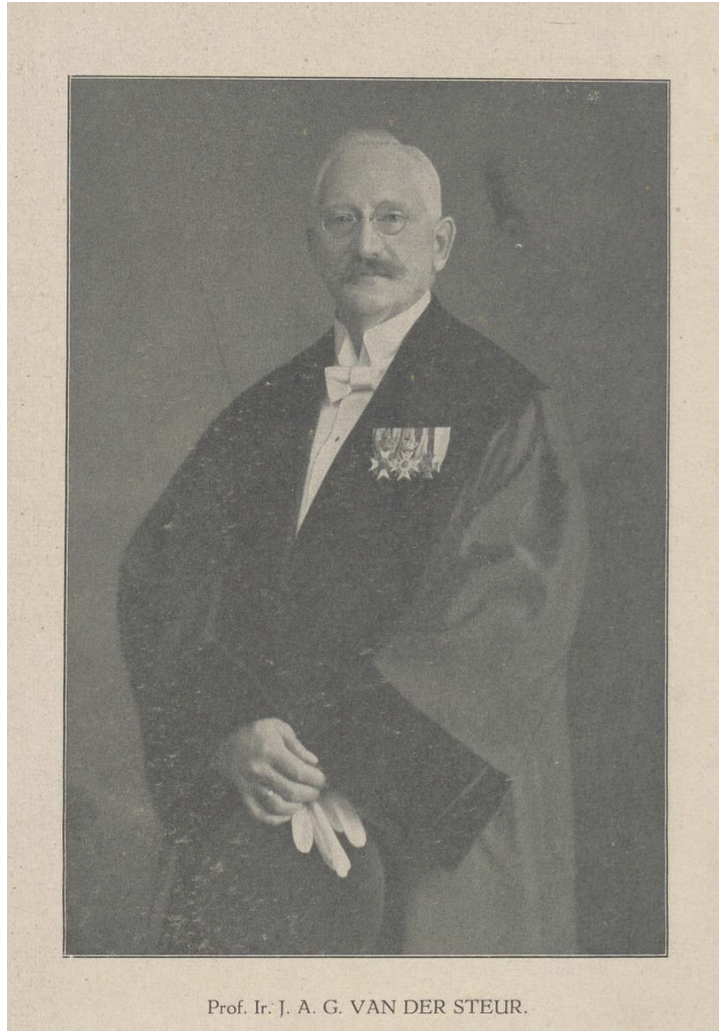
Afb. 6. 'RB', *Speeltoren Edam*, ongedateerd. Grada Wolffensperger tekende hetzelfde object in een gedetailleerde versie (zie hoofdstuk 5, afb. 1).

Afb. 7. Ongesigneerd, *Koor Mariakerk* (plaats onleesbaar), ongedateerd.

De toevoeging van kunsthistorische en vormgevende vakken aan de sinds 1905 zelfstandige studie bouwkunde hing samen met het verzet van de Raad van Bestuur tegen aanvankelijke stromingen om de bouwkundige opleiding onder te brengen bij de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam.¹⁷ Het vak architectuur behelsde architectonische vormleer, constructieve bouwkunde en architectuurgeschiedenis. Boerée volgde colleges bij de hoogleraren Henri Evers (1855-1929) en Adrianus van der Steur (1865-1945) (afb. 8). Een studiegenote typeerde de heren als professoren die naam hadden gemaakt en daar ook duidelijk voor uitkwamen.¹⁸ Deze studente vond Evers een boeiend verteller.

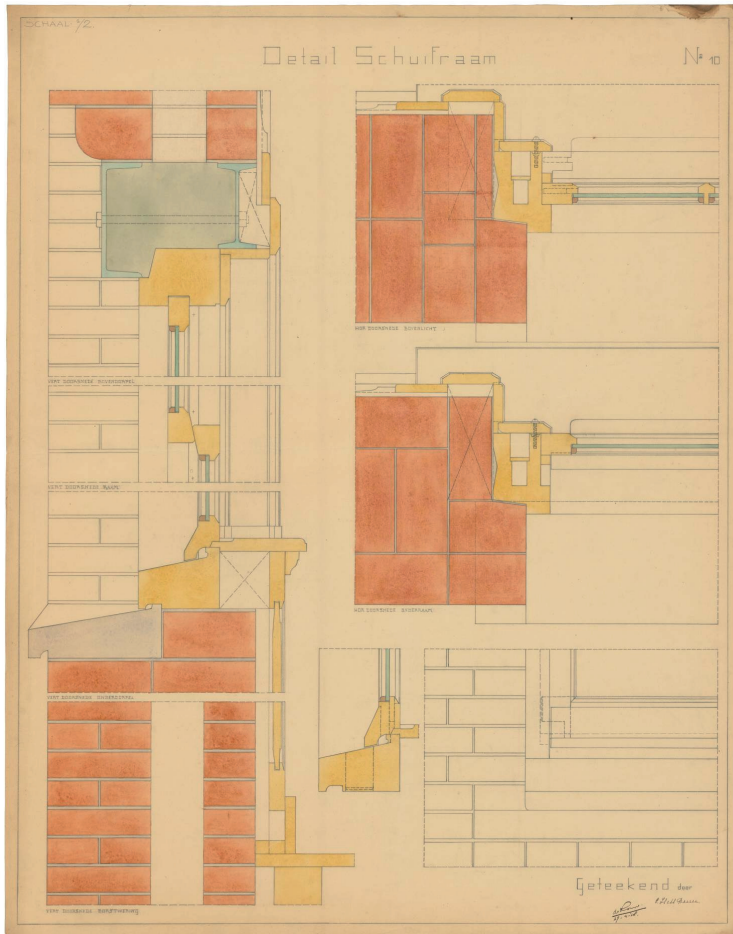

Prof. Ir. J. A. G. VAN DER STEUR.

Afb. 8. Prof.Ir. J.A.G. van der Steur als Rector Magnificus van de Technische Hogeschool Delft, 1922.

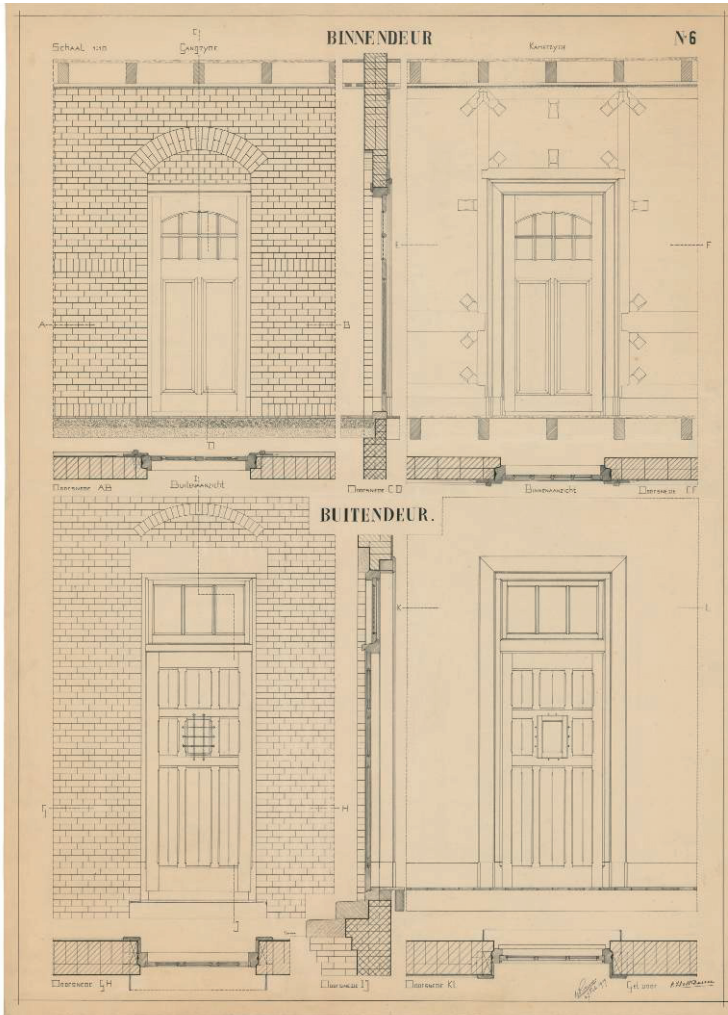
Boerées collegedictaten geven een beeld van de inhoud van de colleges in die tijd. 'De architectuur begint bij de 1e graad van beschaving toen de mensheid heen en weer trok, zocht men een beschutting tegen het weer', zijn haar eerste in 1919 genoteerde regels tijdens het college 'Geschiedenis der architectuur' van professor Evers.¹⁹ Het lijken niet haar eerste eigen observaties, maar het letterlijk overgenomen citaat van de hoogleraar. In een apart schrift hield zij notities bij over onderwerpen als 'Byzantium', 'Architectuur van de Islam', 'Architectuur in Europa-Romaansch Frankrijk' en 'Gothiek in Italië'.²⁰ Als onderdeel van het vak architectuur kwam ook het woonhuis

uitgebreid aan bod. De collegedictaten beschrijven alle denkbare ruimten en onderdelen zoals herenkamer - 'is zeer noodig' - , boudoir, bijkeuken, poetskamer, hal, verdiepingshoogte, kasten en vloeren.²¹ Voor haar propedeuse vervaardigde Riné 32 zorgvuldig genummerde tekeningen van deuren, vensters, trappen, funderingen en kappen (afb. 9-10).²²

Afb. 9. C.H.M. Boerée, *Detail Schuifraam*, 1918.

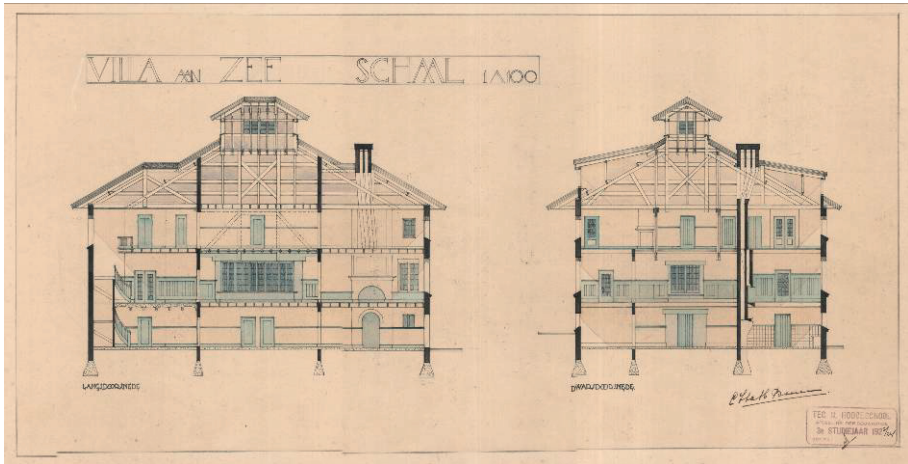

Afb. 10. C.H.M. Boerée, *Binnendeur Buitendeur*, 1919.

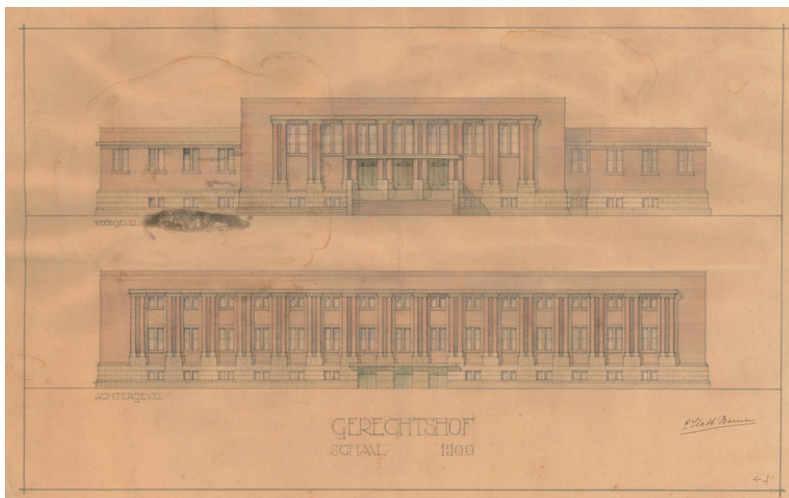
Boerées dictaten plaatsen haar opleiding ook in een interessante historische context. Van der Steur, opgeleid door Evers, gaf colleges in Nederlandse bouwkunst. Op 12 februari 1925 noteerde Riné: 'Onze bouwkunst wordt in het buitenland zeer weinig gewaardeerd.[...] Onze volksaard is beschouwend, afkeuring van pracht en praël, weinig monumentaliteit in onze bouw'.²³ Het literatuurlijstje dat Van der Steur de studenten opgaf was uiterst beperkt, 'een werk over onze bouwkunst bestaat eigenlijk niet'.²⁴ Het lijstje voorzag slechts in een meer als catalogus getypeerd 'en nog niet zeer betrouwbaar' werk van Weissman, een publicatie van Kalf uit 1914 en enkele

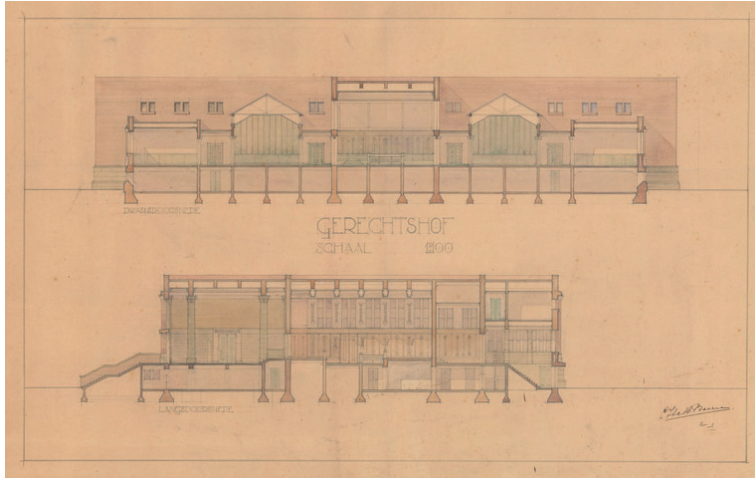

Afb. 12. C.H.M. Boerée, *Villa aan Zee*, langs- en dwarsdoorsnede, 1923-1924.

Boerée behaalde haar kandidaatsexamen in de zomer van 1926. In het laatste jaar moesten grotere ontwerpen worden gemaakt. De afstudeeropdracht betrof het ontwerp van een openbaar gebouw. Helaas zijn Boerées bewaard gebleven opleidingstekeningen veelal ongedateerd. Haar ontwerp voor een gerechtshof zou haar afstudeeropdracht geweest kunnen zijn (afb. 13-14). Boerée studeerde af op 29 juni 1929, zij was toen 30 jaar oud.³¹

Afb. 13. C.H.M. Boerée, *Gerechtshof*, voor- en achtergevel, ongedateerd.

Afb. 14. C.H.M. Boerée, *Gerechtshof*, dwars- en langsdoorsnede, ongedateerd.

6.3. Thee-uurtjes

Al in het eerste studiejaar werd Boerée, samen met de eerstejaarsstudiegenotes Ina Groenevelt en Co van der Kloet, lid van de in 1904 opgerichte Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV).³² De leden waren de eerste jaren vooral technologen (scheikundig ingenieur), de voor vrouwen favoriete studie aan de TH. De vereniging voorzag in een behoefte om de vrouwelijke studenten bij elkaar te brengen, omdat vrouwen geen lid konden worden van het Delfts Studenten Corps.³³ Wel werden gaandeweg over en weer beleefdheidsbezoeken afgelegd. Zo ging het nieuwe DVSV-bestuur jaarlijks de Senaat van het Corps 'op den Diës gelukwensen'.³⁴ Toen Boerée in 1916 lid werd telde de vereniging ruim tachtig leden en was de studierichting bouwkunde voor het eerst in het DVSV-bestuur vertegenwoordigd door Beb Zeeman en Marie Snethlage.³⁵ In het bestuursjaar 1918-1919 was Boerée tweede secretaresse (afb. 15).³⁶

De verenigingsactiviteiten bestonden hoofdzakelijk uit cabaret, toneel, fotografie, gymnastiek en thee-uurtjes. De studentes bouwkunde oefenden ook wel samen in het tekenen.³⁷ Sporadisch werden er causerieën gehouden zoals door Beb Zeeman over 'Kunst, het begrip heden ten dage'.³⁸ De jaarverslagen vermelden geen voordrachten van Boerée. Vanaf 1925 publiceerde de DVSV jaarlijks overzichten van de - hoofdzakelijk vrouwelijke - donateurs, waarbij de naam opvalt van een man die eveneens de vereniging een warm hart toedroeg: Riné Boerées vader.³⁹

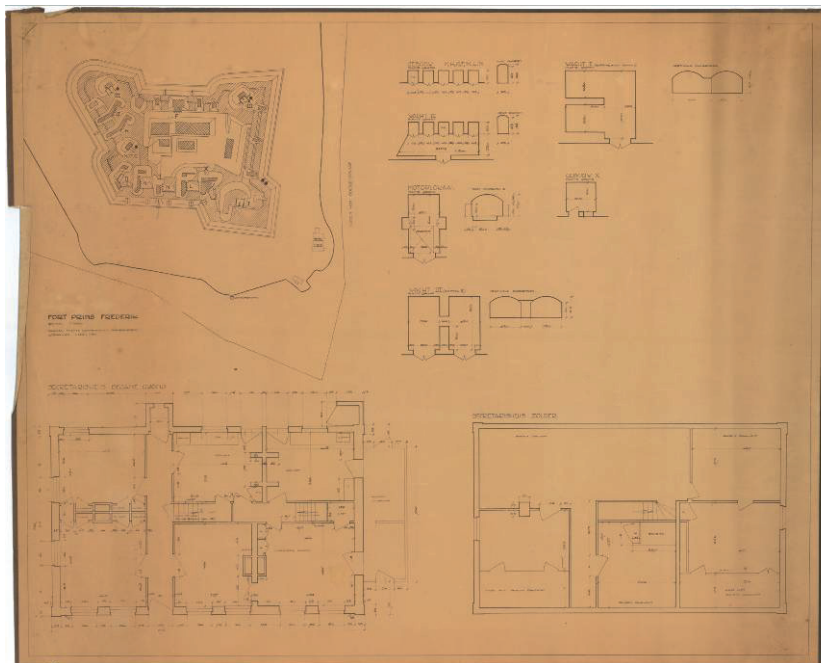

Afb. 15. Riné Boerée (geheel links), tweede secretaresse van het DSVS-bestuur, 1918-1919.

6.4. Fort Prins Frederik

In het nagelaten persoonlijk archief van Riné Boerée bij HNI bevindt zich een ongedateerde en ongesigeneerde plattegrond van Fort Prins Frederik in Ooltgensplaat (afb. 16).⁴⁰ Niet alleen het fort is in kaart gebracht, ook de dienstgebouwen en in het bijzonder het secretarishuis dat zich net buiten het fort op de Havendijk bevond en waar de commandant was gehuisvest (afb. 17). Toen het fort als vestingwerk werd opgeheven betrok de gemeentesecretaris in 1929 het pand, wat de naamgeving van het huis verklaart.⁴¹ De gemeentesecretaris werd belast met het toezicht op het fort, dat gebruikt werd als zomerverblijf voor de leden van de Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam waarvan vader Henri Boerée sinds 1923 commandant en voorzitter was.⁴² In 1936 richtte de Vereniging voor Nationale Volksopvoeding, eveneens onder voorzitterschap van Boerée, het fort in als werkkamp voor rooms-katholieke jonge werklozen en als zomerkamp en trainingscentrum voor de leidsters van de Vrouwelijke Jeugdbeweging voor Katholieke Actie De Graal.⁴³ Begin 1940, voor de inval van de Duitsers, vorderde Defensie het fort terug.⁴⁴

De plattegronden van begane grond en zolder van het secretarishuis zijn tot in detail uitgewerkt. Het is goed denkbaar dat Henri Boerée zijn dochter voordroeg om een ontwerp te laten maken voor een aanpassing van het woonhuis voor de gemeentesecretaris en diens gezin. De Duitsers braken het secretarishuis in 1942 af.

Afb. 16. Ongesigneerd, Fort Prins Frederik, Ooltgensplaat, plattegrond, ongedateerd.

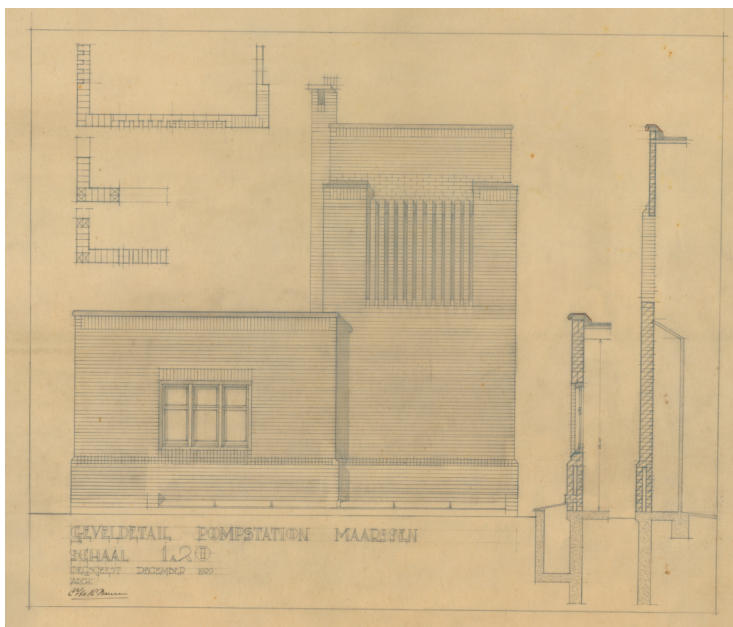

Afb. 17. Fort Prins Frederik, Ooltgensplaat, 1920-1930.

6.5. Pompstation

Over de ambities van de net afgestudeerde Boerée tasten we in het duister. Zij moet niet voor niets hebben volhard in het voltooien van haar studie. Maar wat waren haar mogelijkheden? Van de acht vrouwelijke bouwkundig ingenieurs die vóór haar waren afgestudeerd, was er slechts één met een passende baan bij de overheid.⁴⁵ De overige vrouwen traden ofwel in het huwelijk en verloren daarmee hun kans op een overheidsbaan, ofwel trachtten als zelfstandig architect aan het werk te komen en accepteerden uiteindelijk een administratieve functie. In een door het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid uitgegeven beroepskeuzegidsje werden de vooruitzichten voor de vrouwelijke architect als volgt geformuleerd: 'bij eigen vestiging niet gunstig; plaatsingskans op architectenbureau niet groot'.⁴⁶ Het vacature-aanbod voor de afgestudeerde architect was sowieso uiterst beperkt. Zo vermeldt het vakblad *De Ingenieur* nauwelijks functies voor bouwkundig ingenieurs vanaf Boerées afstuderen in de zomer van 1929.⁴⁷ Boerée werkte dat jaar vijf maanden op een architectenbureau in Amsterdam, onbetaald, 'want er was al een betaalde jongen op het bureau'.⁴⁸ Daar werd zij 'uitgestuurd naar de werken'.

Van haar is een ontwerptekening bewaard gebleven van december 1929 met een geveldetail voor een industrieel pompstation (afb. 18).⁴⁹ Dit niet meer bestaande pompstation werd gerealiseerd op een complex van de N.V. Plaatwerkerij en verzinkerij v/h P. Bammens en Zn.

Afb. 18. C.H.M. Boerée, *Geveldetail Pompstation Maarsse*, 1929.

Dit familiebedrijf uit Geertruidenberg was in 1920 door de nieuwe eigenaren verplaatst naar de Stationsweg in Maarssen, een geschikte locatie nabij het Amsterdam-Rijnkanaal en het spoor (afb. 19).⁵⁰ Het is opmerkelijk dat dit niet onaanzienlijke bedrijf Boerée de opdracht gaf. Deze voerde zij als zelfstandig werkend architect uit; de ontwerptekening werd door haarzelf gesigeneerd te Oegstgeest. Ondanks het utilitaire karakter van het pompstation, besteedde Boerée aandacht aan de vormgeving van het exterieur en voorzag zij het strakke, moderne, uit twee delen bestaande gebouw van een gevel in schoon metselwerk. Mogelijk liet zij zich inspireren door de watertorenbouw waarbij veel aandacht aan het uiterlijk werd besteed.

Afb. 19. Het Bammens-complex in Maarssen, 1952. Linksboven is het pompstation nog te zien.

6.6. Omslagpunt

Boerées specialisatie in betonconstructies kent zeer waarschijnlijk een verrassende oorsprong. In het interview dat van haar werd afgenomen werd de vraag gesteld welk project zij als het meest kenmerkend beschouwde voor het werk dat zij het liefst deed.⁵¹ Naast de Haagse Alexanderkazerne die later in dit hoofdstuk aan de orde komt, noemde zij de Nirwana-flat (1928-1930) in Den Haag waar zij betrokken zou zijn

geweest bij de gewapendbetonconstructie. Deze door Jan Duiker (1890-1935) en Jan Gerko Wiebenga (1886-1974) ontworpen woningtoren van acht bouwlagen verrees op de hoek van de Van Alkemadeaan en de Benoordenhoutseweg (afb. 20).⁵² Het ontwerp was een voorbeeld van het Nieuwe Bouwen waarbij met moderne bouwtechnieken functionele architectuur werd gerealiseerd. Het was het eerste hoge woongebouw dat was opgetrokken als een betonskelet, waardoor de buitenmuren geen dragende functie meer hadden en de puien voornamelijk uit glas konden bestaan. Dit bevorderde de lichttoevoer in de woningen aanzienlijk. Het flatgebouw bevatte tal van gemeenschappelijke moderne voorzieningen waarmee huispersoneel tot een minimum werd beperkt, zoals stromend koud en warm water, centrale verwarming, een vuilnis- en wasgoedkoker en elektrische personen-, spijzen- en boodschappenliften. Ook de keukens van de ruime woningen waren voorzien van de nieuwste technische snufjes.

Afb. 20. De Nirwana-flat aan de Benoordenhoutseweg in Den Haag, 1952.

De plannen die Duiker en Wiebenga voor de Nirwana-flat ontwikkelden waren geïnspireerd op de hoogbouw in de Verenigde Staten waar Wiebenga een jaar had gewerkt. De twee oud-studenten uit Delft vulden elkaar aan: Duiker was bouwkundig ingenieur en Wiebenga bracht als civiel ingenieur zijn kennis en ervaring in voor de betonconstructie. De samenwerking verliep echter moeizaam. Door individuele wensen van de veeleisende toekomstige bewoners moesten de plannen enkele malen worden

bijgesteld. In de bewaard gebleven briefwisseling klaagde Wiebenga over het vele extra werk waarvoor hij zich telkens gesteld zag: 'Aangezien de Heer D. in het organiseren en construeeren absoluut te kort schiet [...] word ik bovendien slachtoffer van zyn manie om te wyzigen zoodat ik alle werk vier tot vyf maal kan overdoen. Voortaan zal ik dan ook steeds voor het teekenwerk liever goedkooper krachten in dienst nemen [....]'.⁵³

Zou Boerée op deze wijze bij het project betrokken zijn geraakt? Mogelijk viel haar naam in Haagse architectuurkringen en voerde zij tekenwerk voor Wiebenga uit.⁵⁴ Volgens de publicatie *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, die zich baseert op het interview met Boerée, zouden haar tekeningen en berekeningen voor de Nirwana-flat later in HNI zijn ondergebracht.⁵⁵ Dit is echter niet het geval. Evenmin zijn in het archief van Wiebenga tekeningen aangetroffen die aan haar kunnen worden toegeschreven. Opvallend is dat de talrijke bewaard gebleven krabbels, berekeningen en tekeningen die betrekking hebben op de flat zonder uitzondering voorzien zijn van Wiebenga's handtekening.⁵⁶ Het lijkt een bijna obsessieve handeling van hem te zijn geweest. Dat ingehuurde krachten, zoals mogelijk Boerée, hieraan hun bijdrage leverden valt dus niet te achterhalen. Maar gezien het feit dat zij dit project in het interview als een van de meest kenmerkende voor haar werk beschouwde kunnen we achteraf stellen dat haar betrokkenheid bij de Nirwana-flat van grote invloed is geweest op haar verdere carrière.

6.7. Dienst Rijksgebouwen

Het is de vraag of Boerée daadwerkelijk ambities had om zich als zelfstandig architect te vestigen. Andere vermeende projecten dan het eerder genoemde pompstation in Maarssen die zij als zelfstandig architect zou hebben uitgevoerd werden niet gevonden.⁵⁷ Op 14 november 1930 trad zij in dienst van de Dienst Rijksgebouwen in Den Haag als tijdelijk tekenares.⁵⁸ Mede gezien de om zich heen grijpende crisis als gevolg van de Amerikaanse beurskrach nam zij genoegen met deze functie die feitelijk onder haar niveau was. In het latere interview zou ze benadrukken dat het allerm minst gemakkelijk was een baan te vinden en dat ze blij was dat ze werk had.⁵⁹ De Dienst Rijksgebouwen voerde in die periode een rigide bezuinigingsbeleid dat pas rond 1935 een opleving kende.

In de *Almanak D.V.S.V.* liet zij zich niet vermelden als tijdelijk tekenares, maar als 'Ing. Rijksgebouwendienst'.⁶⁰ De betrekking dankte zij aan rijksbouwmeester Kees Bremer (1880-1949), de buurman van haar tante. Bremer, evenals Boerée door Evers opgeleid in Delft, ontwierp als rijksbouwmeester (1924-1946) ook zelfstandig gebouwen zoals post-, belastingkantoren en laboratoria.⁶¹ In de tijd dat Boerée voor de Dienst kwam werken, verbleef Bremer vaak in Maastricht. Daar zou hij naam maken

met het Gouvernementsgebouw met woning (1930-1935) voor de Commissaris van de Koningin, de bouw van de nieuwe Wilhelminabrug (1930-1932) en de restauratie van de middeleeuwse Sint-Servaasbrug (1932-1933). In 1933 werd hij tevens lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Bremer stond bekend als een goed delegerder die ook jonge ondergeschikten zelfstandig liet werken.

Van de hand van Boérée zijn tekeningen bewaard gebleven van een bordestrap.⁶² Deze leidde naar een conciërgewoning, gelegen in het complex van het Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie (1917-1923) aan de Kortenaerkade in Den Haag.⁶³ De trap was mogelijk een aanvulling op het eerdere ontwerp. De blauwdrukken zijn door Boérée gesigneerd, evenals door 'De Bouwkundig Hoofdbtenaar L. Bok'. Louis Bok (1883-1953), Directeur Onderhouds- en Uitbreidingswerken, werkte nauw samen met Bremer onder wiens leiding de gebouwen voor het Hoofdbestuur aan de Kortenaerkade waren opgetrokken, naar een gewijzigd ontwerp van Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972). Boérée mocht dus als vrouw te midden van een grote groep - mannelijke - collega-architecten en bouwkundigen haar eigen werk signeren.⁶⁴ Haar universitaire status en Bremers delegerende leiderschapstijl moeten hieraan hebben bijgedragen, eerder dan het feit dat zij het nichtje van Bremers buurvrouw was.

Helaas zijn er geen andere projecten bekend waaraan Boérée heeft gewerkt. Op basis van dit enkele voorbeeld kan niet geconcludeerd worden dat zij als vrouw bij de Dienst alleen opdrachten kreeg voor aanpassingen in het interieur. Per 1 januari 1933 werd Boérée wegens gebrek aan werk en geldmiddelen bij de Dienst Rijksgebouwen ontslagen.

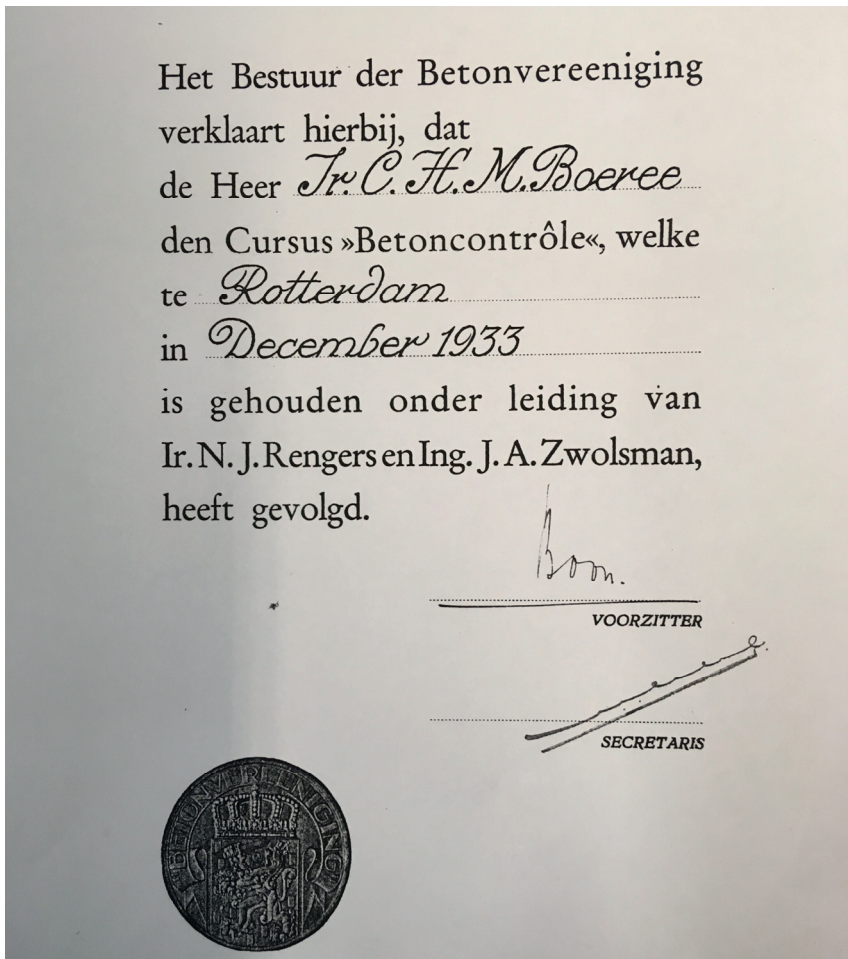
6.8. De Genie

Boérée hoefde niet lang te wachten op nieuw werk. Binnen twee maanden werd ze tijdelijk opzichter-tekenaar bij de Dienst der Genie in Den Haag, het onderdeel van de krijgsmacht belast met het ontwerp, de bouw en het onderhoud van alle militaire werken. Zeer waarschijnlijk had ze deze functie aan haar vader te danken, die weliswaar inmiddels in Bussum woonde, maar als kolonel-titulair en commandant van de Vrijwillige Burgerwacht in Amsterdam ongetwijfeld over een groot militair netwerk beschikte.⁶⁵ Het was het begin van Boérées loopbaan bij de Genie waar zij, met onderbreking van de oorlogsjaren, tot aan haar pensioen werkzaam zou zijn.

Ook Boérées eerste functie bij de Dienst der Genie lag onder haar opleidingsniveau, maar haar belangstelling voor beton werd hier verder ontwikkeld. Eind 1933 volgde zij een cursus betoncontrole bij de Betonvereniging in Rotterdam, mogelijk gefaciliteerd door haar werkgever. De cursus werd gegeven door ir. Nicolaas Jakob Rengers (1896-1983).⁶⁶ Deze had in 1932 van de Betonvereniging de gouden erepenning ontvangen als erkenning voor zijn internationale onderzoek naar gewapendbetonkolommen, een

onderwerp dat, naar later blijkt in dit hoofdstuk, ook Boerées belangstelling had. Met de cursus die hij in 1933 startte verwierf Rengers grote reputatie binnen de betonwereld. De leergang voorzag kennelijk in een behoefte. Zo volgde ook de zelfstandig gevestigde, ambitieuze architect Koen Limperg (1908-1943) meteen in het eerste jaar de cursus.⁶⁷ In vrouwelijke deelnemers was blijkbaar niet voorzien: de voorgedrukte certificaattekst vermeldde dat 'de Heer Ir. C.H.M. Boerée' aan de cursus had deelgenomen (afb.21).⁶⁸ Veelzeggend voor Boerées interesse en specialisatie in beton was dat zij in 1935 het eerste vrouwelijke lid werd van de Betonvereniging.⁶⁹

Afb. 21. Het diploma van de cursus Betoncontrôles, 1933.

In het jaarboek van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs liet zij zich in 1937 vermelden als 'Tijdelijk Teekenaars kazernebouw te Den Haag'.⁷⁰ Dat zij zich specifiek met de bouw van kazernementen bezighield blijkt uit een werkplan voor de bebouwing van een terrein aan de Haagse Van Alkemadeaan en Waalsdorperweg.⁷¹ Het plan bevat een taakverdeling voor de periode 1934-1935 voor twee te bouwen complexen, de Alexanderkazerne (1935-1938) voor de cavalerie en de Frederikkazerne (1935-1942) voor de artillerie. Het anonieme werkplan, voorzien van de aantekening 'te bespreken met Kapitein Kok', werd blijkbaar in diens opdracht door een ondergeschikte geschreven. Kapitein J. Kok (1895-1975) was genist en ontwerper van beide kazernecomplexen.⁷² Onder zijn leiding werkten zes opzichters-tekenaars, twee opzichters en een administrateur aan de voorbereidingen. Boerée was als een van de opzichters-tekenaars belast met een specifiek onderdeel dat werd omschreven als de 'gewapend betonberekeningen en teekeningen omlegging en verbreding Waalsdorperweg (bekleedingsmuren)' - het eerste bouwbestek - en de 'gewapend betonteekeningen gebouwen tweede bouwbestek (gedeeltelijk gereed, zeer omvangrijk werk)'.⁷³ Vergeleken met de taken van haar collega's was zij de enige die zich specifiek met het gewapend beton bezighield. De auteur van het plan benadrukte dat het ontwerpbestek 'zeer moeilijk [blijkt] te zijn, zoals trouwens de geheele voorbereiding [...], verband houdende met zandafgraving en -ophooging, enz.' en dat het noodzakelijk was 'dat de leider de beschikking heeft over voldoende en goed personeel, daar anders de taak van dien leider te zwaar wordt'. Hieruit blijkt dat Boerée werd gekwalificeerd als een vakbekwame collega en dat zij beschouwd werd als een volwaardig lid van het verder alleen uit mannen bestaande team.⁷⁴

Het tweede, als zeer omvangrijk gekwalificeerde bouwbestek bevatte een indrukwekkende lijst van gebouwen waaruit het kazernement ging bestaan: 'intendancemagazijnen, werkplaatsgebouw schoen- en kleermakers, dubbele woning met bergplaatsgebouwtje, privaatgebouw, transformatorstation, weegbrughuisje, veterinair hospitaal, afzonderingsstallen, wachtloods, mestbakgebouwtje, e.a.'.⁷⁵ De ontwerpplattegrond uit 1933 illustreert het uitgebreide complex dat men voor ogen had en kan beschouwd worden als een microstedenbouwkundig plan (afb. 22).⁷⁶ Kennelijk lieten de plannen nog meer te wensen over, want in een bijlage werd een onuitputtelijke lijst van nog 'meer benodigde ruimte' opgesomd zoals: logiesruimte met waslokalen, droogkamers en nachtprivaten; stal- en manegecomplexen met 'gewone en officierspaardenstanden', grotere maneges als noodstalling bij mobilisatie, hoozolders; 'privaatgebouwen voor schilvrouwen'; schoolgebouwen met gymnastiekzalen, sein- en panoramazalen; 'bureelgebouwen' voor diensthoofden, adjudanten en schrijvers en mobilisatiebureaus voor batterijen en eskadrons; voertuigenloodsen met poetskamers en 'uitgiftebureeltjes'; kantine lokalen met veranda's, enzovoort, enzovoort.⁷⁷

Een deel van deze wensenlijst valt te verklaren door een in die periode ontstane tendens om het leefklimaat binnen de kazernes te verbeteren. Dit uitte zich in ministeriële beschikkingen die voorzagen in afzonderlijke dagverblijven, eetvertrekken maar ook aparte droog- en poetskamers voor korporaals en soldaten; aparte, 'van gekleurde wanden voorziene zitvertrekken' voor onderofficieren en zelfs het aanbrengen van deurtjes met hangslot voor de 'open kribbe-kastjes'.⁷⁸ Het plan van Kok was gericht op een militaire huisvesting waar daglicht en frisse lucht de woon- en slaapvertrekken optimaal konden bereiken. Dat werd gerealiseerd door de logiesgebouwen langs de lange zijden van een rechthoekig plantsoen te plaatsen (afb. 22, zie E/F). Een korte zijde van het plein werd afgesloten met een kleiner logiesgebouw, bedoeld voor reservemansschappen, met direct daarachter het dienstgebouw met keuken en eetzaal. Dit zogenaamde paviljoensysteem vond zijn oorsprong in de ziekenhuisbouw, in Nederland toegepast vanaf het einde van de negentiende eeuw.⁷⁹ Daar waar eerder een heel bataljon in een logiesgebouw werd ondergebracht, werd dat nu beperkt tot een eskadron of batterij. 'De totaalindruk is, dat licht en lucht er overvloedig toetreden [...]', aldus een journalist na de voltooiing van de Alexanderkazerne.⁸⁰

De logiesgebouwen werden, direct na de ingang, centraal in het kazernement geplaatst waaromheen volgens een heldere stedenbouwkundige structuur de overige gebouwen naar functie werden gesitueerd. Kok moest met zijn plannen tegelijkertijd tegemoet komen aan de uitdrukkelijke wens van de gemeente Den Haag om de bebouwing van het complex in onder meer bouwstijl en -hoogte overeen te laten komen met de aangrenzende nieuw gebouwde wijk, het Benoordenhout. De luchtfoto uit 1938 laat zien dat de ontwerpplattegrond van 1933 in grote delen gerealiseerd werd en dat de opzet van de logiesgebouwen overeenkomt met de ruime opzet van de woningen in het Benoordenhout met brede groene stroken tussen de bebouwing (afb. 23).

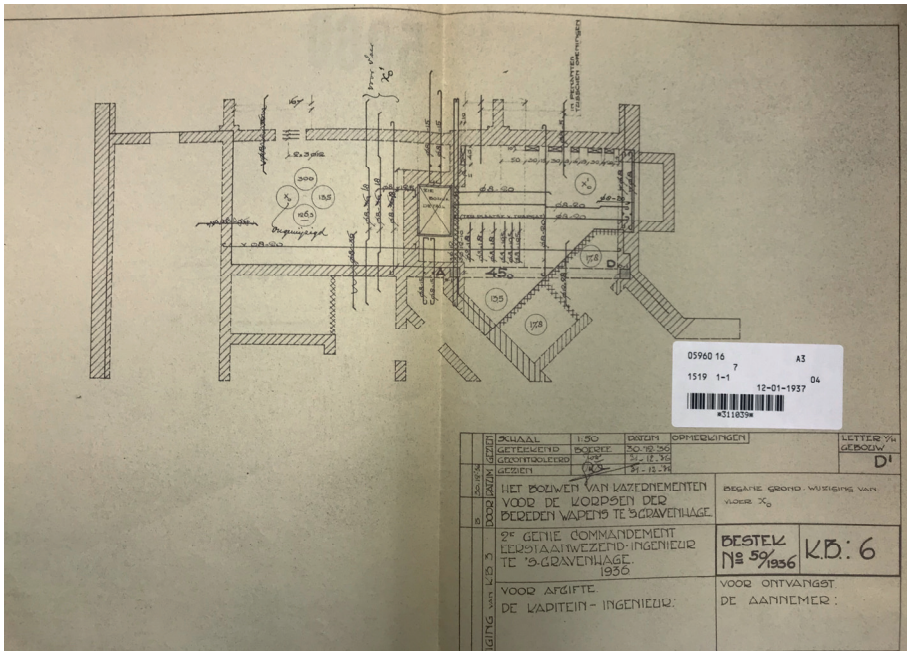
Afb. 23. Het Van Alkemadecomplex in aanbouw, 1938.

6.9. 'De noodige bekwaamheid'

In mei 1935 kon de bouw van het kazernecomplex nog steeds niet worden aanbesteed wegens onvoorziene problemen in de aanleg van de centrale verwarmingsleidingen. Dit bracht met zich mee dat de beganegrondvloeren van de te verwarmen gebouwen van gewapend beton moesten worden gemaakt en de fundamenteen dieper moesten worden aangelegd ter verkrijging van een kruipruimte. In het gedeeltelijk gereed zijnde bestektekenwerk moesten dus wijzigingen worden aangebracht. Om de vertraging in de aanbesteding zoveel mogelijk te beperken werd voorgesteld 'den opzichter-teekenaar [...] zodra deze bij het detail-teekenaarwerk [...] kan worden gemist, een gedeelte van het bereken- en teekenaarwerk der gewapendbetonconstructies te doen overnemen, waartoe deze opzichter-teekenaar de noodige bekwaamheid bezit'.⁸¹ In de kantlijn werd dit besluit van een paraaf voorzien en kreeg de opzichter-teekenaar een gezicht: 'Mej. Ir. Boerée maakt globale schatting en rekt hoeveelheden gew. beton, enz. uit; ander personeel neemt hiervan zijn gegevens over'. Dit zegt genoeg over de waarde die aan haar kennis werd gehecht.

Dat Boerée zich daadwerkelijk met dit project heeft beziggehouden wordt bewezen door een bestektekening van 30 december 1936 waarop zij als tekenaar wordt vermeld

(afb. 24).⁸² Het op de tekening met D1 aangeduide gebouw komt echter niet overeen met de plattegrond uit 1933. Uit de tekening kan worden opgemaakt dat de begane grond van het gebouw een wijziging moest ondergaan en dat er sprake is van gewapend beton. Tot aan de geschatte aanbestedingsdatum van 1 januari 1936 wilde men Boerée in dienst houden. Gezien de datering van haar tekening werd deze datum ruim overschreden. In 1938 werd de Alexanderkazerne voltooid.⁸³ Aan de oostzijde van de kort daarvoor (richting Scheveningen) verlengde Van Alkemadeaan moest het grootste deel van de Frederikkazerne nog gebouwd worden (afb. 23). Deze verrees in grote symmetrie met de Alexanderkazerne (afb. 22).

Afb. 24. *Het bouwen van kazernementen voor de korpsen der bereden wapens te 's-Gravenhage, gebouw D1, bestektekening door Boerée, 1936.*

Boerée bleef dus veel langer dan verwacht in haar - nog steeds - tijdelijke functie en werd ook voor het verdere detailtekenwerk van het complex ingezet. Dichtbij het terrein waar het kazernecomplex werd gebouwd lag het Bureau Kazernebouw, Waalsdorperweg 124, waar Kapitein Kok en hoogstwaarschijnlijk ook Boerée gestationeerd was (afb. 25). De politieke ontwikkelingen in Duitsland en de rest van Europa leidden bij de Genie vanaf 1935 tot substantiële nieuwbouwactiviteiten en een aanzienlijke werkdruk die na de mobilisatie-afkondiging van 28 augustus 1939 nog groter werd.⁸⁴ Op 3 november 1939 werd Boerée benoemd tot 'Tijdelijk Ir. der Genie'.⁸⁵

Al ontbrak nog steeds de vaste aanstelling, voor haar moet dit een bewijs van waardering zijn geweest.

Afb. 25. Riné Boerée (links van het midden met hoed) en haar collega's van de Dienst der Genie, ca. 1936.

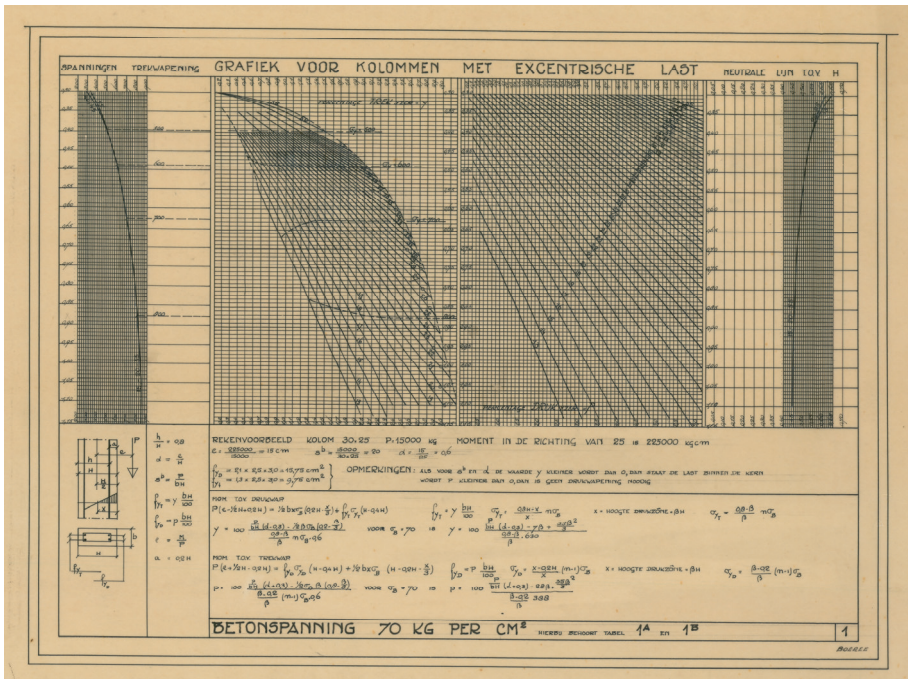
Omdat zij naar eigen zeggen de enige was die iets van beton wist, werd zij binnen de Genie op enig moment hoofd van de Betonafdeling.⁸⁶ Toen zij een jonge kapitein als nieuwe baas kreeg, overwoog deze een solliciterende mannelijke betontechnicus van de Spoorwegen haar plaats te laten innemen. 'Op de vraag van de kapitein "Waar gaat u dan naar toe, mevrouw?" heb ik toen géén antwoord gegeven', aldus Boerée in het interview uit 1995.⁸⁷ De jonge kapitein moet Kapitein J. Kok geweest zijn. Blijkbaar kon zij haar functie toch behouden.

6.10. 'Goed in gewapend beton'

Tot op hoge leeftijd hadden ook bunkers Boerées belangstelling: na haar pensionering had ze eindelijk tijd om een voorgespanssen betonconstructie van een bunker na te rekenen⁸⁸. Of zij hier daadwerkelijk bij de Genie mee te maken kreeg is niet bekend, maar haar belangstelling kan mede verklaard worden door het tijdsbeeld. Vanaf 1933 begon Nederland met het bouwen van bunkers, in navolging van de Fransen die tussen

1930 en 1938 de Maginot-linie aanlegden waarop de Duitsers weer reageerden met de bouw van de Westwall.

Boerées archief bevat op grote formaten papier aangebrachte tabellen en een grafiek met berekeningen voor gewapendbetonkolommen met excentrische last (afb. 26-27).⁸⁹ De ongedateerde berekeningen zijn deels genummerd en alle voorzien van haar achternaam. Omdat parafen van docenten, zoals aangetroffen op haar studiemateriaal van de TH, ontbreken lijken de documenten vervaardigd te zijn tijdens haar werkzame leven. De minutieuze uitvoering van de berekeningen was, bij gebrek aan digitale middelen, gangbaar voor die tijd, maar de zorgvuldige vormgeving waarin het geheel is gestoken getuigt van een grote interesse en toewijding. In het interview vlak voor haar overlijden gaf ze aan dat ze 'goed was in gewapend beton', zoals ook opgetekend werd bij haar ingenieursexamen.⁹⁰

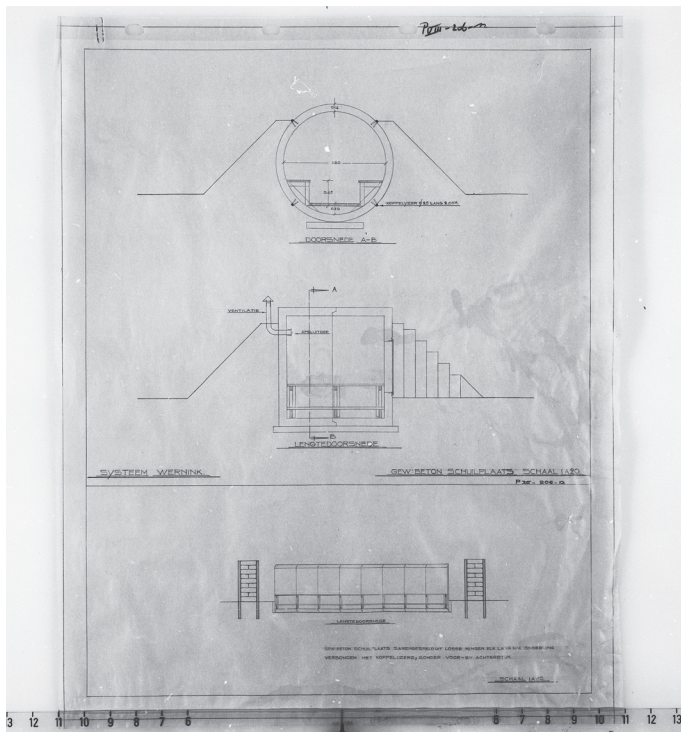

Afb. 26. Boerée, *Grafiek voor kolommen met excentrische last*, ongedateerd.

de bijbehorende kalkbranderij metselkalk produceerde uit grondstoffen die hij van Katwijkse schelpenvissers betrok.⁹² Eenmaal verhuisd naar Leiden paste het bedrijf in 1894 als een van de eerste in Nederland gewapend beton toe naar het systeem van Hennebique (afb. 28). Volgens de jongere telg P.A. Wernink zat beton 'in de lucht' en de onderneming werd al gauw succesvol.⁹³ Het bedrijf toonde ondernemingsgeest door zich tijdens de oorlogsjaren toe te leggen op het bouwen van schuilplaatsen van gewapend beton en het ontwikkelen van een 'Fire-Brake-product' dat onder andere archieven moest beschermen tegen brand als gevolg van luchtbombardementen.⁹⁴ Onder grote belangstelling van onder meer de Dienst Rijksgebouwen, directeuren van Gemeentewerken, de Nederlandse Spoorwegen, de bouwpolitie en het Rijksbureau voor IJzer en Staal werd het succes van het product met een vuurproef op Werninks bedrijfsterrein gedemonstreerd.⁹⁵

Afb. 28. Schuilplaats van gewapend beton volgens systeem Wernink.

Voor Boerée moet dit bedrijf een passende werkomgeving zijn geweest. Of zij haar inmiddels opgedane betonkennis kon toepassen is niet bekend. Dankzij een bewaard gebleven dagboek van haar zus Mia uit de laatste oorlogsmaanden in 1945 weten we dat Riné bij Wernink 'afdrukken' verzorgde en zich druk maakte om aan de daarvoor

noodzakelijke ammonia te komen: 'is in geheel Leiden niet meer te krijgen'.⁹⁶ Op 11 februari 1945 werd de Morsweg door de Engelsen gebombardeerd. Hier lag een genieterrein dat als overslagplaats voor V1's en V2's diende en waar in een bunker een voor de Duitsers belangrijke telefooncentrale was ondergebracht.⁹⁷ Ondanks de gebroken ruiten ging het werk bij Wernink gewoon door, ook na een nieuw bombardement op 28 februari. Toch kwam het regelmatig voor dat Boerée niet hele dagen werkte. Zij ging dan op zoek naar eten en stookhout; voor dit laatste kon ze terecht bij haar werkgever die kolen aan behoeftigen uitdeelde.⁹⁸ Daags nadat Boerée op 23 april 1945 naar de fabriek was om te 'beginnen om het kaartsysteem in orde te maken van de boekerij' moest er graafwerk verricht worden voor de Duitsers. Dit deed het bedrijf besluiten tot na de oorlog zijn deuren te sluiten. Uit Mia's aantekeningen blijkt dat Boerée bij haar werkgever niet ontkwam aan administratieve taken.

Beide zussen hielden er ondanks de moeilijke oorlogsomstandigheden een strikte discipline op na om zich verder te ontwikkelen. De twee jaar jongere Mia, die twee jaar eerder dan Riné was afgestudeerd en in 1935 directeur werd van een uitgeverij, leerde dagelijks Engels en stenografie, terwijl Riné op zondag regelmatig 'aan het tekenen' was.⁹⁹ Riné's belangstelling was breder dan betonconstructies van kazernes of bunkers en betrof ook kastelen, kerken en buitenplaatsen die zij tekende.¹⁰⁰ Later zou zij dergelijke gebouwen op vakantie, tijdens lange wandeltochten alleen, ook veelvuldig fotograferen.

6.12. Terug bij de Genie

De uitzonderlijke omstandigheden die de oorlog teweegbracht moeten de reden zijn geweest van Boerées ontslag en niet haar functioneren, want begin 1946 werd het ontslag herzien met de aantekening dat zij 'in werkelijke dienst was gebleven'.¹⁰¹ Boerée kon terugkeren naar de Dienst der Genie waar zij uiteindelijk op 9 mei 1949 haar vaste aanstelling kreeg. Enkele maanden ervoor overleed haar vader. Een klein jaar later werd zij benoemd tot 'Ingenieur 1e klasse in vaste dienst'.¹⁰² Dit was een van de hoogst haalbare functies als burger bij de dienst.¹⁰³ Zij zou tot aan haar pensioen in 1964 werkzaam zijn bij het Bureau Aanleg Beheer en Onderhoud Vliegvelden (BABOV). Deze na de oorlog opgerichte eenheid maakte onderdeel uit van de Dienst Gebouwen Werken en Terreinen, het vroegere bouw bureau van de Dienst der Genie waar Boerée haar loopbaan begon. Het BABOV ressorteerde onder het Ministerie van Oorlog en was in Amsterdam gevestigd. Nog in 1946 gold de bepaling voor de gehele Dienst der Genie dat er niet meer dan 59 specialistische burgeringenieurs in vaste dienst mochten worden aangenomen.¹⁰⁴

Boerées archief bevat een incompleet, oorspronkelijk 33 pagina's tellend boekwerkje van haar hand uit 1946-1947 met sterkteberekeningen voor een

scharnierspant van een Pentad-hangar, bestemd voor de vliegbasis Deelen (afb. 29).¹⁰⁴ Dit van oorsprong militaire vliegveld was tijdens de bezetting door de Duitsers uitgebouwd tot een enorm complex waarvoor 2500 hectare natuurschoon van de Hoge Veluwe werd prijsgegeven.¹⁰⁵ Na de oorlog waren er plannen om van het weliswaar door oorlogsschade gehavende vliegveld een uitwijkhaven van Schiphol te maken. Van de veertig hangars op het complex waren er nog maar vier over, vermoedelijk gesneuveld door vernielingsacties van de Duitsers eind 1944. Boerées sterkteberekeningen, onder andere gericht op eventuele sneeuwbelasting van het dak en de daarbij optredende staafkrachten, werden vermoedelijk gemaakt ter verificatie van een bestaande hangarconstructie.¹⁰⁶ Kort na de oorlog werden namelijk diverse Engelse hangars gedemonteerd, naar Nederland overgebracht en opgebouwd om zo snel mogelijk heropening van de vliegvelden te bewerkstelligen. Boerée liet haar berekeningen volgen door een door haarzelf gearafeerd advies met aanwijzingen waar de versterkingen in zo'n hangar moesten worden aangebracht.

Na een reorganisatie binnen het BABOV in 1951 kwam Boerée uiteindelijk te werken voor het Arrondissement West, waarvan onder meer de vliegbases Ypenburg, Soesterberg, Hilversum, Den Helder en De Lier deel uitmaakten. Het BABOV was gevestigd op het militaire vliegveld Valkenburg in Leiden, aan de Morsweg 1, niet ver van haar eerdere werkgever Wernink's Beton dat in de oorlog zo te lijden had gehad van de geallieerde, voor het vliegveld bedoelde bombardementen. De aandachtsgebieden van het BABOV betroffen de start-, landings- en taxibanen van vliegbases, maar ook de militaire gebouwen. Het BABOV had als taak de uitvoering van nieuwe werken en het onderhoud te begeleiden en de beheerszaken te behartigen. In plaatselijke kranten verschenen van tijd tot tijd aanbestedingen waarop bedrijven konden inschrijven.¹⁰⁷ In Boerées archief bevindt zich een krantenknipsel uit 1956 waarin gewag wordt gemaakt van ondeugdelijk geleverd materiaal voor een nieuw te monteren hangar op het inmiddels aan de Marine Luchtvaartdienst overgedragen Marine Vliegkamp Valkenburg.¹⁰⁸ Het betrof hier eveneens een Pentad-hangar, het type waarmee Boerée zich voor de vliegbasis Deelen had beziggehouden. Mogelijk was zij om die reden ook bij deze hangar betrokken.

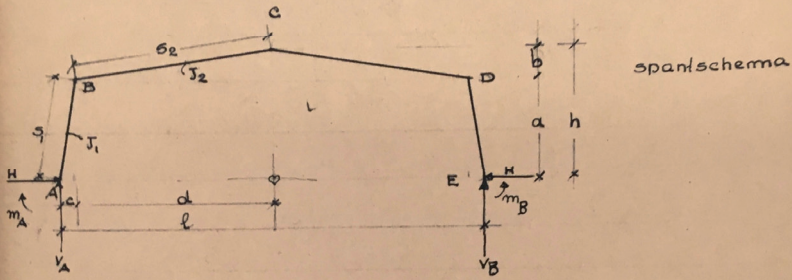
Gedurende de rest van haar leven toonde Boerée ook een bijzondere interesse voor landingsbanen. Gezien haar specifieke betonkennis heeft zij zich hier vermoedelijk ook bij het BABOV mee beziggehouden. Eind jaren vijftig moest het banenstelsel worden verbeterd en werden de drie bestaande landingsbanen op vliegveld Valkenburg vervangen door twee banen van beton.¹⁰⁹ Helaas zijn er geen berekeningen of tekeningen van haar gevonden.

Boerée ging 1 januari 1964 met pensioen en bleef samen met Mia in hun gezamenlijke woning in Oegstgeest wonen. Riné Boerée overleed op 24 februari 1995, daags na het enige tot nu toe bekende interview dat men van haar afnam.

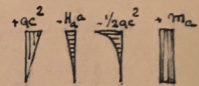
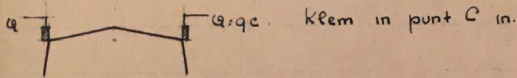

Sterkeberekening Pentad hangar.

algemeen gedeelte

I belastingsgeval (vert. gelijkm. bel. zijregeels) symmetrische belasting.

$$m_B = m_A = +V_A c - H_A a - qc \cdot \frac{1}{2} c + m_A = qc^2 - H_A a - \frac{1}{2} qc^2 + m_A$$

oppervlak mom.vlak van regel A-B = 0

$$0 = qc^2 \cdot \frac{1}{2} s_1 - H_A a \cdot \frac{1}{2} s_1 - \frac{1}{2} qc^2 \cdot \frac{1}{3} s_1 + c H_A s_1$$

stat. mom. van mom.vlak tov A-E = S

$$S = qc^2 \cdot \frac{1}{2} s_1 \cdot \frac{2}{3} a - H_A a \cdot \frac{1}{2} s_1 \cdot \frac{2}{3} a - \frac{1}{2} qc^2 \cdot \frac{1}{3} s_1 \cdot \frac{3}{4} a + m_A s_1 \cdot \frac{1}{2} a$$

$$S = \frac{1}{3} qc^2 s_1 a - \frac{1}{3} H_A a^2 s_1 - \frac{1}{8} qc^2 s_1 a + \frac{1}{2} m_A a s_1$$

$$m_C = c H_A + V_A \cdot \frac{1}{2} l - H_A (a+b) - qc (d + \frac{1}{2} c) + m_A + \frac{1}{2} q c l - H_A a - H_A b - q c d - \frac{1}{2} qc^2$$

$$m_B = \frac{+ m_A - H_A a + \frac{1}{2} qc^2}{\frac{1}{2} q c l - H_A b - q c d - qc^2}$$

$$m_C - m_B = qc (\frac{1}{2} l - d - c) - H_A b = - H_A b = m_C - m_B$$

oppervlak mom.vlak van regel B-C

$$0 = (\frac{1}{2} qc^2 - H_A a + m_A) s_2 - H_A b \cdot \frac{1}{2} s_2 \quad \text{verloop. rechthoekig}$$

Afb. 29. Sterkeberekening Pentad hangar, vliegveld Deelen, 1946-1947.

6.13. Buiten de schijnwerpers

Riné Boerée doorliep voor haar tijd een bijzondere carrière die zij mede te danken had aan haar doorzettingsvermogen en hang naar kennis, maar ongetwijfeld ook aan haar vader die de studie van zijn dochters faciliteerde en het belangrijk vond dat zij op eigen benen konden staan. Zijn militaire opleiding bij de Koninklijke Militaire Academie en zijn loopbaan - omgevingen die niet als vrouwvriendelijk bekendstonden - weerhielden hem er niet van er geëmancipeerde opvattingen op na te houden ten aanzien van de rol van de vrouw in de maatschappij. Zijn donateurschap van de DSVS bijvoorbeeld geeft aan hoe hij tegenover studerende vrouwen stond. In 1938 besloot de rooms-katholieke Vrouwenbond in 's-Hertogenbosch tot de oprichting van een korps vrouwelijke vrijwilligers om de gemeenschap te dienen in tijden van nood. Het initiatief werd gedeeld met de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Nederlandse Christen Vrouwen Bond. Tijdens de oprichtingsvergadering hield Henri Boerée, als commandant van de Amsterdamse Vrijwillige Burgerwacht, een rede over 'de taak van de vrouw in dreigende omstandigheden'.¹¹⁰ De inhoud van zijn betoog is onbekend en de titel zou ook als stigmatiserend kunnen worden opgevat in relatie tot de altijd zorgende en opofferende rol van de vrouw, maar het feit dat hij voor een vrouwengezelschap wilde optreden en daarvoor de reis naar Den Bosch maakte, zou kunnen pleiten voor zijn geëmancipeerde denkbeelden. Deze houding moet Riné Boerée ongetwijfeld gestimuleerd hebben om te gaan studeren en niet voor de makkelijkste loopbaan te kiezen.

Haar opmerkelijke carrière werd nooit voor het voetlicht gebracht, toen niet, maar ook later niet. Afgezien van het summiere stukje tekst in de publicatie *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs* waarvoor zij op hoge leeftijd werd ondervraagd, verscheen in geen enkel contemporain medium een artikel over haar, geen interview in de militaire organen ter gelegenheid van haar pensioen bijvoorbeeld, geen *In Memoriam*, ook niet in een tijdschrift als *Beton*, het orgaan van de Betonvereniging.¹¹¹ Evenmin verschenen er vaktechnische artikelen van haar hand, al valt dit te verklaren door de geheimhouding waarmee zij hoogstwaarschijnlijk bij Defensie te maken had. Zelf trad zij niet graag op de voorgrond, reden waarom er nauwelijks foto's van haar bestaan. Illustratief voor haar carrière buiten de schijnwerpers is ook dat zij consequent ontbrak in de reguliere rapportages over 'recent vrouwenwerk in de Architectuur' die Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) sinds 1949 verzorgde in de Nationale Vrouwenraad.¹¹² Haar lijstje met de aangeschreven afgestudeerde vrouwelijke bouwkundig ingenieurs - wat Staal-Kropholler zelf niet was - bevat wel degelijk Riné's adresgegevens, met in de marge in potlood genoteerd: 'beton'.¹¹³ Op de toegezonden vragenlijsten over haar werkzaamheden heeft Boerée echter nooit gereageerd.

6.14. Besluit

De loopbaan van Riné Boerée is op velerlei vlakken opmerkelijk te noemen. Als een van de eerste vrouwelijke afgestudeerde bouwkundigen in Nederland ontwikkelde zij zich tot een specialiste in een toen nieuwe bouwtechniek: constructies van gewapend beton. Het overgrote deel van haar loopbaan speelde zich af binnen de krijgsmacht, bij de Genie. Zij week niet alleen af van de stereotiepe zorgende rol die de vrouw geacht werd binnenshuis te vervullen, zij nam met haar staat van dienst ook een bijzondere plaats in in het kleine groepje tot dan toe afgestudeerde vrouwelijke bouwkundigen. Slechts een van hen had een passende baan bij de overheid, anderen volgden de moeizame weg om als zelfstandig architect aan werk te komen, trouwden of namen genoegen met een administratieve functie.

Vader Henri Boerée speelde een belangrijke rol in Riné's ontwikkeling. Met het bestuderen van de opleiding en het aanschaffen van een woning stimuleerde hij het op eigen benen staan van zijn beide dochters. Zijn militaire carrière en opgebouwd netwerk moeten ervoor gezorgd hebben dat Riné aan het werk kwam, ondanks de crisistijd en de sociale en maatschappelijke beperkingen en vooroordelen die golden ten aanzien van werkende vrouwen.

Opmerkelijk is ook dat Boerées belangstelling en kennis zich richtten op het constructieve aspect van de architectuur en niet, zoals men toen van een vrouw verwachtte, op het decoratieve en kunstzinnige. Haar bijdrage aan de revolutionaire Haagse Nirwana-flat legde de basis voor haar verdere carrière in de betonwereld. Bij de Genie werd haar kennis volledig onderkend. Zij kreeg - ook weer opmerkelijk genoeg - als vrouw dezelfde professionele ruimte als haar mannelijke collega's en zij kon ook haar naam aan bouwtekeningen verbinden.

Haar succesvolle loopbaan bereikte zij zeker ook op karakter. De studie viel haar niet gemakkelijk en zij zal gedurende haar werkzame leven momenten hebben gehad waarop zij zich ten aanzien van haar mannelijke collega's en leidinggevenden heeft moeten bewijzen. Opmerkelijk is het ten slotte dat de bijzondere loopbaanontwikkeling van Riné Boerée tot nu toe buiten de architecturale geschiedschrijving is gebleven. Daar heeft zij zelf overigens ook aan bijgedragen. Haar werk bij Defensie speelde zich grotendeels af buiten de aandacht van haar vakgenoten. Wanneer zij actief werd benaderd om haar werkzaamheden toe te lichten, zag zij daar van af.

Noten

-
- ¹ Dit interview werd in februari 1995 afgenomen ten behoeve van de publicatie M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, p. 34. De aantekeningen van dit interview zijn ondergebracht in het Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rensing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archief 606, inv.nr. 7.
- ² Met dank aan ir. G.W.O. Boissevain, adviseur militair erfgoed Rijksvastgoedbedrijf, en prof em. dr. M.C. Kuipers, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Onderzoek werd gedaan in het persoonlijk archief van Riné Boerée dat haar halfbroer Pieter Reinier Boerée (1926-2004) in 1998 schonk aan Het Nieuwe Instituut (HNI) te Rotterdam, evenals in het kleine archief dat nog in bezit is van de weduwe van de heer Boerée. Met dank aan mevrouw A.M. Boerée-de Groote en haar dochter mevrouw J.C. Boerée.
- ³ Met dank aan dr. P.E. van Loo, Hoofd Afdeling Operationele Dienstverlening en R.E. Koedijk MA, Onderzoeker Operationeel Optreden, beiden werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) / Ministerie van Defensie, Den Haag.
- ⁴ Met dank aan S.R. Maaskant, Onderzoeker Operationeel Optreden, NIMH / Ministerie van Defensie, Den Haag. De originele tekening bevindt zich in het Haags Gemeentearchief, Den Haag, Balie Inzage Bouwtekeningen, CR5950, 1519. Maaskant bevestigde ook dat het personeelsdossier van Riné Boerée lang geleden is vernietigd, conform de toen vigerende regelgeving.
- ⁵ H.P. van den Aardweg en J.P.J.C. Hüllstrung (red.) e.a., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Amsterdam 1938, p. 174.
- ⁶ Anoniem, 'Benamingen, verplaatsingen, enz.', *De Ingenieur* 2 (1887) nr. 31 (30 juli), p. 268; Anoniem, 'Personalia', *De Ingenieur* 17 (1902) nr. 50 (13 december), p. 890 en 18 (1903) nr. 49 (5 december), p. 854.
- ⁷ *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/boeree>> (geraadpleegd 25 april 2018). Theodoor Alexander Boerée maakte later naam als krijgsgeschiedkundige en verrichtte onder meer diepgaand onderzoek naar de Britse nederlaag bij Arnhem (september 1944).
- ⁸ Anoniem [Rensing-Wolfert], aantekeningen van interview met Boerée, februari 1995, Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rensing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archief 606, inv.nr. 7.
- ⁹ Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft 1916-1917*, Delft 1917, pp. 110-120. Een van de eerstejaarsstudenten was Louis Kalff (1897-1976). Na zijn afstuderen specialiseerde hij zich bij zijn werkgever Philips in de integratie van kunstlicht in de architectuur. Kalff ontwierp gebouwen voor Philips, zoals het Evoluon, evenals lichtshows en tentoonstellingen. *Louis Kalff Instituut* <<https://www.louiskalffinstituut.nl/nl/louis-kalff/>> (geraadpleegd 11 februari 2021). Een andere student die tegelijk met Riné aan de studie begon was Willebrordus Cornelis Wouters (1897-1960). Hij zou later diverse kerken en scholen in Den Haag ontwerpen. *Archivijzer Stichting Bonas* <<https://www.bonas.nl/archivijzer/architecten.php>> (geraadpleegd 5 oktober 2020).
- ¹⁰ Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 88.
- ¹¹ Anoniem, *De studie te Delft. Inlichtingen voor den student en toekomstigen student aan de Technische Hoogeschool*, Delft 1914, p. 18.
- ¹² NA, Studentenadministratie THD, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 88.
- ¹³ Vereniging Oud Oegstgeest, *Voorstel tot aanwijzing van waardevolle gebouwen c.a.*, Oegstgeest 1987, pp. 5, 31 <https://oudoegstgeest.nl/pdf-publicaties/198709-Paarse_nota_VOO.pdf> (geraadpleegd 26 april 2018).
- ¹⁴ Anoniem 1914 (zie noot 11), pp. 16-22.
- ¹⁵ Anoniem [Rensing-Wolfert], aantekeningen van telefonisch doorgegeven studieresultaten door de heer Smeenk, bibliotheek bouwkunde Technische Universiteit Delft (TUD), februari 1995, Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rensing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archief 606, inv.nr. 7. Alle studieresultaten gingen verloren bij een grote brand in 2008 in de faculteit bouwkunde van de TUD.
- ¹⁶ HNI, archief Boerée, C.H.M. (BOER), inv.nr. 2; Anoniem, *Delftsche Studenten Almanak 1922*, Delft 1921, p. 149.
- ¹⁷ K. Aalbers e.a., *Honderd jaar fin-de-siècle 1894-1994. PS : Stylos*, Delft 1994, pp. 35-36.

- 18 E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkeravaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, p. 92. De studiegenote was Ko Mulder. Van der Steur was in het studiejaar 1921-1922 rector magnificus van de TH.
- 19 Schrift *Geschiedenis der Architectuur door Prof. Evers*, 1919. HNI, archief BOER, inv.nr. 2.
- 20 Schrift zonder titel, z.j. HNI, archief BOER, inv.nr. 2.
- 21 Schrift zonder titel, z.j. HNI, archief BOER, inv.nr. 2.
- 22 Genummerde serie tekeningen 1917-1921. HNI, archief BOER, inv.nr. 3. De afgebeelde tekeningen zijn geparafeerd door J.H.G.P. de Rouw, lector architectuur.
- 23 Schrift *Nederlandsche Bouwkunst. Prof. v/d Steur*, 1925. HNI, archief BOER, inv.nr. 2.
- 24 Schrift *Nederlandsche Bouwkunst. Prof. v/d Steur*, 1925. HNI, archief BOER, inv.nr. 2. Van der Steur besprak dit onderwerp ook in zijn rede als rector-magnificus tijdens de Gedenkdag der Technische Hoogeschool, 8 (10) januari 1922. Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1922, p. 8.
- 25 Het betreft hier de volgende werken: A.W. Weissman, *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst; met 185 afbeeldingen naar schilderijen, teekeningen, prenten en fotografien* [sic], Amsterdam 1912. Riné noteerde 'Mysman' in haar collegedictaat, maar moet de naam Weissman niet goed hebben verstaan.; J. Kalf, *Een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, z.pl. z.j. [1914]; F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 's-Gravenhage 1928-1941, 6 delen.
- 26 Zie voor Vermeulens NSB-lidmaatschap onder meer: D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, p. 93; A.G. Schulte e.a. (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*, Zwolle/Zeist 1995, p. 92; L. Bosman, 'Vereniging Hendrick de Keyser in oorlogstijd. Beleid en bestuur gedurende de Duitse bezetting 1940-1945', *Bulletin KNOB* 117 (2018) nr. 3, pp. 169-171.
- 27 De samenwerking met de uitgever verliep uiterst moeizaam wegens voortdurend niet nagekomen afspraken door Vermeulen. Vermeulen 1941 (zie noot 25), deel 3, 'Bericht van den uitgever', ongepagineerd [1].
- 28 J. Molema en S. Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen 2010, p. 77.
- 29 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 18), p. 92.
- 30 Anoniem 1914 (zie noot 11), pp. 17-21.
- 31 NA, Studentenadministratie THD, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 88.
- 32 F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p. 30.
- 33 In 1976 fuseerden beide verenigingen.
- 34 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1917*, Delft 1916, p. 24.
- 35 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1916*, Delft 1915, p. 20. Zeeman en Snethlage studeerden, na Wolffensperger, af in respectievelijk 1920 en 1921.
- 36 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1920*, Delft z.j. [1919], p. 18.
- 37 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 18), p. 88.
- 38 Anoniem 1916 (zie noot 34), p. 27.
- 39 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1925*, Delft 1924, p. 81. Henri Boerée bleek een trouw donateur tot 1932.
- 40 HNI, archief BOER, inv.nr. 4.
- 41 Anoniem, 'Plaatselijk nieuws', *Maas- en Scheldeboode* 15 mei 1929. Het huis werd bewoond door de familie Korteweg-Dorsman. Met dank aan P. in 't Veld, Ooltgensplaat en M. Bos, Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis.
- 42 Anoniem, 'Werkkampen bij Willemstad. Bisschoppelijke instemming', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 18 maart 1937. Henri Boerée was in 1918 mede-oprichter van de Vrijwillige Burgerwacht in Nederland. Van den Aardweg en Hüllstrung e.a. 1938 (zie noot 5), p. 174. In de Tweede Kamer werden vragen gesteld over mogelijk 'fascistisch gevaar' van de burgerwachten. Boerée nam hiervan openlijk afstand. Anoniem, 'Fascistisch gevaar in de Burgerwacht. Een onderhoud met den commandant van de Amsterdamsche burgerwacht', *Algemeen Handelsblad* 25 november 1933.

- 43 De werkkampen waren niet onomstreden en werden gezien als militaristische opvoedingskampen. Anoniem, 'De werkkampen in forten. Een uiteenzetting maar geen bevestiging', *De Tribune. Dagblad voor de arbeiders* 22 december 1936; Anoniem, 'Kampwerk Ver. voor Nationale Volksopvoeding', *Algemeen Handelsblad* 9 februari 1938; Anoniem, 'Het Graaflort te Ooltgensplaat', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 25 december 1937. Henri Boerée werd later mede-oprichter van de Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding en van de Padvindorsorganisatie en stond aan de wieg van de Vierdaagse. Anoniem, 'Kolonel Boerée overleden', *Algemeen Handelsblad* 10 januari 1949.
- 44 Anoniem, 'Fort "Prins Hendrik". Terugggevorderd van de Graal', *De Zuid-Willemsvaart* 8 januari 1940. Nog voor de inval van de Duitsers werden er personen 'op grond van hun gedragingen' gevangengezet, waaronder Mr. Meinoud Marinus Rost van Tonningen (1894-1945). In de oorlogsjaren was het fort zonder strategische betekenis en diende het als ontspanningsoord voor Duitse frontsoldaten. Na de oorlog werd het gebruikt als gevangenis voor collaborateurs en NSB'ers. A.M. Remus, *Ooltgensplaat zoals het was*, z.pl. 1991, p. 86.
- 45 Ko Mulder, die in 1926 afstudeerde, werkte van 1928-1930 als adjunct-architect voor de gemeente Delft en werd in 1930 adjunct-architect stedenbouw bij de Dienst Stadsontwikkeling Amsterdam.
- 46 A. Polak, *Leidraad voor Nederlandsche meisjes bij de keuze van een beroep*, 's-Gravenhage 1928, pp. 151-152.
- 47 Anoniem, 'Personalía' [vermelding van Boerées afstuderen] en 'Open betrekkingen', *De Ingenieur* 44 (1929) nr. 27 (6 juli), pp. 277, 278; gehele jaargang 45 (1930) geraadpleegd.
- 48 Anoniem [Ressing-Wolfert] 1995 (zie noot 8). De naam van het architectenbureau kon niet worden achterhaald.
- 49 HNI, archief BOER, inv.nr. 4.
- 50 J. Bauduin (red.), *Het begon in een smidse. De geschiedenis van een Nederlandse onderneming 1850-1920-1950*, Maarssen 1950, pp. 53-55; B. Kooij, 'Nederlands oudste verzinkerijen Bammens B.V. uit Maarssen en Johan Vis & Co. te Amsterdam', *Stichting Bouwhistorie Nederland. Nieuwsbrief* (2011) nr. 51 (november), pp. 60-65; N. Lobbezoo, *Als het tij verloopt verzet men de bakens, anderhalve eeuw Bammens 1850-2000*, Amsterdam 2000, pp. 23-25, 59 (luchtfoto 1979: het pompstation lijkt er nog te staan).
- 51 Anoniem [Ressing-Wolfert] 1995 (zie noot 8).
- 52 P. Bak e.a. (red.), *J. Duiker. Bouwkundig Ingenieur. Constructeur in stuc en staal*, Rotterdam 1982, pp. 74-81; H. van Bergeijk, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935). Van warm naar koud*, Nijmegen 2016, pp. 94-99, 108-127, 230-237; R. Bullhorst, K. van Harmelen en I. Jager, *Duiker in Den Haag*, Den Haag 1999, pp. 65-143; J. Molema en P. Bak, *Jan Gerko Wiebenga. Apostel van het Nieuwe Bouwen*, Rotterdam 1987, pp. 22-25, 75-77.
- 53 Brief 19 september 1928 geciteerd in: Molema en Bak 1987 (zie noot 52), p. 77.
- 54 Een minder aannemelijke verklaring is een mogelijk gemeenschappelijk Delfts (oud)netwerk. Wiebenga studeerde af in 1912, Duiker (bij Evers) in 1913. Riné was toen nog niet eens met haar studie begonnen. Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 1), p. 34.
- 55 HNI, archief Wiebenga, J.G., inv.nr. 681.
- 57 Boerée zou een aantal kleine projecten zelfstandig hebben uitgevoerd. Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 1), p. 34.
- 58 Schriftelijke verklaring P.R. Boerée, opgesteld ten behoeve van de overdracht van het persoonlijk archief van Riné Boerée aan HNI in 1998. Beheersdossier ingezien bij HNI 25 januari 2018, met dank aan conservator Suzanne Mulder. Boerée staat met deze functie ook vermeld in: Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1930*, 's-Gravenhage 1930, ongepagineerd.
- 59 Anoniem [Ressing-Wolfert] 1995 (zie noot 8).
- 60 Anoniem, *Almanak D.V.S.V. 1932*, Delft 1931, p. 126. De naam 'Rijksgebouwendienst' werd vanaf 1946 gevoerd.
- 61 C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 449-455, 481-496, 640-641; M.-A.D. van Nieuwpoort, 'De architectuur van Gustav Cornelis Bremer', *Bulletin KNOB* 91 (1992) nr. 5-6, pp. 145-

155; *Het Nieuwe Instituut*

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BREX/keywords/bremer>> (geraadpleegd 24 oktober 2018).

62 De blauwdrukken zijn ongedateerd, maar worden door HNI gedateerd circa 1930-1933. HNI, archief BOER, inv.nr. 4.

63 Het complex bestond uit twee met elkaar verbonden gebouwen. De conciërgewoning bevond zich op de derde verdieping van het nevengebouw (1917-1920), Kortenaerkade 11, en besloeg de gehele zijarm aan de Bazarlaan. J.J. Havelaar e.a., *Kortenaerkade 11 en 12. Van directiekantoor tot internationaal onderwijsinstituut*, Den Haag 1993, pp. 5-7. Volgens de beschikbare ongedateerde bestekken was daar in eerste instantie geen trappartij voorzien. In andere bestekken werd een woning voorzien op de tweede verdieping van hetzelfde nevengebouw, maar dan aan de zijde van de De Ruijterstraat, evenals op de tweede verdieping van het hoofdgebouw (Kortenaerkade 12, 1923), zijde Bazarlaan. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BREX/keywords/bremer>> BREXpf1 (geraadpleegd 27 september 2018). Het archief Boerée bevat tevens een serie bestektekeningen van het hoofdgebouw waarvan het onduidelijk is hoe deze in het persoonlijk archief van Boerée terecht zijn gekomen. Een verklaring zou kunnen zijn dat zij met deze (kopie?)tekeningen heeft moeten werken en dat deze zo in haar bezit zijn gekomen. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/scans/BOER/4/start/0/limit/25>> (geraadpleegd 11 juni 2018).

64 De samenstelling van de afdeling blijkt uit: Anoniem, *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden 1932*, 's-Gravenhage 1931, pp. 497-498.

65 Van den Aardweg en Hüllstrung e.a. 1938 (zie noot 5), p. 174. Interessant is dat de Dienst Rijkgebouwen en de Dienst der Genie met elkaar in verband werden gebracht in een enkele jaren ervoor gevoerde discussie over het tijdelijk werkzaam stellen van - in nieuwbouw onervaren - jonge genie-officieren bij de Dienst Rijksgebouwen. Dit is echter niet gerealiseerd. F.H. van den Beemt, D. Boekema en K.K. Hijssens (red.), *300 Jaar bouwen voor de landsverdediging*, 's-Gravenhage 1988, pp. 40-43.

66 Rengers gaf de cursus samen met Ing. J.A. Zwolsman. Rengers was jarenlang bestuurslid van de Betonvereniging en werd in 1963 erelid. *Cement* <<https://www.cementonline.nl/artikel/in-memoriam-ir-nj-rengers>> en <<https://www.cementonline.nl/artikel/ir-nj-rengers>> (geraadpleegd 1 augustus 2018). *Kunstbus* <<http://www.kunstbus.nl/design/koen+limperg.html>> (geraadpleegd 1 augustus 2018).

67 HNI, archief BOER, inv.nr. 1.

69 Anoniem, 'Mededeelingen der Betonvereniging. Nieuwe Leden', *Beton* 3 (1935) nr. 12 (6 december) (Bijlage van *De Ingenieur* 50 (1935) nr. 49), p. 94; Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 1), p. 34.

70 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1937*, 's-Gravenhage 1937, ongepagineerd.

71 Anoniem, *Kazernebouw Den Haag 1934-1935*, typoscript en manuscript, ongepagineerd, Geniemuseum, Vught, nr. D09447. Met dank aan F. van Bavel.

72 J. Kok was tijdens de Tweede Wereldoorlog na zijn krijgsgeschiedenis actief bij het verzet. In de jaren zestig was generaal-majoor Kok als Inspecteur der Genie opnieuw betrokken bij bouwactiviteiten van de Frederikkazerne. J. van Hoof, *Gelegerd in Den Haag. De geschiedenis van de Alexanderkazerne en Frederikkazerne*, Den Haag 2018, pp. 9-45.

73 Anoniem 1934-1935 (zie noot 71), ongepagineerd.

74 Bouwtekeningen werden onder andere gevonden van: 'P. v. Broekhuizen', 'E. Smit', 'Jan Bos', 'G. Jansen' en 'v.d. Beld' (Van den Beld). NA, Eerstaanwezend Ingenieur der Genie te 's-Gravenhage, Alexanderkazerne 1938-1939, toegangsnr. 3.09.44.05, inv.nr. 16. Andere geraadpleegde bouwtekeningen bevatten parafen die niet van Boerée afkomstig zijn. NIMH, Toegang 406 Kazernes, legerplaatsen, gebouwen, inv.nr. 277-334 en 811.

75 Anoniem 1934-1935 (zie noot 71), ongepagineerd.

76 *Ontwerp wegens het bouwen van kazernementen voor de korpsen der bereden wapens te 's-Gravenhage* ofwel het ontwerpplan voor de Alexander- en de Frederikkazerne, 1933, NIMH. Met dank aan S.R. Maaskant.

77 Anoniem 1934-1935 (zie noot 71), ongepagineerd.

- 78 Van den Beemt, Boekema en Thijssens 1988 (zie noot 65), p. 40.
- 79 K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, pp. 496-498.
- 80 Anoniem, 'De nieuwe kazernes der cavalerie te 's-Gravenhage. Rondgang door het gebouwencomplex aan de Van Alkemadeaan. Licht, lucht, hygiëne', *Algemeen Handelsblad*, 17 augustus 1938.
- 81 Anoniem 1934-1935 (zie noot 71), ongepagineerd.
- 82 Verkregen via S.R. Maaskant (zie noot 4).
- 83 De Alexanderkazerne liep in 1940 grote schade op door een Duits luchtoffensief. Er vielen tientallen doden en gewonden en 110 paarden kwamen om. De kazerne werd in 2012 gesloopt om plaats te maken voor het Internationaal Strafhof.
- 84 Van den Beemt, Boekema en Thijssens 1988 (zie noot 65).
- 85 Schriftelijke verklaring P.R. Boerée 1998 (zie noot 58).
- 86 Anoniem [Ressing-Wolfert] 1995 (zie noot 8).
- 87 Schriftelijke verklaring P.R. Boerée, 1998 (zie noot 58).
- 88 HNI, archief BOER, inv.nr. 5.
- 89 Anoniem [Ressing-Wolfert] 1995 (zie noot 15).
- 90 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Adresboek 1941 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1940*, 's-Gravenhage 1940, ongepagineerd.
- 91 Anoniem, 'Naam van Wernink 150 jaar verbonden aan bouwwereld', *De Leidse Courant* 14 augustus 1964.
- 92 Het bedrijf deed onder meer goede zaken bij het aanleggen van tennisbanen. Anoniem, 'Driemaal gouden jubileum Van Wernink's Beton- en Aanneming-Mij. luisterrijk gevierd. Schenkingen aan personeel en wetenschappelijke fondsen', *De Leidse Courant* 17 augustus 1964.
- 93 *Erfgoed Leiden en omstreken* <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/3d90fc81-3dd3-7c02-1c8b-b86e767e2947/media/331e419d-b539-0ebd-80a7-576ace93f7f1?mode=detail&view=horizontal&q=Wernink&rows=1&page=29>> (geraadpleegd 19 juni 2018).
- 94 Anoniem, 'Een interessante brandproef', *Leidsch Dagblad* 30 mei 1942.
- 95 Dagboek Mia Boerée 1945, ongepagineerd, Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria), archief Boerée, Mia, IAV1000164. Het huidige bedrijf Struyk Verwo Infra waarin Wernink's Beton is opgegaan, is helaas niet meer in het bezit van de toenmalige archieven. Schriftelijke mededeling J. Ploeg, 6 oktober 2017.
- 96 Anoniem, 'Demonderen bom Morssingel wordt gigantisch karwei. Omvangrijke voorbereidingen nodig', *Leidsch Dagblad* 8 december 1984. Voor de ligging van het terrein zie *Erfgoed Leiden en omstreken* <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/195b30e0-4af7-bc41-ae7c-62140e9506ff/media/3bc252f4-b6c6-e739-dec4-bf5aa28a67ef?mode=detail&view=horizontal&q=genie&rows=1&page=2>> (geraadpleegd 20 juni 2018).
- 97 Interview mevrouw N. Nagel uit Leiden, 18 november 2018, *Erfgoed Leiden en omstreken* <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen?search=Wernink>> (geraadpleegd 19 juni 2018).
- 98 Boerée 1945 (zie noot 96), ongepagineerd. Mia was mededirecteur van N.V. Uitgeverij 'De Nationale Gedachte', Amsterdam. Henri Boerée was commissaris van de uitgeverij. Anoniem, 'Naamlooze Vennootschap', *Nieuwsblad voor den boekhandel* 102 (1935) nr. 97 (31 december), p. 949. Mia hield zich ook bezig met het uittypen van een boek voor 'Oom Jo' Boasson. Mr.dr. Johan Jozef Boasson (1882-1967) was gemeentesecretaris van Den Haag en heeft diverse publicaties op zijn naam staan. In 1949 verscheen *De bestemming van de mens* van zijn hand, mogelijk het bewuste boek. Boasson was gehuwd met Helena Gerardina Scholten (1882-1968), die precies dezelfde voornamen heeft als Mia's moeder die in 1918 overleed. Hoogstwaarschijnlijk is deze vrouw een jongere zus en dus Mia's tante.
- 99 Boerée 1998 (zie noot 58). Boerée verdiepte zich ook in de Armeense taal van haar grootmoeder. Haar nalatenschap bevatte diverse studie-, woordenboeken en schriften met oefeningen.
- 100 Boerée 1998 (zie noot 58). Pas in juni 1941 waren alle bureaus van de Dienst der Genie opgeheven en de taken overgedragen aan de Duitsers. Van den Beemt, Boekema en Thijssens 1988 (zie noot 65), p. 44. In 1946 staat Boerée vermeld als 'Ingenieur Bureau Aanleg, Beheer en Onderhoud Vliegvelden te

-
- Amsterdam. Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947*, 's-Gravenhage 1947, ongepagineerd.
- 101 Boerée 1998 (zie noot 58).
- 102 Van den Beemt, Boekema en Thijskens 1988 (zie noot 65), p. 46.
- 103 *Nationaal Archief, Archief Defensie/Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen*
<<http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.13.96/anchor/descgrp-context-bioghst/open/c01%3A3.#c01:4.>> (geraadpleegd 6 augustus 2018).
- 104 HNI, archief BOER, inv.nr. 5.
- 105 Anoniem, 'Goed nieuws voor aspirant-vliegers', *Vliegwereld* 12 (1946) 2 (15 januari), p. 23.
- 106 Met dank aan G. Tornij, Museum Vliegbasis Deelen.
- 107 Een voorbeeld van een aanbesteding van BABOV Leiden: Anoniem, 'Militaire aanbesteding', *De Leidse Courant* 19 november 1959.
- 108 HNI, archief BOER, inv.nr. 5. De nieuwe hangar werd mogelijk gemaakt door het Amerikaans Mutual Defense Assitance Programme (MDAP), dat landen na de Tweede Wereldoorlog ondersteunde bij de wederopbouw van hun strijdmachten. Aangezien de fundering voor de hangar al gelegd was en een montagecontract reeds afgesloten, moest overgegaan worden tot de aankoop van een staalconstructie in Nederland waarvoor in de marinebegroting 650.000 gulden moest worden vrijgemaakt. Anoniem, 'Ondeugdelijk materiaal voor hangar. Staalconstructie wordt nu in ons land aangekocht', *Algemeen Handelsblad* 9 januari 1956; M.A. van Alphen, W.J.J. Geneste en P. Staal, 'Terg mij niet'. *De geschiedenis van marinevlieggkamp Valkenburg*, Franeker 2007, pp. 46-49.
- 109 Van Alphen, Geneste en Staal 2007 (zie noot 109), p. 49.
- 110 Anoniem, 'Vrouwelijk vrijwilligerskorps te 's-Hertogenbosch', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* 26 oktober 1938.
- 111 Van Damme-van Weele en Rensing-Wolfert 1995 (zie noot 1), p. 34.
- 112 M. Staal-Kropholler, *Nationale Vrouwenraad van Nederland. Gegevens voor het verslag over de Nederlandse Kunst*, typoscript 18 maart 1949, 27 maart 1950 en 22 maart 1951, HNI, archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler, M. (STAX), inv.nr. 110339037.
- 113 M. Staal-Kropholler, *Lijst van vrouwelijke B.I.'s*, typoscript, ongedateerd, HNI, archief STAX., inv.nr. 110339037.

Hoofdstuk 7

**Wil Jansen, een ondernemende architecte uit
Schiedam**

7. Wil Jansen, een ondernemende architecte uit Schiedam

Toen Wil Jansen (1904-1989) in 1931 afstudeerde aan de Technische Hogeschool (TH) in Delft mocht zij zich rekenen tot een kleine groep vrouwelijke bouwkundig ingenieurs die Nederland sinds 1917 rijk was.¹ Als jongste telg uit een Schiedams fabrikantengezin van vijf zonen en drie dochters, was zij de enige die een universitaire studie volgde en voltooide. Jansen wist als ongehuwde, zelfstandig werkend architect een aanzienlijke orderportefeuille op te bouwen, iets wat haar vrouwelijke vakgenoten die in die tijd afstudeerden nooit is gelukt.

Jansens opdrachten bleven niet beperkt tot woninginterieurs, het in die tijd meest voor de hand liggende domein waarover een vrouw ideeën zou kunnen ontwikkelen. Zo betrokken haar broers haar niet alleen bij de verbouwingen van hun woonhuizen, maar ook bij de ontwikkeling van de diverse bedrijfspanden die de ondernemende familie bezat. Mede gedwongen door de economische crisis, hield Jansen zich in de beginjaren van haar praktijk vooral bezig met landschapsarchitectuur. Haar portefeuille raakte echter allengs gevuld met (ver)bouwopdrachten van tal van opdrachtgevers, waarvan de kern bestond uit (schoon)familie, vrienden en kennissen, in alle hoeken van het land. Gaandeweg ontwikkelde Jansen zich tot een architect met modernistische smaak en opvattingen.

Voor zover Wil Jansen tegenwoordig bekendheid geniet, dankt zij die aan de door haar ontworpen Rotterdamsche Verzekering Sociëteiten (RVS) flat (1956-58). Deze flat, bedoeld voor alleenstaande werkende vrouwen in Rotterdam, waarover in 2010 een publicatie verscheen, kan als haar belangrijkste opdracht worden beschouwd.² Over haar verdere carrière en oeuvre was echter weinig bekend. In 2011 besloot de heer H.Th.F. Jansen het archief van zijn tante over te dragen aan het Gemeentearchief Schiedam. Het onlangs ontsloten archief, dat een schat aan primaire bronnen als ontwerpschetsen, bouwtekeningen, aantekeningen en correspondentie bevat, vormde de basis voor dit onderzoek.³

De kernvraag van dit hoofdstuk luidt: hoe heeft Wil Jansen zich als vrouwelijke architect ontwikkeld? Ondervond zij daarbij specifieke gender-gerelateerde problemen of kon zij daar misschien ook haar voordeel mee doen? Dit hoofdstuk poogt een beeld te geven van de carrière- en stijlontwikkeling van een van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs van Nederland en deze te plaatsen in het architecturale tijdsbeeld van met name de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog. Na een algemene biografische paragraaf wordt Jansens opleiding belicht en welke rol deze speelde in haar verdere ontwikkeling. Het tweede deel van het hoofdstuk gaat vervolgens in op haar werk. Aan de hand van een selectie van haar oeuvre wordt haar stilistische ontwikkeling geïllustreerd.

7.1. Slijter of architect?

Wilhelmina Catharina Maria Jansen werd geboren op 9 januari 1904 in Schiedam. Zij was het achtste kind van Jacoba Maria Catharina Beukers (1863-1928), dochter van een ‘koopman op de Nieuwe Haven’, en Hermanus Johannes Jansen (1859-1935).⁴ Herman Jansen was een Schiedamse ondernemer in hart en nieren.⁵ Hij wist de familiedistilleerderij uit 1777 uit te bouwen tot een industrieel imperium waarin zijn vijf zonen actief waren. Als bestuurslid van de Kamer van Koophandel en medeoprichter van de Vereeniging Schiedam Vooruit zette hij zich in voor de Schiedamse economische belangen. Herman Jansen was ook maatschappelijk geëngageerd. De inkt van de Woningwet (1901), ter bevordering van goede sociale woningbouw, was nog niet droog of hij werd medeoprichter en bestuurslid van de Vereeniging Volkshuisvesting. Op basis van de Woningwet konden woningcorporaties in aanmerking komen voor financiële ondersteuning van bouwprojecten, mits deze bijdroegen aan de verbetering van de volkshuisvesting. Jansen, eigenaar van grote stukken grond nabij de Vlaardingerdijk, stelde zelf grond ter beschikking waarop de eerste woningen tussen 1905 en 1907 konden worden gerealiseerd.⁶

De kinderen van het katholieke gezin van Herman Jansen, wonend in een statig pand aan de Lange Haven 19, stonden onder de hoede van een *nanny* en gingen naar kostschool.⁷ Wil vormde daar als jongste een uitzondering op en bezocht de hbs van 1917 tot 1923 (afb. 1). Als laatste thuiswonend kind mocht zij tijdens de dagelijkse maaltijden bij haar ouders aan tafel zitten, iets wat de andere kinderen tot hun zestiende niet was toegestaan. Mogelijk had Herman Jansen deze slimme dochter ook een actieve rol in het florerende familiebedrijf toebedacht, maar zij besloot een geheel andere kant op te gaan. In 1924 schreef zij zich in voor de opleiding bouwkunde aan de TH in Delft.⁸ Vermoedelijk was het voor Wil eerder opportuun een andere weg in te slaan, toen eenmaal de opvolging in het familiebedrijf door haar broers was veiliggesteld. Haar vader respecteerde haar besluit en was er zelfs trots op dat een van zijn kinderen ging studeren (afb. 2). Zelf had hij ook de in 1869 mede door zijn oom opgerichte Hoogere Burgerschool aan de Overschiesestraat doorlopen, waar jongens uit de gegoede burgerij werden voorbereid op vooraanstaande betrekkingen in handel en industrie.

Wils keuze voor een zelfstandige toekomst ging geheel tegen de toenmalige maatschappelijke opvattingen in. Een vrouw werd niet geacht een universitaire studie te volgen, laat staan een beroep op dat niveau uit te oefenen. Haar rol lag thuis bij het gezin. Wils moeder was hiervan een toonbeeld: zij bestierde het huishouden en gaf leiding aan het personeel, getuige de personeelsadvertenties die regelmatig in de lokale krant verschenen, waarin ‘mevrouw H. Jansen’ een ‘nette werkster’ voor zaterdag vroeg of een ‘net 2^e Meisje, liefst R.K., voor dag en nacht’.⁹

Afb. 1. Portret familie Jansen ca. 1919. Wil zat toen op de hbs. V.l.n.r. staand Tup, Pop, Guust, Ida, Dick, Hans en zittend Nol, moeder Jacoba Jansen-Beukers, Wil en vader Herman Jansen, liggend hond Tjebbes.

Afb. 2. Wil Jansen met vader Herman in 1924, het jaar waarin zij ging studeren.

Toen Wil in 1931 afstudeerde waren de gevolgen van de beurskrach van 1929 duidelijk voelbaar en namen de bouwopdrachten allengs af. De overheid hield bouwprojecten nog enigszins gaande. Overheidsfuncties waren echter sinds 1924 niet meer beschikbaar voor gehuwde vrouwen. Ongehuwde vrouwelijke sollicitanten maakten evenmin kans op een baan zolang zij nog doorgingen voor potentiële huwelijkskandidates. Het is de vraag of Wil een overheidsfunctie ambieerde gezien de ondernemersmentaliteit waarmee zij opgroeide. Toch moet zij zich ervan bewust zijn geweest dat het als vrouwelijke nieuwkomer in een bij uitstek mannelijke bouwwereld verre van eenvoudig zou zijn om zelfstandig aan opdrachten te komen.¹⁰

Na het overlijden van Herman Jansen kocht de familie in 1939 voor Wil en haar zus Pop (1899-1974) een gloednieuwe twee-onder-een-kapwoning, gelegen aan de Rubenslaan 17 in Schiedam die ze zelf diverse malen verbouwde.¹¹ Op dit adres zou Wil ook haar architectenpraktijk voeren en de rest van haar leven met haar zus blijven wonen. Er werd financieel goed gezorgd voor de twee ongehuwde, niet in het familiebedrijf meewerkende zussen.¹² Ondanks deze zorgzaamheid wilde Wil in haar eigen onderhoud voorzien. In 1965 kocht en verbouwde zij een zomerhuisje, Klein Elvenhoef, op de Korssendijk aan de Reeuwijkse Plassen waar zij met Pop en haar familie de zomers doorbracht.¹³

7.2. Studeren in Delft

Jansen volgde het eerste studiejaar bouwkunde 1924-1925 met vier vrouwelijke en veertien mannelijke studenten.¹⁴ Drie van de vier medestudentes, Jan Kret, Willy van den Broek d'Obrenan en Jeanne van Rijswijk voltooiden evenals Wil hun studie. Haar gehele studietijd woonde Wil in haar ouderlijk huis in Schiedam.¹⁵ Dat weerhield haar er niet van lid te worden van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVS), waarin diverse studiegenoten bouwkunde al actief waren.¹⁶ In het studiejaar 1927-1928, toen Wil studeerde voor haar kandidaatsdiploma, werd zij presidente van de toen veertig leden tellende vereniging (afb. 3).¹⁷ In haar toespraak tot de nieuwe leden riep ze deze op zich vooral actief in te zetten voor de vereniging, die ze beschouwde als een goede voorbereiding op het leven na de studie: 'Gooi dan Uw boeken voor een tijd op zij [sic] [...]. Want niet door studie alleen zult ge er komen. Hier wordt ge tevens gevormd voor het leven naderhand; in de maatschappij. En daarvoor moet ge zelf zorgen; ge vindt er geen aanwijzing voor op rooster of programma'.¹⁸ Tijdens haar presidentschap overleed in het voorjaar van 1928 na een kort ziekbed Wils moeder. Ruim een jaar later behaalde Wil haar kandidaatsexamen.¹⁹

In het najaar van 1929 maakte Jansen met zeven medestudenten, een vrouwelijke 'belangstellende' en een chauffeur, onder leiding van hoogleraar architectuur Adrianus van der Steur (1865-1945), een drieweekse studiereis naar Noord-Frankrijk.²⁰ De groep

bezoekt steden als Amiens, Beauvais, Le Mont-Saint-Michel, Chartres, Parijs en Reims en het reisprogramma werd afgewisseld met ontspannende momenten als een 'pic-nic tusschen Honfleur en Trouville'.²¹

Afb. 3. Wil Jansen (midden) als presidente van de DSVS, 1927-1928.

Bij hoogleraar Richard Schoemaker (1886-1942) legde Jansen in haar laatste studiejaar het tentamen utiliteitsbouw af. Schoemakers uitgebreide en regelmatig uitlopende colleges behandelden de hout- en staalconstructies van onder meer fabrieken, loodsen, opslagplaatsen en garages en de bijbehorende nevenruimten als machinekamers, ketelhuizen, maar ook kantoren, recreatieruimten, garderobes en toiletten.²² Jansen moet hier haar basis hebben gelegd voor haar latere ontwerpen voor het familiebedrijf. Twee maanden voor haar afstuderen in 1931 liet hoogleraar Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972) haar weten 'dat ondanks [de] ontoereikende portefeuille Dekoratieve Kunst er geen bezwaar bestaat U tot het eindexamen B.I. toe te laten'.²³ Jansens eindexamen is ondertekend door Gerardus Diehl (1882-1938), hoogleraar architectuur en voorzitter van de afdeling bouwkunde, en afdelingssecretaris Dirk Frederik Slothouwer (1884-1946), hoogleraar architectonische vormleer en geschiedenis der bouwkunst.²⁴

In 1930 eiste een kleine groep bouwkundestudenten hun 'recht op moderniteit' op, uit protest tegen het in hun ogen te traditionele architectuuronderwijs.²⁵ De studenten zetten zich in voor kennisneming van nieuwe architectuuropvattingen en organiseerden in Delft een Internationale Leergang voor Nieuwe Architectuur, met sprekers als

architect en Bauhaus-oprichter Walter Gropius (1883-1969), architect-ontwerper Marcel Breuer (1902-1981), stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren (1897-1988), architecten Gerrit Rietveld (1888-1964), Willem van Tijen (1894-1974) en Jan Duiker (1890-1935). Deze sprekers waren verbonden aan de sinds 1928 gehouden Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). Onderdeel van het Delftse leergangprogramma was een bezoek aan de kort ervoor in Rotterdam in gebruik genomen Van Nellefabriek, een voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. Met deze nieuwe, op rationele en functionalistische gronden gestoelde architectuurstroming waren de studenten tijdens hun colleges nog in het geheel niet in aanraking gekomen. 'Moeten wij dan, met ons ingenieursdiploma in den zak, onze intrede in de maatschappij doen, geheel onkundig van de gedachten en theorieën, die aan de vele revolutionaire richtingen [...] ten grondslag liggen? Of is in 't bijzonder déze moderne richting, die der Neue Sachlichkeit zoo onbelangrijk? [...] men zal toch niet kunnen bestrijden, dat [...] wij er toch te eeniger tijd mee in aanraking zullen komen. Kan dan het fundamenteel onderwijs aan de T.H. ons op deze aanraking voorbereiden?'²⁶ Hoogleraren bezochten de leergang op persoonlijke titel; de afdeling bouwkunde weigerde de leergang te ondersteunen. Jansen, studierend voor haar doctoraal examen, maakte vermoedelijk geen deel uit van de protestgroep, maar van de leergang moet zij op de hoogte zijn geweest en het is zeer aannemelijk dat ze deze heeft bijgewoond. Het zouden haar prille kennismakingen geweest kunnen zijn met de moderne architectuur. Met Willen van Tijen zou zij later door haar activiteiten in Rotterdam nader in contact komen.

Nog voor haar afstuderen verbleef Jansen korte tijd in Parijs waar zij werkzaam was voor de architecten Louis Victor Plousey (1880-1936) en Urbain Cassan (1890-1979), aan de avenue Hoche. Plousey en Cassan werkten soms samen aan projecten, zoals het Hôpital Beaujon (1933-1934) in Clichy.²⁷ Dit ziekenhuis werd, gezien de toen nog gangbare paviljoenbouw, aangemerkt als het eerste 'verticale ziekenhuis' dat als één innovatief blok van dertien etages was opgetrokken. Op het architectenbureau deelde Jansen de kamer met een viertal collega's, waardoor ze de Franse taal goed leerde spreken, maar het werk omschreef ze als 'niet erg interessant': '[...] daar alles gew.[apend] beton is, is het niet veel anders dan het trekken van lijntjes'.²⁸ Het werk betrof een deel van het Gare du Havre-Maritime, een geheel van spoorwegstations gelegen in de haven van Le Havre, het eindpunt van de spoorweglijn uit Parijs-Saint Lazaire. In het huis waar Jansen logeerde en dat volgens haar 'nogal bekendheid' genoot, evenals in de bibliotheek waar ze graag verbleef, ontmoette ze naast vele internationale lotgenoten ook bekenden uit Delft.²⁹ Jansen studeerde af op 17 december 1931.

7.3. Ernst en luim onderscheiden

Jansens archief bevat diverse schetsen en tekeningen die zij na haar afstuderen maakte om ervaring op te doen en om aan opdrachtgevers te komen. Zo stuurde zij in 1932 een ontwerp in voor een door het Genootschap Architectura et Amicitia uitgeschreven studieprijsvraag, de eerste in een serie bedoeld om jonge bouwkundigen een welkome tijdsbesteding te bieden in 'een periode van gedwongen en deprimeerende werkloosheid'.³⁰ Bovendien was het de bedoeling dat de winnaars van deze "'crisis"-prijsvraag' een geldbedrag kregen uitgekeerd zodra hiervoor fondsen waren gevonden.³¹ Daarnaast vond het bestuur het van belang dat jonge bouwkundigen meer in de gelegenheid werden gesteld te werken aan bescheiden opgaven met praktische oplossingen in plaats van de gangbare complexere prijsvraagonderwerpen, zoals monumentale overheidsgebouwen. Jansen moet zich hierdoor aangesproken hebben gevoeld.

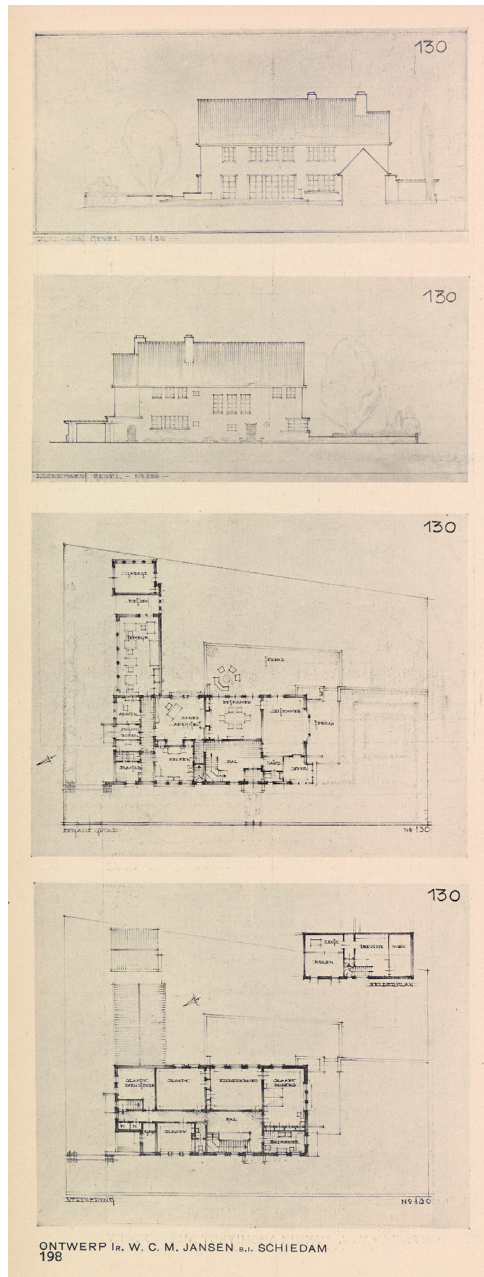
De Commissie van Beoordeling ontving 81 'serieuze' inzendingen; één project viel buiten de beoordeling omdat de ontwerper 'ernst en luim niet heeft weten te onderscheiden'.³² Er werden geen prijswinnaars aangewezen, maar van de 21 best beoordeelde ontwerpen kwamen er tien in aanmerking voor publicatie in het *Bouwkundig Weekblad Architectura*, waaronder Jansens inzending. Van de tien uitverkorenen was zij de enige bouwkundig ingenieur en, hoewel zij zich niet als zodanig bekendmaakte, de enige vrouw.³³ Of dat laatste van invloed zou zijn geweest op de commissie valt niet te bewijzen, maar zo maakte zij meer kans op haar merites te worden beoordeeld. De beoordelingscommissie stond onder leiding van Henry Zwiers (1900-1992), sinds zijn afstuderen in 1923 aan de TH Delft werkzaam als zelfstandig architect in Haarlem. Zwiers zou in 1938 hoogleraar architectuur aan de TH worden.³⁴

De prijsvraag betrof het ontwerpen van een woonhuis annex werkruimte voor een architect en zijn gezin. De woning was gesitueerd in een buitenwijk van een stad en moest met een beperkt budget gebouwd kunnen worden. Jansens ontwerp voorzag in een overzichtelijk L-vormig grondplan waarbij zij de werkkamer van de architect zo positioneerde dat deze zowel onderdeel vormde van de woon- als van de werkruimte (afb. 4a).³⁵ De beoordelingscommissie had op haar plan nauwelijks iets aan te merken. Afgezien van een verkeerde situering van de garage was 'de geheele opzet klaar en logisch' en waren de gevels 'sober, maar verdienstelijk'.³⁶

In haar algemene opmerkingen merkte de commissie op dat 30% van de ontvangen ontwerpen een plat dak vertoonde, waarvan zij de helft beschouwde als behorende tot 'de richting der z.g. nieuwe zakelijkheid'.³⁷ De door Jansen ontworpen woning was nog traditioneel met een kap gedekt en behoorde volgens de jury tot de kleine groep kwalitatieve ontwerpen waarvan de kapconstructie zich goed verhiel met het grondplan (afb. 4a en 4b). Hoewel Zwiers als conservatief bekendstond, vielen ook

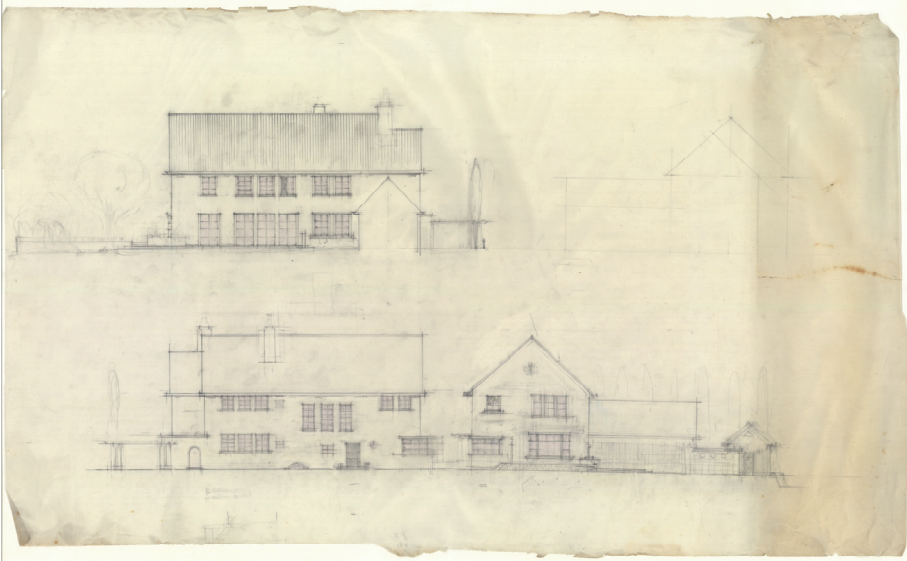

moderne ontwerpen onder de tien beste, zij het met beoordelingen als 'in zijn soort is dit een verantwoord project'.³⁸

Afb. 4a. Ontwerp van een architectenwoning door Wil Jansen in het kader van een studieprijsvraag, 1932. De gehele opzet werd door de jury beoordeeld als 'klaar en logisch'

Afb. 4b. Schets van de gevelopstand van de architectenwoning door Wil Jansen, ongedateerd [1932].

Opmerkelijk detail in de algemene opmerkingen van de jury betrof de toiletruimte in de werk vleugel van Jansens ontwerp. Het werk gedeelte moest volgens de opgave een ‘kamertje voor administratie’ bevatten alsook een ruime tekenkamer.³⁹ Beslist ongewenst vond de jury het dat de toiletruimte, die ook door de ‘veelal vrouwelijke administratiehulp’ uit het ‘kamertje voor administratie’ gebruikt moest worden, volgens verschillende ontwerpen voorzien was in de tekenkamer waar volgens de jury uitsluitend mannen werkzaam zouden zijn.⁴⁰ Voor Jansen was dit een interessante uitdaging om in te spelen op de voorzichtig toenemende participatie van vrouwen in voorheen alleen door mannen uitgeoefende beroepen. Voor haar gold een moderner en praktischer uitgangspunt: in haar planindeling positioneerde zij een dames- en herentoilet direct naast de personeelsingang, zodat er van ongemakkelijke situaties geen sprake was. Van verdere deelname aan de prijsvragenserie van het genootschap zijn in Jansens archief geen ontwerpen aangetroffen.

7.4. Ontwerpen voor het familiebedrijf

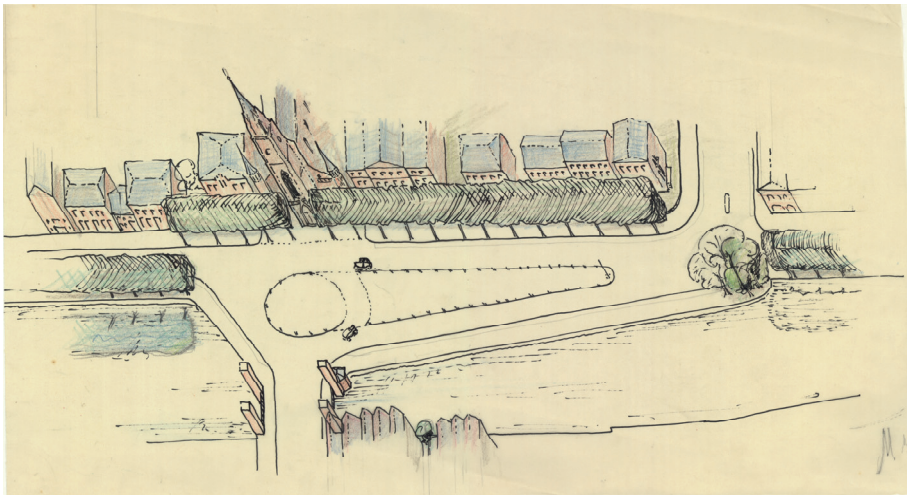
Als onervaren vrouwelijke architect en gezien de slechte economische omstandigheden, was het voor Jansen verre van eenvoudig haar architectenpraktijk van de grond te tillen. Het waren haar broers die haar vanaf het begin, maar ook gedurende haar loopbaan, vanuit hun verschillende, veelal in Schiedam gevestigde ondernemingen opdrachten bezorgden. Zo werd zij langs een andere weg toch bij het familiebedrijf

betrokken. Enkele van Jansens vroegste werktekeningen betreffen de Schiedamsche Cartonagefabriek aan de Nieuwe Haven, op de hoek van de Oranjestraat. Dit door de familie in 1920 opgerichte bedrijf, dat verpakkingsdozen produceerde voor gedistilleerde producten, was bestemd voor Wils toen achttienjarige jongste broer Tup (1902-1993).⁴¹ Deze startte de onderneming in een pand naast het ouderlijk huis aan de Lange Haven, waarvoor hij in 1923 bij de gemeente nog een uitbreidingsvergunning aanvraag voor plaatsing van vijf electromotoren.⁴² Waarschijnlijk was het Wil die op een bestaande geveltekening nog een situatieschets aanbracht van dit fabriekspand, aan weerszijden ingeklemd tussen het familiehuis en het in 1911 gebouwde Volksbadhuis en aan de achterzijde door woningen aan de Westvest.⁴³ Voor het snel groeiende bedrijf waren ter plekke geen uitbreidingsmogelijkheden en het betrok in 1930 een voormalige mouterij (circa 1840) aan de Oranjestraat 8. Vlak vóór haar diploma-uitreiking op 17 december 1931 kreeg Wil Jansen haar eerste opdracht van Tup die de fabriek al snel verder wilde uitbreiden. Haar ontwerpplattegronden, inclusief sneeuw- en windbelastingsberekeningen voor het dak, werden in deze vorm echter nooit gerealiseerd.⁴⁴ Wel kreeg de zijgevel volgens haar plannen een aanpassing op de begane grond voor het laden van de vrachtwagens (afb. 5). Voor de voorzijde ontwierp zij een in moderne typografie gevatte gevelbelettering.⁴⁵

Afb. 5. De vroegere cartonagefabriek aan de Oranjestraat, 1965. Op de foto zijn de door Wil Jansen aangebrachte gevelaanpassingen voor het laden van de vrachtwagens nog goed te zien.

In 1935 waren plannen van de gemeente Schiedam bekend om de Oranjebrug (1885) over de Nieuwe Haven, ter hoogte van de cartonnagefabriek, te vervangen. Het 'vrij ingewikkelde [weg]verkeer' ter plaatse vroeg bovendien om een aanpassing van de verkeerssituatie in de vorm van een 'cirkelvormig verkeersplein' - het prototype van de rotonde - en een gedeeltelijke demping van de haven ter verbreding van de weg.⁴⁶ Wil had het plan bij de gemeente opgevraagd en maakte hier een variant op (afb. 6).⁴⁷ Ten westen van het beoogde verkeersplein voegde zij een langgerekte, tabs toelopende parkeerstrook toe, die de rijbaan in tweeën splitste. Hier liet zij haar aandacht voor groenvoorzieningen blijken. Een deel van de bebouwing aan de Nieuwe Haven, waaronder de Sint-Liduinakerk, werd in Wils variant door een bomenrij van de straat gescheiden. Zij kleurde diverse groenstroken in, zelfs op de nieuwe brug. Op exact dezelfde dag waarop de Schiedamsche Courant bekendmaakte dat de plannen rond de Oranjebrug gereed waren, maakte Wil haar schetsen.⁴⁸ Wat haar bewoog om toen nog tekeningen te maken en hiervan bovendien kopieën te vervaardigen, is niet duidelijk. Van een intekenprocedure blijkt niets uit de gemeentelijke stukken.⁴⁹ De plannen hadden ongetwijfeld Jansens interesse, omdat de bereikbaarheid van de cartonnagefabriek ermee gemoeid was. De door haar geplande parkeerstrook was mogelijk mede bedoeld voor bezoekers van de fabriek. Bovendien lag het plein in het gezichtsveld van het fabriekspand en wilde zij met stadsgroen de omgeving veraangename.

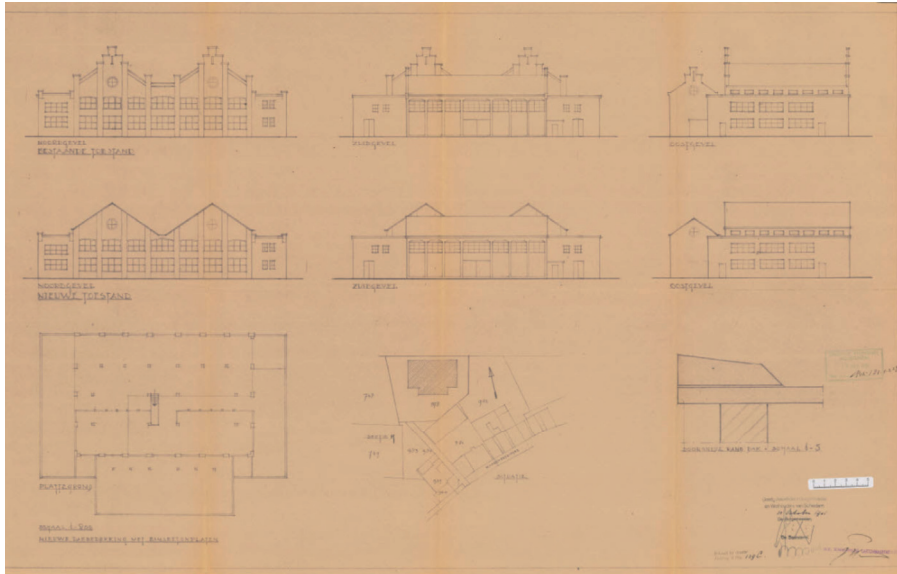
Afb. 6. Ongesigneerd, Variant op het plan nieuwe Oranjebrug, 1936.

Hoewel haar schetsen niet werden gerealiseerd, waren dit voor haar als beginnend bouwkundig ingenieur wellicht ook oefeningen op het stedenbouwkundige vlak, al was het in microformaat en heeft ze zich hiermee verder nauwelijks beziggehouden. Stedenbouw werd in de tijd dat Jansen studeerde, gedoceerd als onderdeel van het vak architectuur door architect en stedenbouwkundige Granpré Molière.⁵⁰ Pas in de jaren zestig werd stedenbouw een zelfstandige discipline. Dat Jansen in de praktijk al snel in aanraking kwam met stedenbouwkundige vraagstukken zoals bij de cartonnagefabriek past in het tijdsbeeld waarin het sterk groeiende wegverkeer vroeg om stedenbouwkundige oplossingen. Zo was het aantal personenauto's in Nederland gestegen van 35.000 in 1920 naar 115.000 in 1930.⁵¹ Voor steden met druk scheepvaartverkeer zoals Schiedam vroegen toegenomen verkeersstromen ook om aanpassingen van bruggen, zoals dat bijvoorbeeld tussen 1925 en 1932 ook in Rotterdam gebeurde.⁵²

Door gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden op het terrein aan de Oranjestraat verhuisde de florierende cartonnagefabriek later naar een bestaand pand aan de Noordvestsingel 75. Op 26 oktober 1951 verleende de gemeente vergunning tot wijziging van de 'tuitgevels'.⁵³ Jansen was toen inmiddels twintig jaar werkzaam als architect en haar goedgekeurde eenvoudige plannen voorzagen in de verwijdering van de trapgevels waardoor de zadeldaken in zicht kwamen (afb. 7).⁵⁴ Het fabriekspand lag in de 's-Gravelandse polder aan de noordelijke rand van Schiedam, achter een lint van bedrijven die pal aan het water van de Noordvest lagen. Hoe lang precies de cartonnagefabriek aan de Noordvestsingel gevestigd was is niet bekend, maar het is opmerkelijk dat er belang werd gehecht aan de modernisering van het exterieur - al was het een simpele aanpassing - op deze afgelegen locatie. De kosten voor de gevelaanpassing werden geschat op tweeduizend gulden.

Mogelijk diende de locatie als een tijdelijke oplossing voor het zich almaar uitdijende bedrijf, want op 11 juli 1956 werd door burgemeester J.W. Peek de eerste paal geslagen van een nieuw bedrijfspand aan de eveneens nieuw aangelegde Burgemeester Honnerlage Gretelaan.⁵⁵ Het terrein grensde aan het perceel Noordvestsingel 75 en Tup Jansen had het nieuwe stuk grond door een handige ruil met de gemeente weten te bemachtigen.⁵⁶ Voor de bouw van de cartonnagefabriek moesten 44 onbewoonbaar verklaarde hofjeswoningen worden geruimd die vroeger bewoond waren door brandersknechten uit de mouterijen.⁵⁷ Voor het nieuwe fabriekspand trok Tup alle registers open. Het begin 1958 in gebruik genomen en op betonnen pijlers rustende pand was niet alleen modern qua vormgeving.⁵⁸ Ten behoeve van een efficiënte bedrijfsvoering was een betonnen helling voor vrachtwagens aangelegd die de op de eerste verdieping gelegen, vijfduizend vierkante meter ruime fabricagehal ontsloot. De materialen uit het magazijn op de begane grond werden per lift naar de fabriekshal getransporteerd. Tup toonde zich een moderne werkgever met

oog voor het welzijn van zijn medewerkers, die dankzij het sheddak in daglicht konden werken en van voorzieningen profiteerden als een ruime kantine met bar en toneelruimte, kleed- en doucheruimten en fietsenstallingen. Het personeel had vooraf in een opinieonderzoek zijn wensen kenbaar mogen maken.⁵⁹

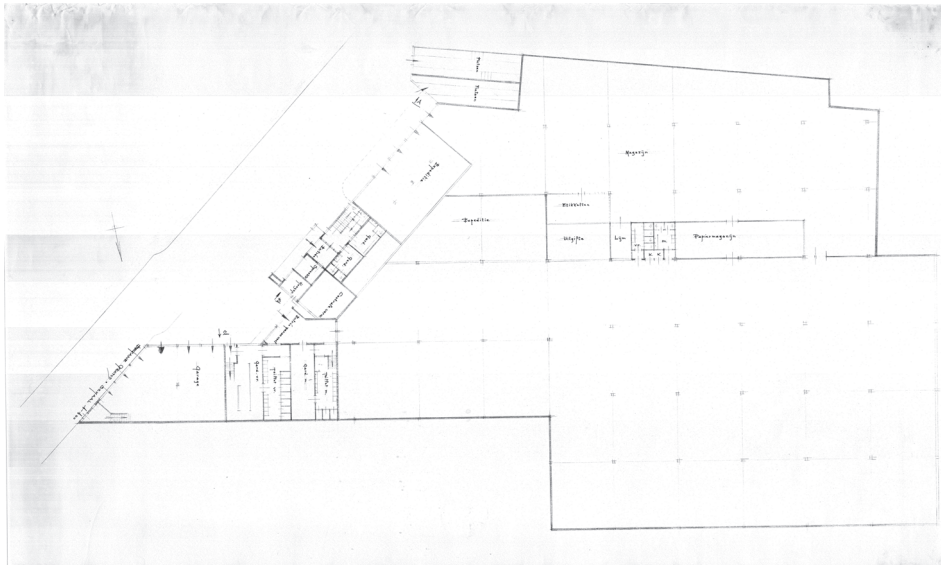

Afb. 7. Wil Jansen verwijderde in 1951 de trapgevels van de cartonnagefabriek aan de Noordvestsingel

Tup had voor de bouw van zijn nieuwe fabriek het Rotterdamse architectenbureau ir. F.C. de Weger in de arm genomen. Frans de Weger (1913-2005) zou later een van de architecten zijn van het stationsgebouw van Schiphol (1961-1968), dat geroemd werd door zijn heldere opzet. Wil werkte in die periode aan haar opdracht voor de Rotterdamse RVS-flat waarvan de eerste paal eveneens in 1956 werd geslagen. Het is goed mogelijk dat zij hierdoor niet beschikbaar was om ontwerpen te maken voor de nieuwe fabriek van haar broer. De lof die de pers het pand toezwaaide viel haar dus niet ten deel. In haar archief echter bevindt zich een interessante set ongedateerde ontwerptekeningen die mogelijk haar eerste ideeën waren voor Tups nieuwe cartonnagefabriek en waaruit haar functionalistische architectuurdenkbeelden blijken.⁶⁰ Ook hier had zij rekening gehouden met de vrouwelijke werknemersgroep.⁶¹ Het uitgewerkte grondplan was bedoeld voor een specifiek, niet nader aangeduid perceel dat aan één korte zijde schuin wegloopt. Deze zijde bevat de hoofdentree. Het gebouw bestaat uit drie bouwlagen waarvan de twee verdiepingen steeds verder uitkragen. De begane grond omvat een onbenoemde grote hal - waarschijnlijk de

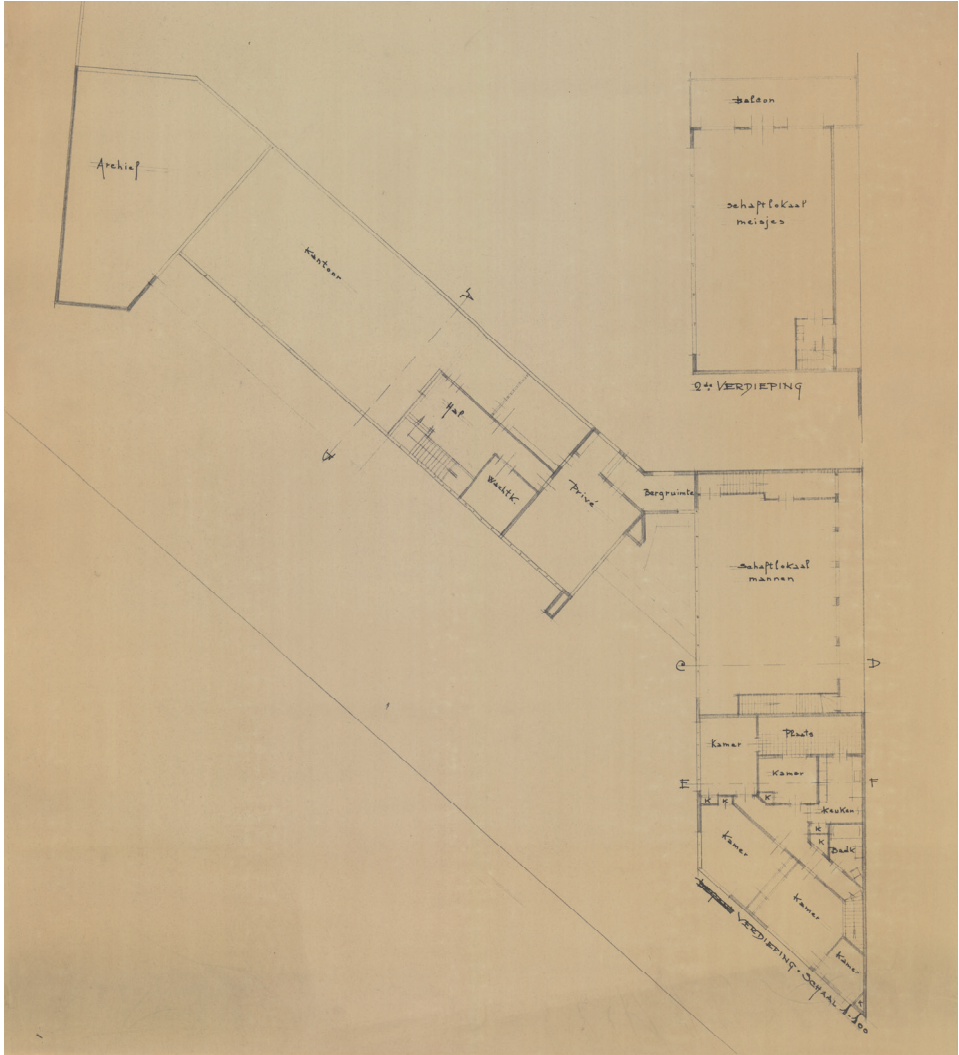
fabricageruimte - , magazijnen, een expeditieruimte, een garage en een grote fietsenstalling voor het personeel waarvoor een eigen entree was voorzien met voor dames en heren gescheiden garderobe en toiletten (afb. 8a). De eerste verdieping beslaat slechts het voorste deel van het gebouw en bevat behalve kantoor- en archiefruimte ook het schaftlokaal voor de mannelijke medewerkers (afb. 8b). De tweede, verder in oppervlakte afnemende verdieping huisvest een evengroot schaftlokaal voor de vrouwelijke medewerkers en is voorzien van een balkon (afb. 8b). De vrouwen moesten hiervoor wel een verdieping hoger klimmen, liften waren niet voorzien.

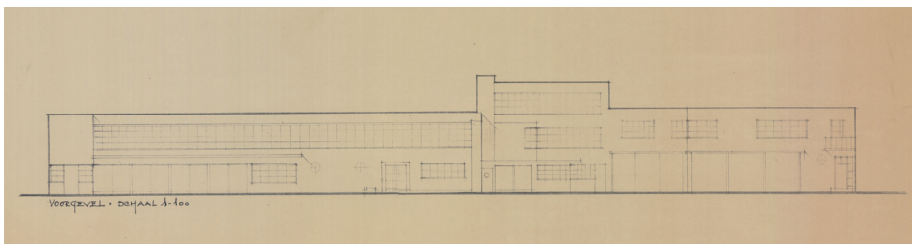
Afb. 8a. De mogelijk eerste (ongedateerde) ontwerpen van Wil Jansen voor de nieuwe cartonnagefabriek van broer Tup. Plattegrond begane grond.

Jansen had zorgvuldig nagedacht over de ruimtelijke indeling, organisatie en routing. De voorzieningen voor de medewerkers waren mogelijk een eerste opstap naar het uiteindelijke pand aan de Burgemeester Honnerlagelaan. Ook de gevel die niet alleen modern oogt door de overkragingen, maar ook door de horizontale en verticale accentuering, zou mogelijk een aanzet zijn voor het latere ontwerp (afb. 8c en 8d).

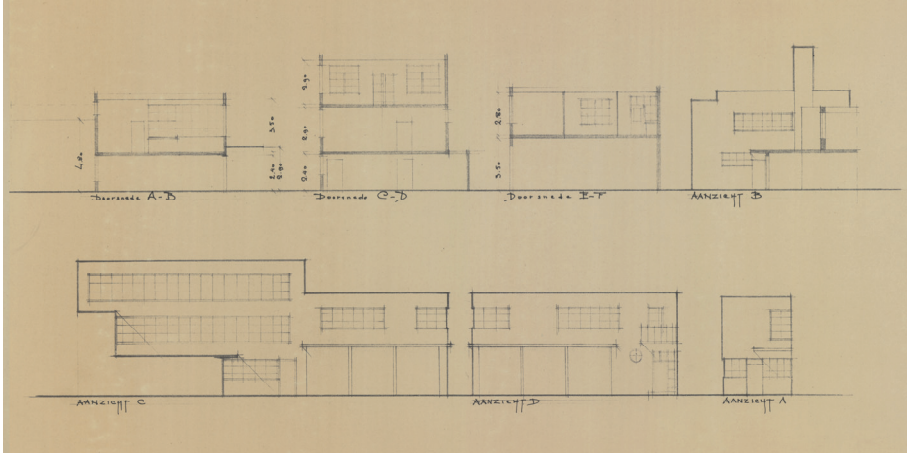

Afb. 8b. Plattegrond verdiepingen.

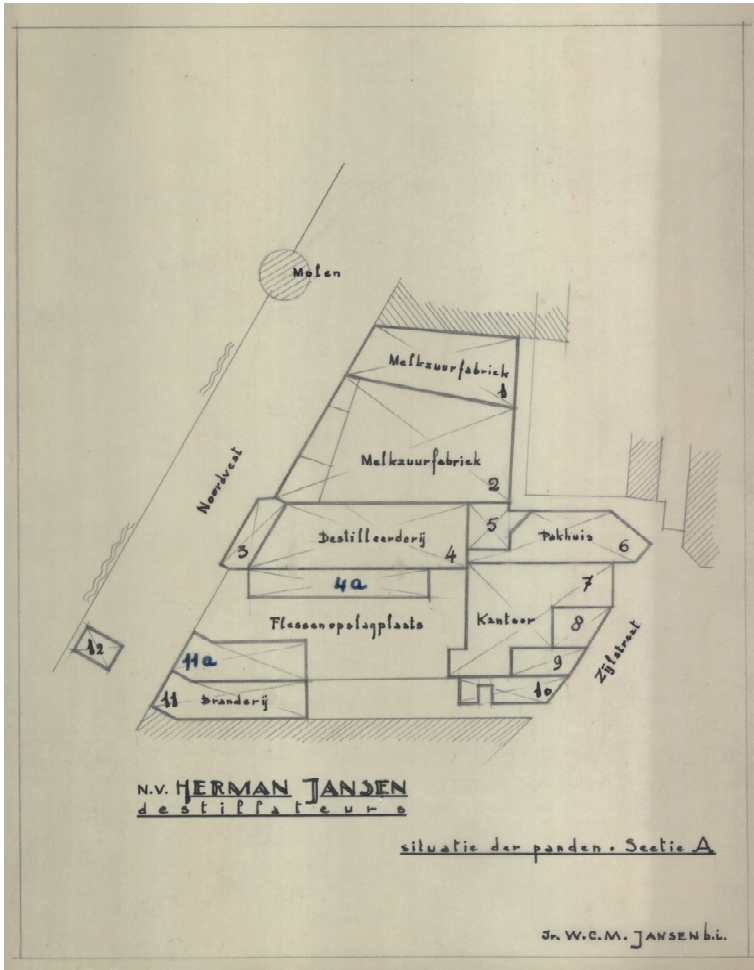
Afb. 8c. Voorgevel.

Afb. 8d. Zijanzichten en doorsneden.

In 1952 deed broer Hans (1894-1972) een beroep op Wil voor de verbouwing van zijn fabriek. Deze eerste Nederlandse melkzuurfabriek was indertijd opgezet nadat Herman Jansen zijn patent op gistproductie had verkocht en er voor Hans een nieuw bedrijf moest worden gecreëerd.⁶² Met zijn bij de gistproductie opgedane kennis wist Hans de productie van de melkzuurbacterie tot een succes te maken. De fabriek was gevestigd in een voormalige branderij aan de Noordvest 97. De circa 50.000 gulden kostende verbouwing betrof ‘het aanbrengen van nieuwe houten balklagen en vloeren met stalen onderslag en zuilen’ waarvoor Wil de berekeningen en tekeningen maakte.⁶³ De bij de gemeente ingediende tekeningen zijn door haar gesigineerd, maar vermelden eveneens het Schiedamse architectenbureau Kramers & Willemsen.⁶⁴ Coen Kramers (1894-1971) was een goede vriend van de familie Jansen en stelde in drukke tijden zijn tekenaar ter beschikking, die Wil op de Rubenslaan kwam assisteren.⁶⁵ Enkele van haar ontwerptekeningen voor de melkzuurfabriek zijn getekend door ene L. Scheffers.

De melkzuurfabriek lag aan de Noordvest-zijde naast andere bedrijven van de familie, zoals de distilleerderij, de flessenopslagplaats en de branderij, geleid door Wils broer Dick (1898-1986).⁶⁶ Aan de achterzijde grensden deze panden aan het pakhuis en het kantoor van het familiebedrijf, gelegen aan de Zijlstraat 6 (afb. 9).⁶⁷ Het kantoor was gevestigd in een voormalige, door Jan Giudici (1746-1829) ontworpen woning (ca. 1780), thans rijksmonument.⁶⁸ In opdracht van Dick ontwierp Wil interieurelementen voor onder andere de directiekamer.⁶⁹ Deze wordt nog steeds als zodanig door de familie gebruikt.

Afb. 9. Het fabrieks- en kantorencomplex van de familie Jansen zoals door Wil Jansen in kaart gebracht, ongedateerd.

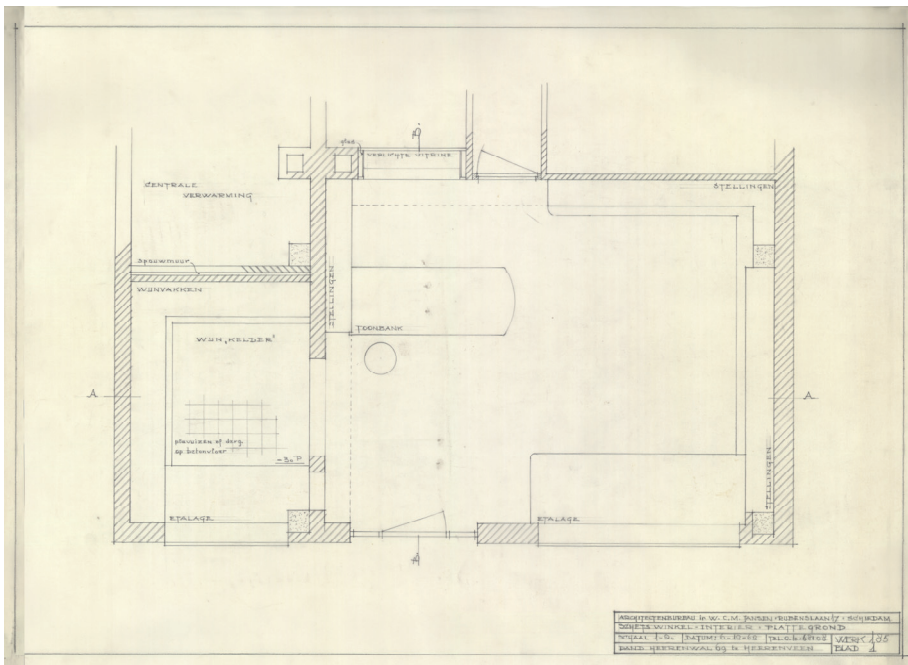
Gedurende tien jaar werd Wil nauw betrokken bij verbouwings- en uitbreidingsprojecten van de parfumbabriek van haar broer Guust (1895-1972).⁷⁰ Ook voor deze zoon had Herman Jansen een onderneming bedacht die voortkwam uit grondstoffen uit de distilleerderij. Parfumbabriek Valdelis vestigde zich vanuit een pand aan de reeds genoemde Zijlstraat in 1943 in een voormalig graanpakhuis aan de Lange Nieuwstraat 47, gelegen op een terrein achter het toenmalige politiebureau, doorlopend tot aan de Nieuwe Haven. Het succesvolle bedrijf, dat naast diverse parfums en eau de cologne furore maakte met de aftershave Fresh-up, breidde tussen 1959 en 1968 steeds verder uit. Wil was verantwoordelijk voor diverse ontwerpen, die

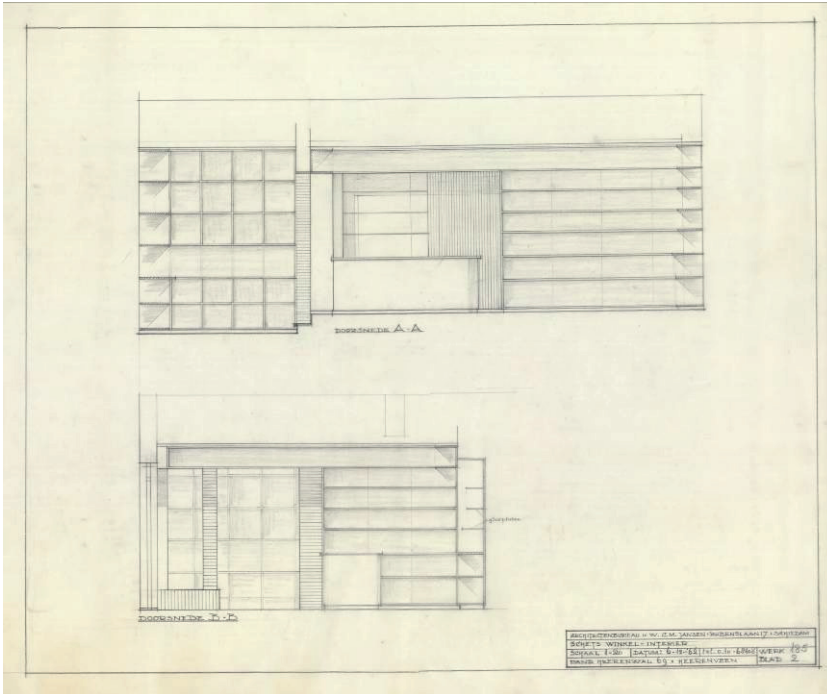

Jansen ontwierp diverse interieurs voor slijterijen in het land. Deze waren deels eigendom, deels relatie of klant van het familiebedrijf.⁷⁵ In 1950 behaalde Jansen haar slijtersvakdiploma waarmee zij direct bij de gemeente Rotterdam een slijtvergunning aanvraag voor een pand aan de Nieuwe Binnenweg waar de familie een slijterij wilde beginnen.⁷⁶ Aangezien zij de enige binnen de familie was die het diploma kon behalen, was ze kennelijk bereid dit in het belang van het familiebedrijf te doen.⁷⁷ Mogelijk kwam het diploma haar ook van pas bij de inrichting van de diverse slijterijen. Jansen paste er moderne vormgeving toe. Zo vertoont een ontwerp voor drie slijterijen van de familie sober uitgevoerde wandkasten met open vakken in wit, rood en zwart formica (afb. 11a-11c).⁷⁸ Ook het bovenblad van de toonbanken, waar de klant vanuit diverse zijden kon worden bediend, moest volgens het ontwerp van hetzelfde moderne en hygiënische materiaal worden voorzien.

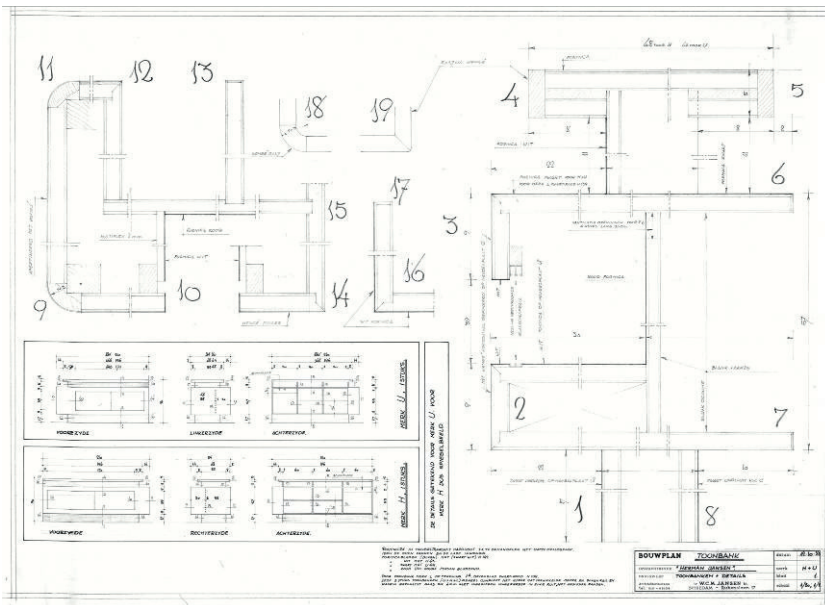
Uit bovenstaande blijkt dat Wils broers haar nauw betrokken bij het bloeiende familiebedrijf door haar opdrachten te gunnen voor hun afzonderlijke ondernemingen. Haar architecturale ontwikkeling zou zich echter hoofdzakelijk in de woningbouw voltrekken.

Afb. 11a. Wil Jansen ontwierp interieurs voor slijterijen in het bezit van de familie Jansen. Plattegrond, 1962.

Afb. 11b. Kastenwand met toonbank, 1962.

Afb. 11c. Toonbank met details, 1963.

7.5. De VrouwenAdviesCommissie

Al vanaf de vroege jaren van haar architectenbestaan was Jansen maatschappelijk actief. Haar toen nog magere orderportefeuille gaf haar daartoe gelegenheid en vermoedelijk hoopte ze langs deze weg een netwerk op te kunnen bouwen om aan meer opdrachtgevers te komen. Zo stond ze bij haar kandidaatstelling voor de Rooms-Katholieke Staatspartij voor de Schiedamse gemeenteraad vermeld als bouwkundig ingenieur én binnenhuisarchitect, een toevoeging die daar mogelijk mee te maken had.⁷⁹ Jansens maatschappelijke activiteiten waren in hoofdzaak gelieerd aan haar opleiding en beroep. Direct na de oprichting van de Rotterdamse afdeling in 1936 sloot zij zich aan bij de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO).⁸⁰ Deze vereniging werd in 1918 opgericht om de maatschappelijke belangen te behartigen van de academisch geschoolde vrouw. Belangrijke activiteit was het geven van studie- en beroepsvoorlichting. Als presidente van de studentenvereniging had Jansen al kennis gemaakt met de breder georiënteerde Nationale Vrouwenraad, waarbij de VVAO was aangesloten.⁸¹ Het moet haar geïnspireerd hebben om met vrouwelijke lotgenoten op te trekken en zich in te zetten voor betere sociale en maatschappelijke omstandigheden voor de vrouw. Direct na de oorlog werd ze bestuurslid van de Rotterdamse VVAO-afdeling en van 1947 tot 1953 was ze lid van het hoofdbestuur. Hierin had tevens zitting oud-studiegenoot Ada Kuiper-Struyk.⁸² Deze in 1937 in Delft afgestudeerde bouwkundig ingenieur trouwde datzelfde jaar met de eveneens in Delft afgestudeerde Johannes Albertus Kuiper (1907-2003), partner van architectenbureau Kuiper, Gouweter, De Ranitz en Bleeker. Dit bureau zou Jansen later faciliteren bij het ontwerpen van de RVS-flat.⁸³ In de periode dat zij bestuurslid was hield Jansen, soms op voorspraak van Kuiper-Struyk, voor de VVAO-leden in het land diverse lezingen.⁸⁴ Deze hadden voornamelijk binnenhuisarchitectuur en het wonen in de moderne woning als onderwerp.

De naoorlogse wederopbouw bracht tal van vrouwen ertoe hun stem te laten klinken. Waarom niet de huisvrouw betrekken bij de bouw van nieuwe woningen? Zij bracht immers het grootste deel van haar tijd thuis door en was bij uitstek geschikt om aan te geven aan welke praktische eisen een woning moest voldoen. Dit is enerzijds een opmerkelijke stellingname die niet in lijn lijkt met de strijd die vrouwen nu juist voerden om zich aan dat stigma te onttrekken. Anderzijds was dit voor vrouwen dé gelegenheid hun stem te laten horen op het vlak van hun expertise. Dat dit geluid opgeld deed had mogelijk ook te maken met de geheel door mannen ingegeven oprichting in 1946 van de Stichting Goed Wonen.⁸⁵ Het doel van deze stichting, het bijbrengen van een goede wooncultuur, ging onder meer gepaard met adviezen voor een doelmatige huishouding, een onderwerp dat nu juist de vrouw aanging.

De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVH) publiceerde in het tijdschrift *Bouw* onder de titel 'De huisvrouw spreekt zich uit' de uitkomsten van een

ledenenquête naar de eisen waaraan een stadswoning moest voldoen.⁸⁶ Hierbij kwamen onderwerpen aan de orde als situering, afmeting en indeling van ruimten en diverse praktische voorzieningen. De resultaten werden aangeboden aan de Directeur-Generaal voor de Volkshuisvesting. De enquête ondervond kritiek, met name voor wat betreft de representativiteit: 6% van de de ruim 3300 leden had het enquêteformulier teruggestuurd.⁸⁷ Woordvoerder Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) reageerde als een wesp gestoken op het enigszins neerbuigende commentaar van de econoom Willem Somermeyer (1919-1982) op de wijze van enquêteren en de zijns inziens suggestieve en vage vraagstelling. Hoe het ook zij, met deze enquête was een stap gezet om de stem van de vrouwelijke woonconsument te laten horen.

In hetzelfde jaar waarin de Stichting Goed Wonen werd opgericht zag in Rotterdam de eerste VrouwenAdviesCommissie (VAC) het licht, een gemeentelijk adviesorgaan op het gebied van woningbouw, woninginrichting en woonomgeving.⁸⁸ De VAC bracht gevraagd en ongevraagd advies uit aan de Dienst Volkshuisvesting. In de commissie hadden vrouwen zitting '[..]welke door de praktijk en studie geschoold zijn om daadwerkelijk aandeel te nemen in het werk [..]'.⁸⁹ Niet alleen Jansen en Kuiper-Struik konden als bouwkundig ingenieur een nuttig aandeel leveren, maar ook de huisvrouw die '[..] immers een woonervaring heeft - door de huishoudelijke werkzaamheden, die zij verricht - die [..] groter en gevarieerder is dan de ervaring van welke architect ook'.⁹⁰ De adviseringsstaak van de VAC was voor een belangrijk deel gestoeld op het houden van enquêtes, daarin ongetwijfeld geïnspireerd door de eerder genoemde NVH-enquête, die dan ook uitgebreid binnen de VAC besproken en beantwoord werd.⁹¹

Begin 1950 stelde de VAC, in nauwe samenwerking met de Dienst Volkshuisvesting, een onderzoek in onder huisvrouwen naar hun ervaringen en wensen met betrekking tot het gebruik van hun woning, om hiermee rekening te kunnen houden bij de bouw van nieuwe woningen. Het ging hierbij om de bewoners van verschillende typen woningbouw in een tiental na 1940 gebouwde wooncomplexen, waaronder Kralingen en Oud Mathenesse ('traditionele bouw', resp. circa 500 en circa 300 woningen), Bergpolder ('montagebouw', circa 50 woningen) en Overschie ('Korrelbeton', circa 100 woningen).⁹² De enquête bestond uit een uitgebreid vragenformulier waarin alle vertrekken van de woning, hun oriëntatie, de routing, evenals balkon en tuin aan de orde kwamen. Samen met een medelid van de VAC ondervroeg Jansen de bewoonsters van Oud Mathenesse, Rotterdams meest westelijke wijk en grenzend aan Schiedam. Jansens aantekeningen geven een gesprek weer met een bewoonster 'uit de witte huizen over de gemeenschappelijke tuinen'.⁹³ Deze tuinen bevielen geenszins, omdat kinderen er vanaf het begin bezit van namen en er zo niets kon groeien, kinderen van 'allerhande soort mensen' bij de bewoonster zomaar naar binnenliepen en haar eigen kinderen niet konden slapen door het lawaai in de tuinen. De in één richting gebouwde woonstroken hadden voor de bewoonster 'iets vervelends' en veroorzaakten tocht.⁹⁴

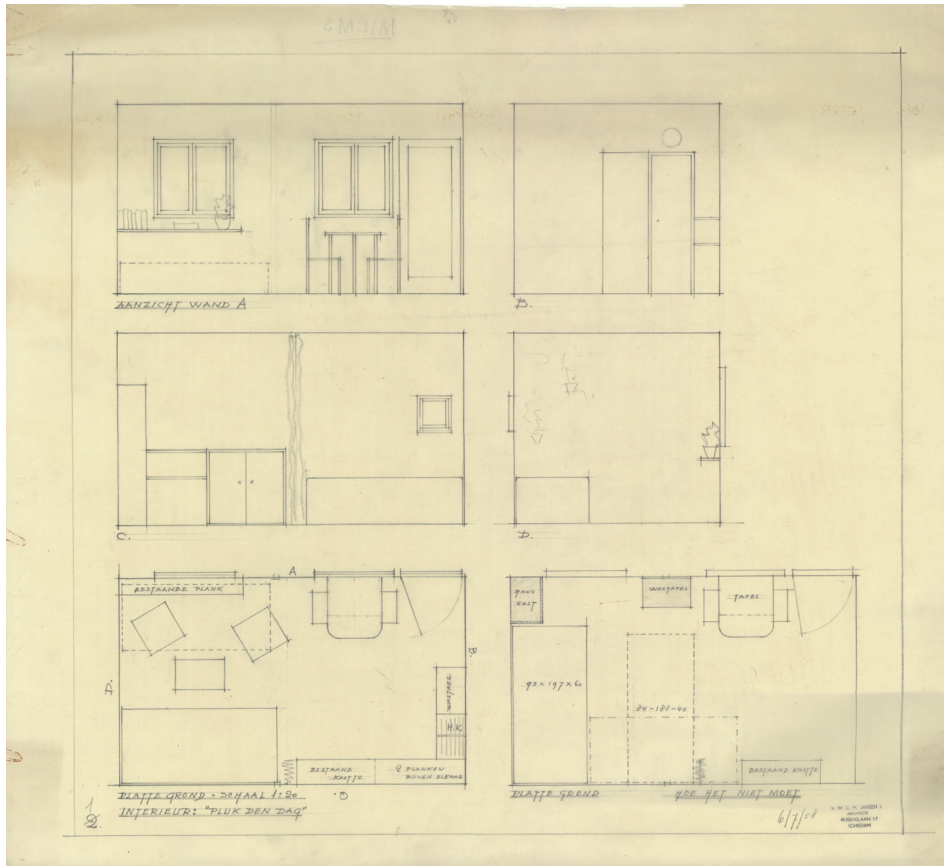
De witte huizen waar het hier vermoedelijk om gaat, later bekend als Het Witte Dorp, waren in 1922 gebouwd naar een ontwerp van Ko Oud (1890-1963) en bedoeld om achterstandsgezinnen een gezonde leefomgeving te bieden. De strokenbouw die licht, lucht en ruimte moest brengen kon deze bewoonster dus niet geheel bekoren.⁹⁵ De VAC concludeerde in haar eindverslag dat zij 'genoten' had van de enquête -'een ontzaglijk werk' -, die huisvrouwen in de gelegenheid stelde 'zich eens in eigen sfeer uit te spreken'.⁹⁶

In Jansens archief bevindt zich een ontwerptekening uit 1951 met een serie van vijf typen seniorenwoningen voor de Dienst Volkshuisvesting.⁹⁷ Het lijkt hier om nieuwbouw te gaan. Mogelijk was Jansen hiervoor benaderd in het kader van een door de VAC gehouden uitgebreid onderzoek naar woningen van ouden van dagen.⁹⁸ De verschillende woningen in haar ontwerp zijn sober, maar praktisch ingedeeld met aandacht voor voldoende kastruimte. Het is onbekend of deze woningen ook werden gerealiseerd.

Illustratief voor haar rationeel doordachte plattegronden is een ontwerp uit 1958 voor de kamerindeling in een bestaand gemeenschapshuis 'Pluk den dag' geheten.⁹⁹ Jansen plaatste de bestaande plattegrond met de aanduiding 'Hoe het niet moet' naast de door haar bedachte nieuwe varianten, waarbij ze de woon-, eet-, werk-, slaap- en kookfunctie in één ruimte tot een helder en functioneel geheel wist te smeden (afb. 12). Over welke woningen het hier ging kon helaas niet achterhaald worden.

Jansen was ook betrokken bij de Rotterdamse VAC-wascommissie die de ervaringen van huisvrouwen onderzocht met het lavet, een in de jaren vijftig in kleine huishoudens toegepast wasmeubel voor zowel huishoudelijk als persoonlijk gebruik.¹⁰⁰ Zij stuurde een brief aan TNO waarin zij informeerde naar de geschiktheid van diverse materialen die van invloed zouden zijn op bijvoorbeeld het snel afkoelen van het waswater waardoor de was niet schoon genoeg werd.¹⁰¹ De wascommissie onderzocht ook de ervaringen met het doen van de was binnenshuis of bijvoorbeeld in een gezamenlijke ruimte van een wooncomplex. Op basis van deze onderzoeken stelde de commissie diverse adviesrapporten op ten behoeve van de Dienst Volkshuisvesting.

Dankzij het VAC-lidmaatschap kon Jansen ervaring opdoen op het gebied van wonen en huisvesting, maar omgekeerd valt ook op dat zij vanaf het begin blijk gaf van kennis van zaken en deze inbracht in de commissie. Haar archiefstukken voorzag ze van in rood potlood geschreven commentaar. Ze ontving kattebelletjes die aangeven dat ze al snel als deskundig werd beschouwd, zoals: '[...] ik zou zo graag willen dat jij het [verschenen boek over huisvesting] eens bekeek, en ons dan je mening er over zei' en: 'Word gauw beter, kom ons weer te hulp met je praktische kennis!'.¹⁰² Toch zou het uiteindelijk haar VVAO-lidmaatschap zijn dat haar haar belangrijkste opdracht bezorgde.

Afb. 12. Interieurontwerp van Wil Jansen voor gemeenschapshuis "Pluk den dag", 1958.

7.6. De RVS-flat

In 1938 bestonden er plannen om in Rotterdam een flatgebouw te ontwikkelen voor alleenstaande werkende vrouwen.¹⁰³ Collectieve huisvesting voor ongehuwde vrouwen, wonend bij ouders of hospita, vond al eerder in Nederland op zeer kleine schaal plaats, zoals het 'woonhuis voor Jonge Vrouwen' (1930) aan het Stadswandelpark in Eindhoven.¹⁰⁴ Tot ver in de jaren van de wederopbouw waren er nauwelijks mogelijkheden voor ongehuwde werkende vrouwen om aan zelfstandige woonruimte te komen. Van collectieve woonhuizen zoals sommige werkgevers deze voor hun alleenstaande mannelijke arbeiders lieten bouwen, zoals in de mijnindustrie in Egelshoven, is voor vrouwelijke werknemers geen voorbeeld bekend.¹⁰⁵ De Oranjehof (1942) in Amsterdam, ontworpen door het architectenechtpaar Pot-Keegstra, werd het eerste gerealiseerde gebouw voor ongehuwde werkende vrouwen.¹⁰⁶

Kort na de Tweede Wereldoorlog kregen de plannen voor het Rotterdamse flatgebouw vaste vorm dankzij de Stichting Vrouwencentrum Rotterdam, een samenwerkingsverband van zeven vrouwenverenigingen, waaronder de VVAO, waarvan Jansen toen bestuurslid was.¹⁰⁷ De stichting enquêteerde haar Rotterdamse leden naar de woonbehoeften in een dergelijk flatgebouw en Jansen hield een lezing voor de leden.¹⁰⁸ Tegenwoordig zou er sprake zijn van belangenverstrengeling, maar binnen de stichting stond van het begin af vast dat zij de flat zou ontwerpen. Persoonlijk, als ongehuwde werkende vrouw, moet zij zich des te meer betrokken hebben gevoeld bij de doelstelling van de flat. Bovendien was dit een uitgelezen gelegenheid zich als vrouwelijke architect te bewijzen. Het zou tot 1956 duren voordat de eerste paal werd geslagen. De plannen moesten diverse malen worden bijgesteld, omdat de gemeenteraad de kosten steeds te hoog vond. Nadat financiering binnen het kader van de Woningwet niet haalbaar bleek, was de n.v. Rotterdamsche Verzekering Sociëteiten (RVS) bereid om het project te financieren.

De auteurs van de publicatie *De RVS flat. Schone beloning voor vasthoudendheid in Rotterdam* schrijven het ontwerp van de flat geheel toe aan Jansen.¹⁰⁹ Zij zou ondersteund zijn door het Rotterdamse architectenbureau Kuiper (echtgenoot van de eerder genoemde Ada Struyk), Gouweter De Ranitz en Bleeker. De ondersteuning zou bestaan uit het beschikbaar stellen van de tekenkamer en het onderhouden van contacten met de aannemerscombinatie. Dit wordt echter niet door bronnen onderbouwd.

De meeste ontwerpen in Jansens archief zijn voorzien van zowel haar naam als die van het architectenbureau.¹¹⁰ Dit zou een opmerkelijke dankbetuiging zijn voor de aan haar verleende faciliteiten. Opvallend is dat Frits Gouweter (1903-1972) het woord voerde bij het slaan van de eerste paal, wat kan duiden op een grotere betrokkenheid dan het verlenen van genoemde diensten. Zijn paraaf komt ook voor op bestektekeningen.¹¹¹ Bovenstaande doet vermoeden dat er sprake was van bemoeienis vanuit het bureau met het ontwerp, tenzij men meende dat een dergelijke medeondertekening meer gewicht in de schaal legde met het oog op goedkeuring door de gemeenteraad. Jansen had immers geen grote werken op haar naam staan en was bovendien een vrouwelijke architect.

Het is echter verleidelijk de ontwerpen van de flat volledig aan Jansen toe te schrijven. Gezien haar positie en de opgedane ervaring binnen de VAC was zij als vrouwelijke bouwkundige voor de stichting de ideale persoon die de ideeën die er leefden voor de flat, zou begrijpen en naar de praktijk kon vertalen. Zelf schreef Jansen tot tweemaal toe aan Staal-Kropholler dat zij - zonder het andere architectenbureau te noemen - werkte aan een flatgebouw voor werkende vrouwen.¹¹² Dat zij bij deze eerste grote opdracht een faciliterende partij op de achtergrond nodig had, die bovendien als *sparring partner* kon dienen - en die zich eenvoudig aandiende via Ada Struyk - is zeer

plausibel.¹¹³ Met name het bouwmanagement, zoals het contact met de aannemers, zou voor Jansen een lastig obstakel zijn. In de bouw was men immers niet gewend door een vrouw aangestuurd te worden. Feit is dat publicaties die over de flat verschenen zowel Jansen als het Rotterdamse architectenbureau vermelden.¹¹⁴

De RVS-flat werd in 1958 gerealiseerd op een door de gemeente aangewezen perceel op de hoek van de Heemraadssingel en de Beukelsdijk (afb. 13). De vrijstaande, door groen omgeven galerijflat vormt een rechthoekig blok, bestaande uit een begane grond met bergingen en garages en tien woonverdiepingen met 160 één-, twee- en driekamerwoningen. De woon- en kleine slaapkamer van de driekamerwoningen zijn gericht op het westen, aan de oostzijde liggen de grote slaapkamer en keuken aan een galerij die de woningen ontsluit. De galerijen zijn bereikbaar via een aan de dezelfde oostzijde uitgebouwde hoofdentree met bordestrap. De hoofdentree geeft toegang tot een, van twee liftkokers voorzien trappenhuis. Aan de noordzijde van het gebouw ontsluit een dienst- en noodtrappenhuis eveneens de galerijen. Aan de kopse kanten van het woongebouw liggen de twee- en eenkamerwoningen. Alle woningen beschikken over een balkon. Het dragende muurwerk is opgetrokken in beton tot en met de tweede woonlaag, in baksteen tot en met de zesde woonlaag en in kalkzandsteen tot en met de tiende woonlaag. Vloeren en dak zijn van gewapend beton.

Afb. 13. De RVS-flat in Rotterdam naar ontwerp van Wil Jansen, circa 1958.

De efficiënt ingedeelde woningen beschikten over moderne voorzieningen als centrale verwarming, een heetwatertoestel, koelkast, huistelefoon en een centraal televisie-antennesysteem. Jansen bracht praktische details voor de werkende bewoonster aan, zoals een van twee zijden toegankelijk boodschappenkastje naast de voordeur, waar de leveranciers hun waren konden achterlaten.¹¹⁵ De electriciteits- en gasmeters konden, wanneer de bewoonster naar haar werk was, vanaf de galerij afgelezen worden. In het diensttrappenhuis was een vuilnisemmerlift.

In eerste instantie zou het woongebouw worden toegerust met allerlei gemeenschappelijke voorzieningen zoals een restaurant, vergader-/conversatieruimte, winkel, kapper, logeerruimte en een dakterras met wintertuin en gymnastiekzaaltje. Jansen liet zich hierbij vermoedelijk inspireren door Le Corbusier (1887-1965), een van de architecten van het Nieuwe Bouwen, die in zijn *Unité d'Habitation* (1947-1953) te Marseille dergelijke gemeenschappelijke ruimten onderbracht. Deze moesten het huishouden verlichten en bovendien voor sociale interactie zorgen. Bij de realisatie van de RVS-flat bleven de voorzieningen uiteindelijk beperkt tot een daktuin en twee winkels op de begane grond. Naast financiële overwegingen werd dit ingegeven door opgedane ervaringen met onder meer de Amsterdamse Oranjarahof, die leerden dat dergelijke diensten onrendabel waren.

De RVS-flat is Jansens meest prominente architectuurontwerp waaruit haar modernistische smaak en opvattingen blijken. Met het strak vormgegeven flatgebouw, waarbij functies als wonen en ontsluiting de vorm bepalen, creëerde zij meer lucht, licht en ruimte voor de bewoners. Met deze functionalistische principes van het Nieuwe Bouwen betrad zij de Rotterdamse arena waar deze architectuurstroming hoogtij vierde en waar gerenommeerde progressieve collega's als Willem van Tijen en Jo van den Broek (1898-1978) actief aan de wederopbouw werkten.¹¹⁶ Van Tijen ontwierp de eerste galerijflat Bergpolder (1934) (afb. 14), bestemd voor kleine arbeidersgezinnen en een galerijflat (1949) aan het Zuidplein. Deze in opbouw en architectuur soortgelijke woongebouwen moeten Jansen geïnspireerd hebben. Het is heel goed mogelijk dat zij al kennis nam van Van Tijens denkbeelden in 1930, tijdens de eerder genoemde Internationale Leergang waar Van Tijen in de TH een lezing hield over 'Woning en Wijk'.¹¹⁷ Hierin gaf hij zijn visie over open rijenbouw in plaats van gesloten woonblokken, waarbij voor- en achterkant plaatsmaken voor een oost- en westgevel met een woon- en een slaapzijde waar het zonlicht kan toetreden. Ook Walter Gropius hield tijdens dezelfde leergang een betoog over hoogbouw, de oriëntering van woonblokken en het nut van collectieve voorzieningen als verwarming, vuilafvoer en wasserijen.

Uit aantekeningen in Jansens archief blijkt dat zij lezingen van Van Tijen bezocht.¹¹⁸ Van Tijen maakte deel uit van een studiegroep naar de wederopbouw onder leiding van de Rotterdamse Dienst Volkshuisvesting, dezelfde dienst waaraan de VAC adviseerden

uitbracht. Jansen stond in contact met hem via de VAC-wascommissie waarin zij zitting had. De commissie pleegde overleg met Van Tijen over de wasmogelijkheden in nieuw te bouwen wooncomplexen, waarbij men zich baseerde op de positieve ervaringen met de gemeenschappelijke wasruimte in zijn Bergpolderflat.¹¹⁹ Opmerkelijk is dat Jansen al in haar oorspronkelijke plannen voor de RVS-flat geen gemeenschappelijke wasruimte opnam. De woningen zelf beschikten niet over een lavet.

Afb. 14. De Bergpolderflat in Rotterdam naar ontwerp van Willem van Tijen, 1935.

Na de realisatie van de RVS-flat gaf Van Tijen in het *Bouwkundig Weekblad* zijn visie op het vraagstuk hoogbouw. Zijn artikel, geïllustreerd met foto's van de RVS-flat, is gevat in een katern en wordt gevolgd door een beschrijving van de RVS-flat die van de hand van de architect(en) zelf lijkt te komen.¹²⁰ Voor Van Tijen gold hoogbouw als noodzakelijk, maar wel onder bepaalde voorwaarden: als alleenstaand gebouw of in kleine groepen, op een ruim terrein gelegen, *niet* ter bezuiniging van bouwkosten en evenmin bestemd voor het kind. Met uitzondering van het laatste aspect waarvoor hij Le Corbusier vergaf, voldeed diens *Unité d'Habitation* volgens Van Tijen volledig aan deze condities en impliciet, getuige de lay-out van het katern, de RVS-flat. Voor Jansen moet dit een waardevolle erkenning zijn geweest. In vele opzichten liet zij zich inspireren door het Nieuwe Bouwen, maar haar functionalistische denkbeelden waren ook ingegeven door overwegingen die onder meer uit de VAC-enquêtes voortvloeiden en die zij naar de praktijk wist te vertalen.

Het oorspronkelijke doel waarvoor de flat gebouwd werd - het bieden van huisvesting aan alleenstaande werkende vrouwen die lid waren van de betrokken Rotterdamse vrouwenverenigingen - werd grotendeels behaald. RVS en gemeente pasten een ruimer toelatingsbeleid toe en stelden ook incomplete gezinnen in de gelegenheid zich in te schrijven. In de praktijk kwam dit vaak neer op een werkende moeder met kind of twee samenlevende zussen of collega's.¹²¹ Dat de flat in een behoefte voorzag bleek uit de lange wachtlijst. De RVS-flat huisvest tegenwoordig een breed scala aan huurders.

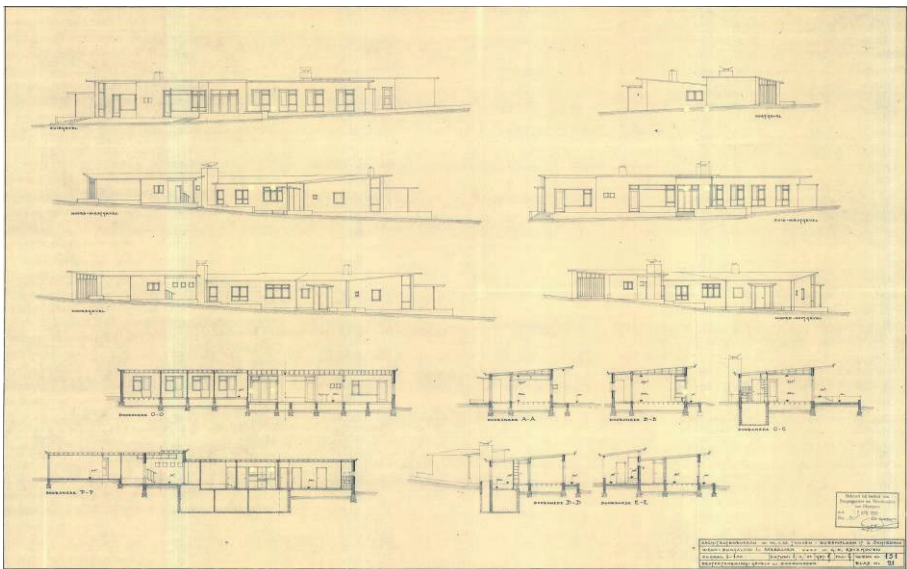
7.7. Bungalow in Meerssen

In de jaren vijftig werd de bungalow populair.¹²² Dit uit Amerika overgewaaide woningtype was geliefd bij de meer welvarende burger. De vrijstaande, uit één bouwlaag bestaande bungalow bood de bewoners een gevoel van vrijheid. In 1955 maakte Jansen haar eerste ontwerpen voor een bungalow in Meerssen, bestemd voor haar oudste zus Ida (1891-1976) en zwager Gerard (Gé) Edixhoven (1892-1980). Edixhoven, lid van de raad van beheer van een Limburgs mijnbedrijf, liep met zijn bouwplannen vooruit op zijn pensioen in 1958. Hij en Ida - zij kregen samen geen kinderen - zouden tot aan hun dood in de door Wil ontworpen bungalow blijven wonen.

De ruime bungalow werd in 1957 gerealiseerd op een groot perceel, gelegen op de Korte Raarberg aan de oostzijde van Meerssen, zo'n twintig kilometer van Eygelshoven. De van de weg af gelegen woning is aan de achterzijde georiënteerd op het zuiden en het Zuid-Limburgse heuvellandschap. De woning is breed opgezet en heeft op twee plaatsen een lichte knik in de grondvorm. De gevels zijn in baksteen opgetrokken. De achtergevel is voorzien van grote glaspartijen (afb. 15a). De voorgevel daarentegen oogt gesloten met kleine raampartijen, maar lijkt tegelijkertijd, dankzij de geknikte vorm, de halfronde oprit naar het huis te omarmen. De bungalow heeft een naar de voorzijde aflopend lessenaardak. Door de geknikte bouwvorm krijgt het dakverloop een speels effect. De deels onderkelderde bungalow heeft een betonnen fundering met stalen liggers.

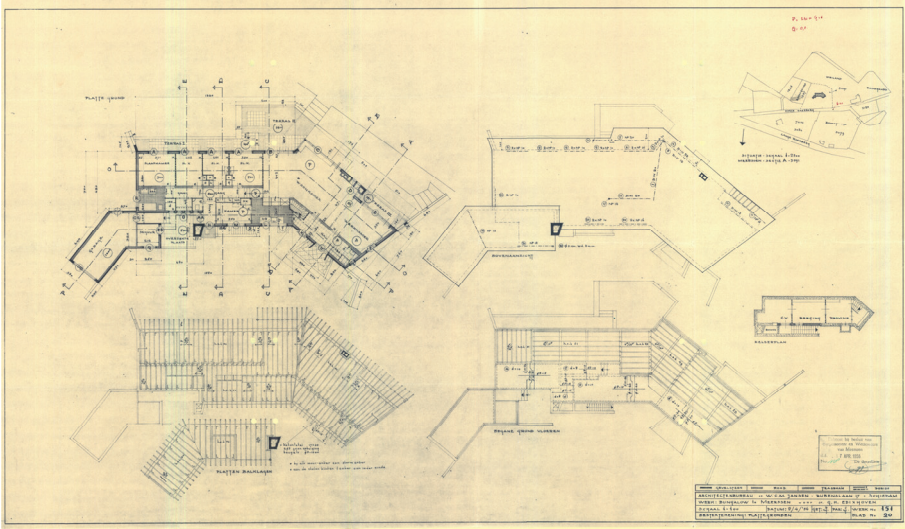
Tekende Jansen in de zomer van 1955 nog compacte, grotendeels rechthoekige grondvormen voor de bungalow, allengs groeide haar ontwerp uit tot de geknikte plattegrond met een duidelijke afbakening van functies (afb. 15b).¹²³ In feite ontstonden er drie vleugels: een woon-/werkvluegel aan de westzijde, een slaapvluegel in het midden en een garage aan de oostzijde. Deze functionele ordening van ruimten wordt nog eens versterkt door een variatie in vloerniveau, de lichte helling van de Raarberg volgend. Via de hoofdentree in de noordgevel betreedt men een zeer ruime woon- en werkkamer, van elkaar gescheiden door een halfopen wand. Beide ruimten

komen uit op de tuin aan de zuidzijde. Vanuit de woonkamer bereikt men via een trapje de hoger gelegen middenvleugel. Een middengang ontsluit vier naast elkaar, aan de achterzijde gelegen slaapvertrekken en een gemeenschappelijke badkamer. Aan de voorzijde van de middenvleugel liggen verschillende dienstruimten als de keuken, een kamer voor de huishoudster en een overdekte plaats met dienstingang en een schuur. Langs de gehele zuidgevel en een deel van de zuidwestelijke gevel loopt een terras dat uitzicht biedt op de glooiende tuin en het achterliggende landschap van weiden en boomgaarden. De linkervleugel, slechts de helft van de woning diep, huisvest een garage die opnieuw een niveau hoger ligt. De kelder is via de keuken toegankelijk en bevat een c.v.-ruimte, een berging, een provisieruimte en - waarschijnlijk ingegeven door de Koude Oorlog - een kleine bunker.

Afb. 15a. Bestektekening (1956) gevels en doorsneden door Wil Jansen van de bungalow te Meerssen, bestemd voor haar zus Ida en zwager Edixhoven.

De bungalow als nieuw woningtype, het ruime perceel én het vertrouwen dat Jansen van haar zwager kreeg boden haar de gelegenheid om haar ideeën die zij inmiddels ruimschoots had opgedaan in de VAC uit te werken. Het geknikte grondplan voorzag in een uiterst functionele en praktische indeling en liet bovendien veel licht toe in de woning. De bungalow was een voorbeeld van het Nieuwe Bouwen, waarbij de functies de vorm bepaalden, overbodige decoratieve elementen werden weggelaten en toelating van licht, lucht en ruimte belangrijke voorwaarden waren.

Afb. 15b. Bestektekening (1956) plattegrond.

Opvallend is dat Jansen nagenoeg centraal in de middenvleugel aan de voorzijde van de bungalow de kamer van de huishoudster onderbracht. Hier creëerde zij een dienstingang die via een overdekte plaats eveneens toegang gaf tot de schuur en de garage. De huishoudster had vanuit haar kamer ook direct toegang tot de keuken. De dichtgehouden muur van haar kamer aan de gangzijde bood de bewoners in de slaapvertrekken volledige privacy.

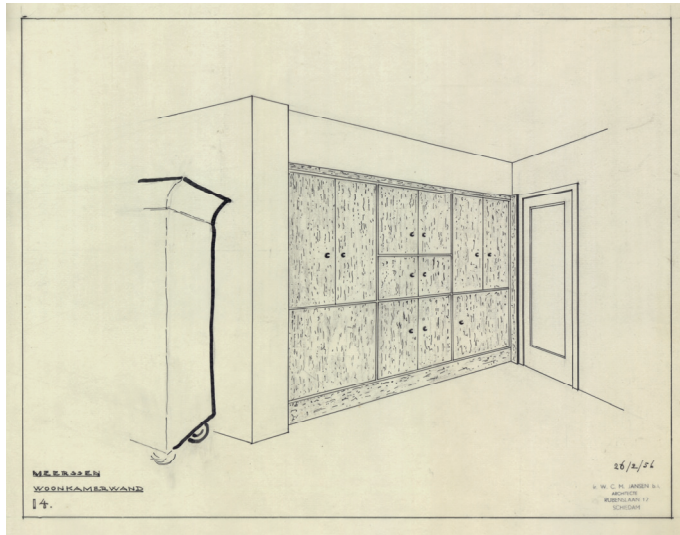
Jansen ontwierp diverse interieurelementen, zoals een kastenwand voor keuken en woonkamer met een praktisch doorgeefluik (afb. 16a en 16b).¹²⁴ Haar ontwerp voor de woonkamer vertoont een moderne, minimalistische inrichting waardoor het vertrek ruimtelijk en rustig oogt (afb. 17).¹²⁵ De ruimtelijkheid wordt versterkt door de grote glaspartijen in de zuidwand. Naast de haardpartij bracht Jansen een minimaal speels element aan in de vorm van drie vierkante doorkijkjes naar het heuvellandschap.

Dat de bungalow qua situering en grondplan voldeed, blijkt uit het feit dat de woning nog steeds bestaat en de navolgende bewoners zich voornamelijk beperkten tot modernisering van voorzieningen en interieur (afb. 18a-18c).¹²⁶ Aan de oostzijde werd een kantoor aangebouwd.

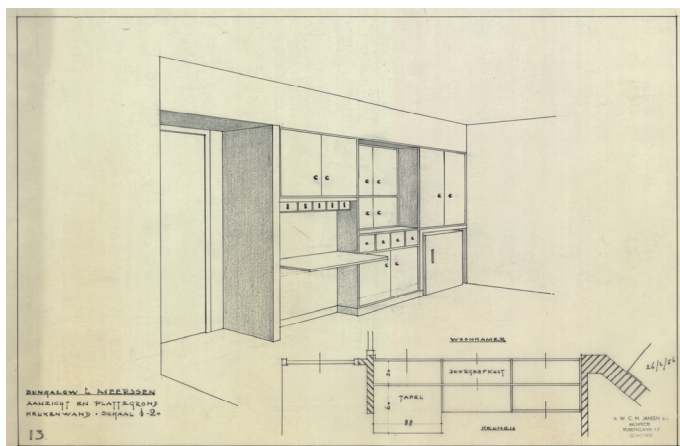
Het voert waarschijnlijk te ver om te stellen dat de gerenommeerde Van Tijen zich enkele jaren later door Jansen liet inspireren bij de bouw van een bungalow (1961-1962) in Rotterdam, aan de Glazoenowlaan 3.¹²⁷ Het was een van de weinige vrijstaande woningen die hij ontwierp. Interessant is dat de kort na elkaar gebouwde bungalows van Jansen en Van Tijen, die elkaar toen inmiddels kenden, overeenkomsten

vertonen. Van Tijen bracht in de compacte rechthoekige blokvorm, die Jansen ook voor Meerssen in eerste instantie voor ogen had, een functionele scheiding aan tussen wonen, werken en slapen door middel van een middengang en hal. Deze scheidingen werden, evenals in Meerssen, geaccentueerd door verschillen in vloerniveaus, echter ditmaal niet gedwongen door hellend grondoppervlak. In tegenstelling tot de gesloten ogende voorgevel zorgden ook hier glaswanden aan de achterzijde voor optimale lichtinval en uitzicht op de tuin op het zuiden.

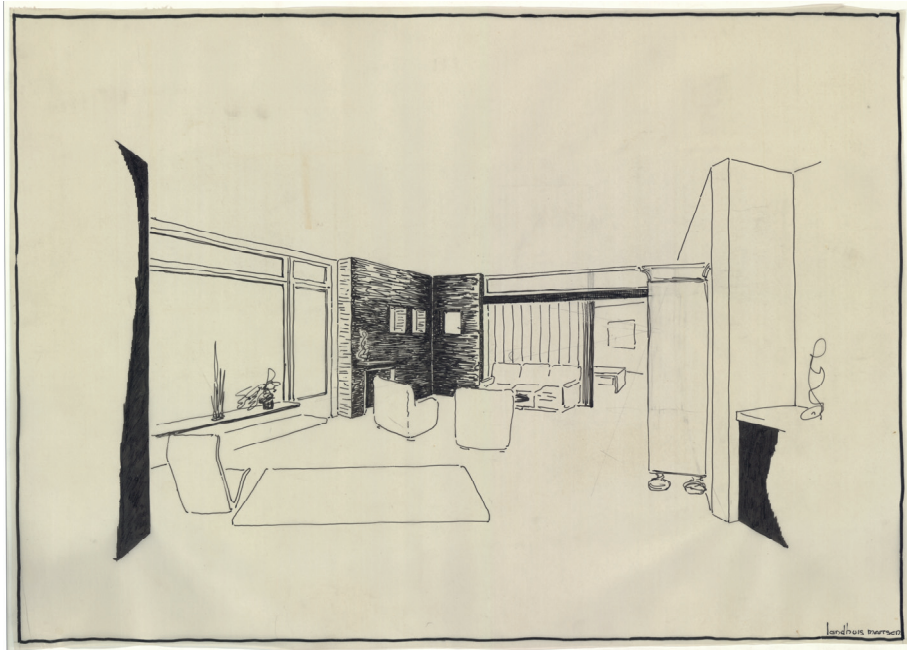

Afb. 16a. De door Wil Jansen ontworpen woonkamerkastenwand, 1956.

Afb. 16b. De keukenzijde van de kastenwand waarop de 'doorgeefkast' wordt aangegeven, 1956.

Afb. 17. Het ontwerp voor de woonkamer, met naast de haardpartij drie doorkijkjes naar het heuvellandschap, ongedateerd.

Afb. 18a. Voorzijde bungalow in Meerssen anno 2019.

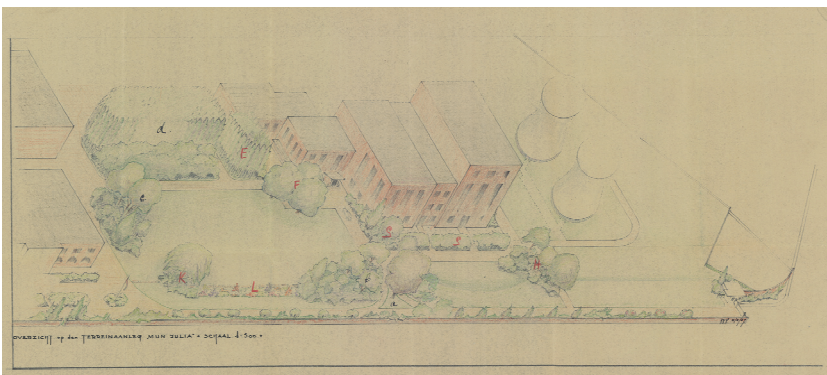
Afb. 18b. De achterzijde die uitzicht biedt op het Limburgse heuvellandschap.

Afb. 18c. De drie doorkijkjes naast de haardpartij zijn in tact gebleven.

7.8. Limburgs mecenaat

De opdracht die Wil Jansen van haar zwager kreeg voor het ontwerpen van een bungalow kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Op 15 januari 1930 trad Wils oudste zus Ida in het huwelijk met weduwnaar Edixhoven.¹²⁸ Deze mijnningénieur kwam direct na zijn afstuderen in 1918 aan de TH Delft in dienst van de mijnonderneming Laura en Vereniging in het Zuid-Limburgse Egelshoven waar hij in 1933 werd benoemd tot hoofd-ingenieur, belast met de technische leiding.¹²⁹ Edixhoven, naar wie later de Edixhovenstraat in Egelshoven is vernoemd, werd voor Wil in de beginjaren van haar architectenpraktijk een bemiddelaar in opdrachten. Zo ontwierp zij in 1937 op zijn aanbeveling de terreinaanleg rondom de in 1926 geopende Mijn Julia, de tweede steenkolenmijn na Mijn Laura. De ingekleurde ontwerpen laten een groot gebouwencomplex zien, geheel door groen omgeven (afb. 19).¹³⁰ Edixhoven moest het plan verdedigen bij de directie die bezwaren had tegen het geplande hoge geboomte dat het uitzicht op het gebouwencomplex zou belemmeren.¹³¹ Uit de briefwisseling blijkt dat Edixhoven alle vertrouwen in zijn schoonzus stelde. Deze bleef zelf ook stellig bij het in haar ogen geslaagde ontwerp en verklaarde dat de ‘hoog opgaande boomen [...] een onmisbare factor vormen’ en ‘als het ware de bouw-elementen [zijn], waardoor die ruimtewerking moet worden verkregen’.¹³² De plaatsing van de beplanting had bovendien tot doel ‘de architectonische werking van de gebouwen te versterken’. Dit is een van Jansens weinige bewaard gebleven visies op haar werk. Om de druk op de directie op te voeren drong Edixhoven er bij zijn schoonzus op aan om alvast de plantenlijsten op te maken, zodat al met een deel van de beplanting kon worden begonnen. Deze lijsten bezorgden de leverende kweker ‘eene heele uitoekery’; hij moest er ‘een Zondagmiddag aan [...] besteden om de boel uit te zoeken’.¹³³ Of het ontwerp is uitgevoerd valt niet meer te achterhalen, maar gezien Edixhovens vastberadenheid om het plan door te duwen, lijkt dat reëel.

Afb. 19. Ontwerp door Wil Jansen voor de terreinaanleg van de Mijn Julia in Egelshoven, 1937.

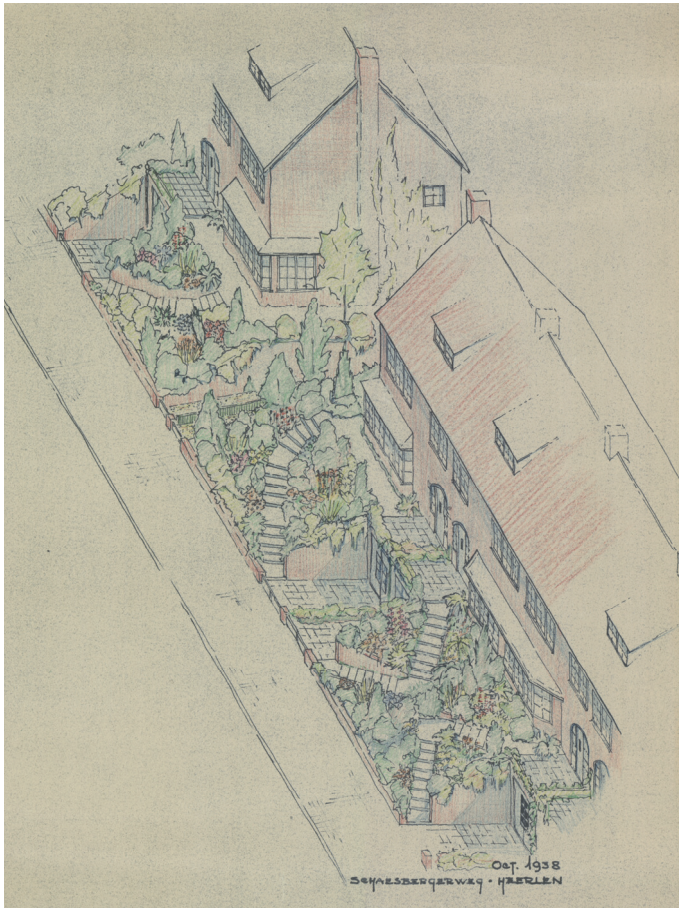
Het project moet voor Jansen als bouwkundig ingenieur misschien geen droomopdracht geweest zijn, maar ze zal het werk gezien de slechte economische omstandigheden graag hebben aangenomen, dankbaar dat haar zwager zich zo voor haar inzette. In die tijd begon een aantal vrouwen zich bezig te houden met tuinarchitectuur.¹³⁴ Meisjes van gegoede stand konden op dit gebied middelbaar onderwijs volgen aan de in 1907 opgerichte Tuinbouwschool voor Meisjes Huis te Lande in Rijswijk. Het bezig zijn met planten, bloemen en de daaraan vaak gerelateerde kleurenschema's leek goed voor vrouwen te zijn weggelegd. In de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog waren zo'n twintig vrouwen in de tuinarchitectuur actief. Hoewel niet voor het vak opgeleid, had het wel degelijk Jansens belangstelling. Haar archief bevat zorgvuldig gearchiveerde knipsels, brochures en aantekeningen over bloemen, planten en tuinen, evenals daaraan gerelateerde onderwerpen als 'kleuren en verven', vogels en 'landbouw'.¹³⁵ Jansens voorliefde voor de natuur blijkt ook uit haar latere toetreding tot het algemeen bestuur van de Stichting Natuurbescherming Schiedam.¹³⁶ Ongetwijfeld was zij vanuit die achtergrond medeondertekenaar van het bezwaarschrift tegen de plannen om een cultureel centrum te bouwen in het in 1829 door Jan Zocher (1791-1870) aangelegde stadsnatuurmonument de Plantage.¹³⁷

In de jaren 1939 en 1940 kreeg Jansen diverse opdrachten van de gemeente Eigelshoven voor het aanbrengen van stadsgroen. Hierover voerde zij regelmatig gesprekken met de betrokken gemeenteambtenaren, inclusief de burgemeester. Ook hierin moet Edixhoven bemiddeld hebben. Jansen richtte diverse plantsoenen in zoals aan de Schaesbergerweg, de Bergeikstraat, de Gulikstraat, het talud van de Mariaalaan, alsmede de tuinen van de Mariakapel en van de rooms-katholieke huishoudschool.¹³⁸ De aanleg, door werkloze jongeren uitgevoerd, ondervond op plekken vertraging wegens het aanbrengen van militaire versterkingen met het oog op de oorlogsdreiging.¹³⁹ Jansen verzorgde ook beplantingsschema's voor de rooms-katholieke begraafplaats aan de Rimbürgerweg.¹⁴⁰ Met de diverse projecten was een door de Nederlandsche Sierteelt Centrale geleverde wagonlading van 13.000 kilo 'levende gewassen' gemoeid.¹⁴¹ Nog steeds bestaande groenplekken in Eigelshoven zijn de tuin van de Mariakapel, het talud aan de Mariaalaan en een klein plantsoen in de Bergeikstraat.

Jansen werd eveneens betrokken bij plannen voor de inrichting van het naast de begraafplaats gelegen terrein van de voormalige bruinkoolgroeve 'Herman'. Deze groeve was genoemd naar Jansens vader die er eerder een concessie had op het winnen van de bruinkool. Deze diende als grondstof voor de flessenfabriek van de familie in Schiedam.¹⁴² Jansen maakte schetsen voor het terrein als recreatief gebied met een roeivijver.¹⁴³ Om onduidelijke redenen zag de gemeente echter van dit project af.¹⁴⁴ Het terrein is tegenwoordig natuurbegraafplaats.

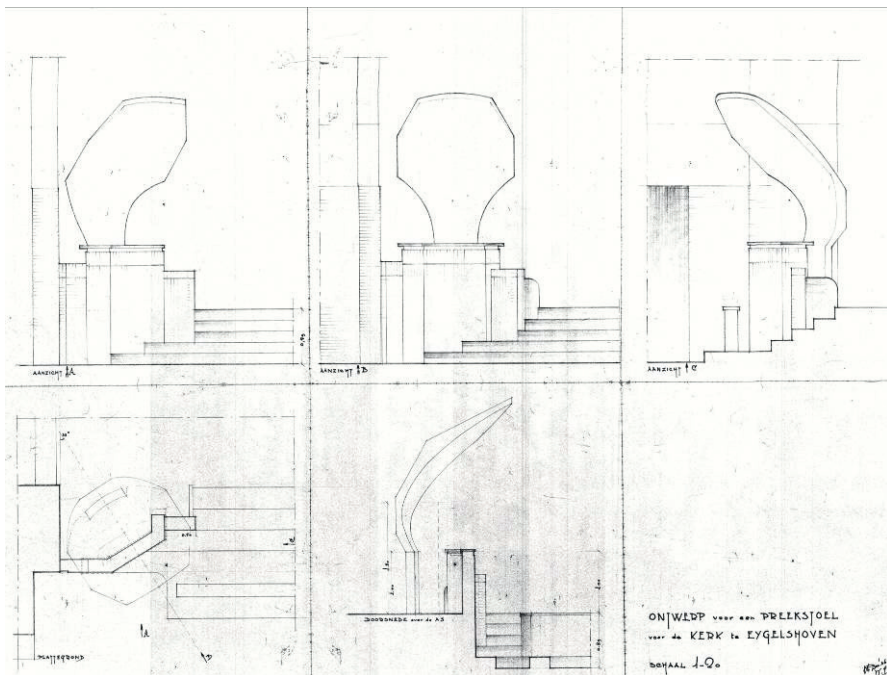
In de periode vlak voor, maar ook aan het begin van de Tweede Wereldoorlog kreeg Jansen diverse opdrachten vanuit het zuiden van het land, waaronder Heerlen. Mogelijk had haar zus Ida, die daar voor haar huwelijk met Edixhoven woonde, hierin een bemiddelende rol.¹⁴⁵ Jansen werd echter ook door haar familie in Schiedam op het spoor gezet van de in Den Haag gevestigde architect en stedenbouwkundige Jos Klijnen (1887-1973).¹⁴⁶ Deze had de opdracht gekregen een uitbreidingsplan voor Heerlen op te stellen. Daar realiseerde Jansen haar vermoedelijk eerste woningen, in een serie van twaalf, met aaneengesloten tuinen (afb. 20).¹⁴⁷ De woningen werden 2,5 meter boven straatniveau gebouwd waardoor de eigenaren beschikten over een onder de woning gelegen garage op straatniveau. Het was een nieuw woningtype, ook wel drive-inwoning genoemd, om de auto uit het straatbeeld te weren.

Afb. 20. Jansen ontwierp twaalf drive-inwoningen met tuinen in Heerlen, 1938.

Voor verschillende vrijstaande villa's in Heerlen en Someren maakte Jansen tuinontwerpen en in Eindhoven ontwierp ze een serie van zeven tuinen.¹⁴⁸ Aan de signering van haar ontwerpen valt op te maken dat zij zich steeds meer gekend voelde. Voor het eerst komen we, in plaats van simpelweg haar voor- en achternaam, vermeldingen tegen als 'Ir. W.C.M. Jansen b.i. architecte'.¹⁴⁹

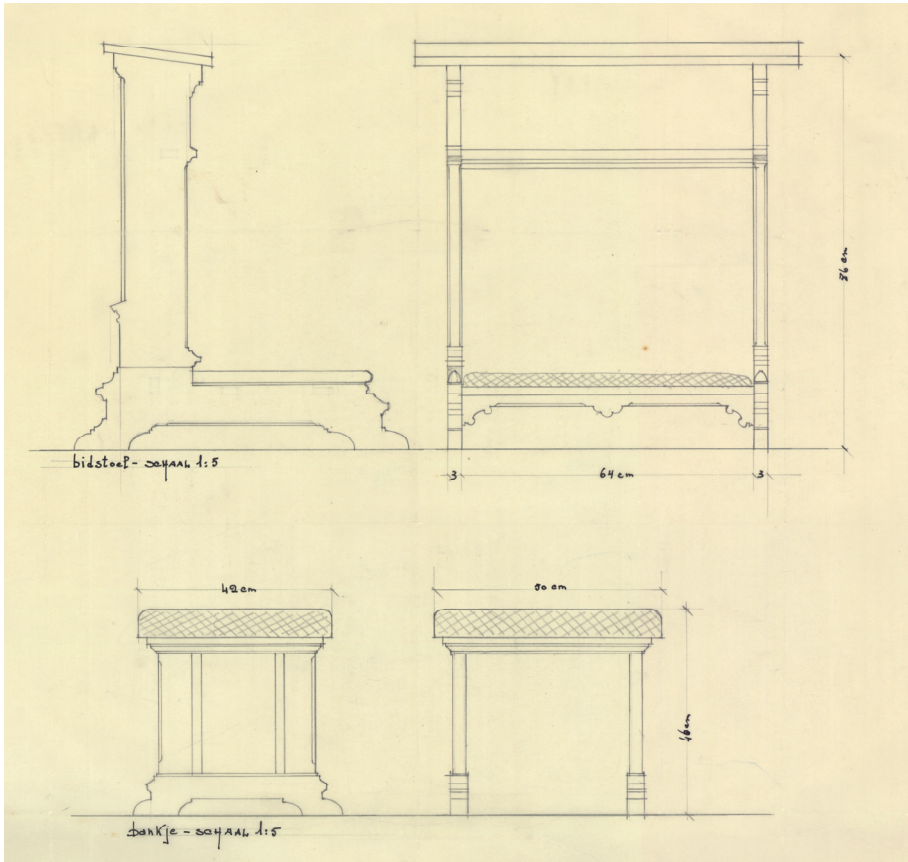
Nog voordat Jansen in 1937 de terreinaanleg van Mijn Julia mocht verzorgen en zich ging toeleggen op landschapsarchitectuur, ontwierp zij voor de Johannes de Doperkerk in Egelshoven een preekstoel, die opvalt door het klankbord (afb. 21).¹⁵⁰ Hiervoor gebruikte ze een vermoedelijk door haarzelf gemaakte schets naar een foto van de geluidspiegel in de Sint-Egbertuskerk te Almelo.¹⁵¹ De kerk in Egelshoven werd in 1922 gebouwd om tegemoet te komen aan het explosief toegenomen aantal inwoners ten gevolge van de steenkolenindustrie. Het kerkgebouw was in expressionistische stijl ontworpen door het architectenduo Alphons Boosten (1893-1951) en Jos Ritzen (1896-1961) en veroorzaakte een storm van kritiek onder de behoudende geloofsgemeenschap.¹⁵²

Afb. 21. Ontwerp voor een preekstoel voor de Johannes de Doperkerk in Egelshoven, 1936.

Toen de kerk in gebruik werd genomen, was het interieur nog incompleet. Het orgel kon pas worden aangekocht na inzamelacties en verkoop van spullen uit het oude 'Kleine Kerkje' dat voordien als parochiekerk dienst deed.¹⁵³ Ook de preekstoel werd tijdelijk uitgeleend. Hoewel de nieuwe kerk in 1936, hetzelfde jaar van Jansens preekstoelontwerp, met glas-in-loodvensters werd verrijkt, is van het aanbrengen van een nieuwe preekstoel of klankbord niets bekend, evenmin van bidstoelen of een doopvont waarvan eveneens schetsen in haar archief te vinden zijn (afb. 22).¹⁵⁴ Dat de preekstoelontwerpen in blauwdruk zijn vervaardigd doet vermoeden dat het om een serieuze opdracht ging. Ritzen en Boosten werden hiervoor niet meer benaderd. Zij hadden hun samenwerking in de crisisjaren beëindigd en Ritzen voerde al geruime tijd een drukke praktijk in Antwerpen.¹⁵⁵ Omstreeks 1950 stond er een moderne preekstoel in de vorm van een lessenaar in de kerk. De huidige doopvont en nog aanwezige bidstoelen komen niet overeen met Jansens ontwerpen.¹⁵⁶

Afb. 22. Ontwerp voor een bidstoel.

De opdracht aan Jansen voor het kerkinterieur was vermoedelijk eveneens tot stand gekomen op voorspraak van Edixhoven. Deze woonde toen hoogstwaarschijnlijk direct naast de kerk in de hoofdingenieurswoning, Sint Janstraat 15. De woning (1925), thans een rijksmonument, maakte deel uit van een complex beambtenwoningen, gebouwd in opdracht van Laura en Vereeniging.¹⁵⁷ Edixhoven werd ook Jansens directe opdrachtgever. Voor hem ontwierp zij een interieur en een erkeraanbouw van een onbekende woning in Eygelshoven.¹⁵⁸ Na zijn bevordering in 1947 tot directeur van Laura en Vereeniging verhuisde Edixhoven naar de Rimburgerweg, naast de eerder genoemde begraafplaats, waar hij de in opdracht van zijn werkgever gebouwde directeurswoning betrok.¹⁵⁹ De plattegrond in Jansens archief van deze dubbele directeursvilla (1925), ontworpen door de Brusselse architect Ernest Jaspar (1876-1940), is voorzien van enkele aantekeningen die kunnen duiden op een verbouwing waarvoor Edixhoven het advies van zijn schoonzus inwon.¹⁶⁰ Een kleine tien jaar later zou hij haar vragen de bungalow in Meersen voor hem en Ida te ontwerpen.

Uit bovenstaande blijkt dat Edixhoven vertrouwen in zijn schoonzus stelde. Was dit wellicht mede te danken aan hun beider opleiding in Delft? In ieder geval zorgde Edixhoven ervoor dat Wil praktijkervaring kon opdoen en een orderportefeuille kon opbouwen. Dit vormde de opmaat naar haar naoorlogse loopbaanontwikkeling.

7.9. Ontwikkeling van een bouwstijl

Dat Jansen zich persoonlijk ontwikkelde tot een moderne vrouw bleek al uit haar levensstijl. Haar traditionele familie beschouwde haar, door haar onafhankelijkheidszin en opmerkelijke beroepskeuze, als een moderne en vooruitstrevende vrouw die wist wat ze wilde.¹⁶¹ Om de ontwikkeling van haar bouwstijl te kunnen duiden kunnen we ons niet baseren op eventueel door haar op schrift gestelde opvattingen en denkbeelden. Haar archief bevat er geen enkele.

In ieder geval in haar laatste studiejaar moet Jansen in aanraking zijn gekomen met de modernistische architectuur dankzij de door studenten bouwkunde georganiseerde Internationale Leergang. Haar daaropvolgende verblijf in Parijs in 1931 verruimde ongetwijfeld haar blik. Door het stationsproject van Le Havre maakte zij kennis met de toepassing van moderne bouwmaterialen als gewapend beton.

Al gauw bleek dat Jansen in staat was haar praktische inzicht te vertalen naar een functionalistische plattegrond. Vroege voorbeelden daarvan zijn het besproken prijsvraagontwerp voor een architectenwoning/-werkruimte en het ontwerp, vermoedelijk bestemd voor haar broers cartonagefabriek, waarvan de vorm volledig werd ingegeven door logistieke en functionele inzichten. Het waren haar eerste stappen in de ontwikkeling naar een eigen modernistische bouwstijl.

Vanaf eind 1933 verrichtte Jansen enige tijd werkzaamheden in Groningen bij architect George Ros (1895-1956).¹⁶² Van deze architect is weinig bekend. In 1929 realiseerde hij het Ter Schouw-Van Sanen-Gasthuis.¹⁶³ Van Jansens hand zijn enkele blauwdrukken bewaard gebleven die zij in een serie vervaardigde in het kader van 'plan Geuzenkamp' voor de bouw van flatwoningen in het zuidoosten van Groningen.¹⁶⁴ De ontwerpen laten plattegrond- en gevelvarianten zien van een geknikt bouwblok van drie bouwlagen met vijf- en zeskamerportiekwoningen aan de zuidzijde van de Waldeck Pymontstraat. Het bouwblok oogt als een blokkendoos zonder enig decoratief element en met een strenge verticale en horizontale accentuering van de gevel. De vraag doet zich voor of zij van Ros de ruimte kreeg zelf ontwerpen te maken of slechts uitvoerend tekenwerk verrichtte.¹⁶⁵ Zo zij die ruimte kreeg, dan gingen haar modernistische gevelontwerpen waarschijnlijk te ver: de gevel van het gerealiseerde bouwblok werd gerealiseerd met erkeruitbouwen. Ros paste deze eerder toe bij een bouwblok (1927), Koninginnelaan 43, dat aan de Amsterdamse School doet denken. Jansens archief bevat ook een serie plattegronden en gevelontwerpen bedoeld voor een woning- en kantorencomplex op de hoek van het Gedempte Zuiderdiep en de Herestraat in Groningen.¹⁶⁶ Ook deze gevels zijn modern vormgegeven. Zij vertonen eenzelfde stijl als de RVS-flat. Ros kreeg uiteindelijk niet de opdracht het complex te bouwen.¹⁶⁷

In de utilitaire bouw, waarvoor Jansen hoofdzakelijk opdrachten kreeg van haar broers voor hun fabrieken, kon zij haar stijlopvattingen niet zozeer vormgeven. Vaak ging het om verbouwingen met aanpassingen van constructies die om haar bouwkundig inzicht vroegen. In de jaren vijftig gaf zij wel enkele fabrieksgevels een modern aanzien. Voor een externe opdrachtgever, de N.V. Nederlandsche Kantoorboekenfabriek Van 't Hoff en Jongepier gevestigd aan de Westvest 38-40 in Schiedam, ontwierp zij een nieuwe gevel, ontdaan van de dakdecoratie en talrijke toogvenstertjes en transformeerde deze in een sobere voorgevel met horizontale en verticale accentuering (afb. 23).¹⁶⁸ Het was echter een andere architect die de nieuwe gevel realiseerde, in een meer behoudende vormgeving.¹⁶⁹

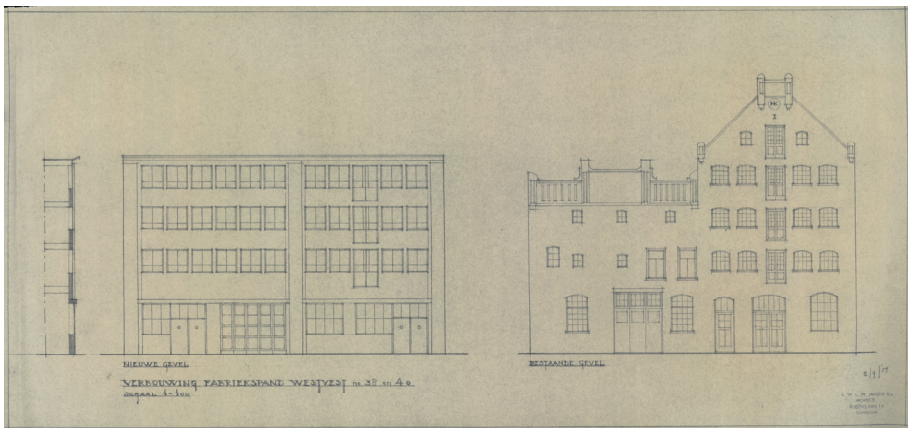
Jansens stilistische ontwikkeling voltrok zich dus hoofdzakelijk in de woningbouw en bereikte haar hoogtepunt in de jaren vijftig met de realisatie van de RVS-flat in Rotterdam en de bungalow voor haar zus en zwager in Meerssen. Hier kwamen haar moderne architectuuropvattingen en functionalistische denkbeelden het meest tot hun recht en manifesteerde zij zich als een uitvoerder van het Nieuwe Bouwen. De vroege woningen in Heerlen getuigden al van een moderne typologische toepassing: de drive-inwoning. Opvallend is dat Jansen rond diezelfde tijd ook enkele traditionele landhuizen ontwierp, waarmee zij vermoedelijk de smaak van de opdrachtgevers vertolkte. De ontwerpen werden echter om onbekende redenen niet uitgevoerd.¹⁷⁰

Voor de woningen van familie, vrienden, kennissen en andere opdrachtgevers verspreid over Nederland verzorgde Jansen verbouwingen tot ver in de jaren zestig,

waarbij vooral haar functionalistische inzichten van pas kwamen.¹⁷¹ Zo maakte zij enkele ontwerpen voor (dokters)praktijken aan huis. Ook ontwierp ze moderne meubels en haardpartijen.

Interessant is dat Jansen zichzelf beroepsmatig ook als modern bestempelde. In een brief aan bevriende opdrachtgevers over de verbouwing van een zolderkamer voor hun zoon schreef ze: 'Zoals je wel bemerkt zult hebben is bij de opzet van dit plannetje van moderne inzichten uitgegaan'.¹⁷² Daarbij gebruikte ze aanduidingen als: 'werk- en slaapafdeling', 'goede ruimtelijke indeling', 'ruimtelijk effect' en 'praktisch'.

Op 67-jarige leeftijd kwam er een einde aan haar werkzame leven en besloot zij om samen met zus Pop voortaan regelmatig in het Spaanse Altea te verblijven in een nieuw te bouwen bungalow. Verrassenderwijs nam zij hiervoor een architect in de arm.¹⁷³

Afb. 23. Ontwerp voor een nieuwe gevel van Kantoorboekenfabriek Van 't Hoff en Jongepier in Schiedam, 1954. De dakdecoratie en toogvenstertjes maken plaats voor een strakke, sobere gevel.

7.10. Besluit

Als een van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland wist Wil Jansen zich te ontwikkelen tot een zelfstandig werkend architect. Haar orderportefeuille dankte zij in eerste instantie aan haar familie. Deze speelde haar niet alleen opdrachten toe in de beginjaren van haar praktijk, maar ook gedurende haar verdere werkzame leven. Allengs volgden bevriende en andere opdrachtgevers.

Jansens opleiding aan de TH bracht haar zeer beperkt in aanraking met moderne architectuur. Tijdens de wederopbouw kreeg zij door haar VAC-lidmaatschap in Rotterdam te maken met vraagstukken op het gebied van woningbouw, huisvesting en architecturale vormgeving en het waren vooral deze jaren die haar vormden. Jansen ontwikkelde een bouwstijl naar de modernistische, functionalistische opvattingen van

het Nieuwe Bouwen, dat steeds meer opgeld deed in Rotterdam. Zij drukte hier als vrouwelijke architect een eigen stempel op door toepassing van praktische en huishoudelijke inzichten. Kon zij haar bouwkundige inzichten vooral in de praktijk brengen in de ondernemingen van haar broers, haar stijlontwikkeling kwam voornamelijk tot zijn recht in de woningbouw, waarbij de RVS-flat haar meest geslaagde en prominente bouwwerk genoemd mag worden.

Het feit dat Jansen een vrouwelijke architect was moet er mede de reden van zijn geweest dat haar opdrachten zich in het begin hoofdzakelijk beperkten tot het ontwerpen en inrichten van tuinen, plantsoenen en begraafplaatsen. Zij stuurde niet voor niets een prijsvraagbouwwontwerp in zonder haar geslacht te noemen, wat haar anders mogelijk niet de eervolle vermelding had opgeleverd. Voor interieurontwerpen werd zij niet alleen door particuliere huiseigenaren benaderd, maar ook door slijters. Bij dit laatste kwam haar slijtersvakdiploma mede van pas. Met het ontwerp voor de RVS-flat kreeg Jansen, op 54-jarige leeftijd, de ultieme kans om zich als vrouwelijke architect te bewijzen.

Hoewel het aantal nieuw gebouwde woningen naar haar ontwerp beperkt bleef, was haar orderportefeuille tot aan haar pensioen in 1971 goed gevuld met diverse opdrachten, verspreid over heel Nederland. Het is opmerkelijk dat de RVS-flat haar niet de naamsbekendheid bracht waarop zij misschien hoopte. Het moet haar evenwel met trots hebben vervuld dat zij als een van Nederlands eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs een dergelijk project wist te realiseren.

Noten

-
- 1 Elf vrouwen gingen Jansen voor.
- 2 A.C. Heijkoop en J. Bakker, *De RVS flat. Schone beloning voor vasthoudendheid in Rotterdam*, z.pl. [Rotterdam] 2010.
- 3 Gemeentearchief Schiedam (GAS), archiefnr. 608 Ir. W.C.M. Jansen (Jansen), inv.nrs. 1-10. Het betreft hier voorlopige inventarisnummers, omdat het archief nog niet volledig geïnventariseerd is. Met dank aan Nita Friedel.
- 4 L.A. Abma, *De Schiedamse familie Jansen*, Schiedam z.j. [ca. 1956], typoscript, p. 156.
- 5 H. van der Sloot, *Herman Jansen, een bevlogen brander-distillateur 1859-1935*, z.pl. [Schiedam] 2015 (Schiedamse Vertellingen, IV), pp. 20-33; interview met H.Th.F. Jansen, 4 maart 2019.
- 6 De woningen werden gebouwd in de Fabristraat door de Schiedamse architect Piet(er) Sanders (1882-1937) en zijn thans rijksmonument. 'Architect Sanders zette stempel op Schiedam', *Gemeente Schiedam* <<https://archieff.schiedam.nl/nieuws/architect-sanders-zette-stempel-op-schiedam>> en *Beeldbank Gemeentearchief Schiedam* <<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/?mode=gallery&view=horizontal&q=fabristraat%20sanders&rows=1&page=1>> (geraadpleegd 5 juni 2019).
- 7 Het pand werd in 1939 gesloopt in verband met doorbraak naar de Westvest (Griffioenstraat). *Beeldbank Gemeentearchief Schiedam* <<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/detail/38f749f8-f6de-2c4e-bd74-3abb7de0fc8d/media/0ee8e98d-d0a0-3e7c-2659-d5fd5a4f7e0c?mode=detail&view=horizontal&q=volksbadhuis&rows=1&page=21>> (geraadpleegd 16 april 2020).
- 8 Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 156.
- 9 Anoniem, [advertenties], *Nieuwe Schiedamsche Courant* 14 oktober 1920 en 9 maart 1921.
- 10 Jansens archief bevat één afwijzing van een sollicitatie bij een architectenbureau. Brief L. van der Laan & Ir. Jan A. van der Laan Architecten te Leiden, 15 oktober 1934. Archief in eigendom van H.Th.F. Jansen. In die periode kreeg Wil Jansen haar eerste opdrachten uit de familie.
- 11 Pop was de roepnaam van Anna Maria. Interview Jansen, 2019 (zie noot 5). Diverse door Jansen gesigeneerde verbouwingstekeningen Rubenslaan 17, 1956-1968, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8f.
- 12 Beide zussen waren aandeelhouder in het familiebedrijf en hadden samen met hun vader diverse panden in eigendom in het Laakkwartier in Den Haag. Diverse documenten als exploitatieoverzichten, archief in eigendom van H.Th.F. Jansen. Pop gaf kookles op een huishoudschool. De familiekerstdiners vonden waarschijnlijk om die reden altijd plaats op de Rubenslaan. Pop verzorgde ook de dagelijkse maaltijden voor Wil en haar, evenals het huishouden. Interview Jansen, 2019 (zie noot 5).
- 13 Architectenbureau ir. W.C.M. Jansen b.i., *Zomerhuisje te Reeuwijk. W.c., hal en wasruimte*, 2 februari 1965 en *Bouwplan Reeuwijk. Aanrecht en Tafelblad*, 15 maart 1965, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8b. Het zomerhuisje werd op enig moment afgebroken.
- 14 In het studiejaar 1924-1925 volgden in totaal 109 mannen en twaalf vrouwen de opleiding bouwkunde. Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1925, pp. 66-73; Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1925*, Delft 1924, p. 78.
- 15 Anoniem, *Delftsche Studenten Almanak*, Delft 1925 tot en met 1932.
- 16 Anoniem 1925 (zie noot 14), p. 78. Willy van den Broek d'Obrenan en Jeanne van Rijswijk waren vanaf hun tweede studiejaar actief in bestuur en commissies. Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1926*, Delft 1925, pp. 20-22.
- 17 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1929*, Delft 1928, pp. 20-21, 31.
- 18 Anoniem 1928 (zie noot 17), p. 41.
- 19 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 156.
- 20 Tot de groep behoorden nog twee vrouwelijke studenten bouwkunde: Willy van den Broek d'Obrenan en Jeanne van Rijswijk. Technische Hoogeschool Afdeling der Bouwkunde, *Excursie naar Normandië, Bretagne, Loire en Champagne van 28 augustus t/m 18 september 1929*, p. 3, archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.
- 21 TH Delft 1929 (zie noot 20), p. 12.

- 22 I.Th. van Rosse en H. Kammer, 'In memoriam Prof.Ir. R.L.A. Schoemaker', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 22 (1945) nr. 1 (4 oktober), pp. 2-5.
- 23 Brief M.J. Granpré Molière aan W. Jansen, 17 oktober 1931, archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.
- 24 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 368; Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1931, p. 95.
- 25 J. Molema en S. Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen 2010, in het bijzonder pp. 6-7, 68-82, 120-133.
- 26 Anoniem [de redactie], 'Is de studie aan de T.H. academisch?', *De Spiegel. Officieel orgaan van het Delftsch Studentencorps en van de Centrale Commissie voor Studiebelangen* 7 (1930) nr. 11 (5 december), p. 1.
- 27 Cassan was als raadgevend architect verbonden aan de Chemins de fer du Nord et de l'État en ontwierp vele spoorwegstations bij de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. Van 1969 tot 1972 werkte hij mee aan de ontwikkeling van de wijk en de tour Montparnasse in Parijs. *Wikipedia* <https://fr.wikipedia.org/wiki/Urban_Cassan> (geraadpleegd 19 december 2019). Plousey realiseerde vooral woongebouwen in het 7^e en 15^e arrondissement van Parijs. *Wikipedia* <https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Plousey> (geraadpleegd 19 december 2019).
- 28 Brief Wil Jansen aan haar vader, 8 augustus 1931, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 5.
- 29 Brief Jansen 1931 (zie noot 28).
- 30 H.T. Zwiers, 'Mededeelingen over prijsvragen, uit te schrijven door het Genootschap "Architectura et Amicitia"', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 12 (19 maart), p. 99.
- 31 Zwiers 1932 (zie noot 30), p. 99.
- 32 W. Bruin, A.P. Smits en H.T. Zwiers, 'Rapport betreffende de eerste korte studieprijsvraag, uitgeschreven door het Genootschap Architectura et Amicitia', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 23 (4 juni), pp. 193-204, citaat p. 193.
- 33 Tot de beste tien inzendingen behoorden onder meer die van architecten Joop Pot (1909-1972), de latere echtgenoot van Koos Keegstra (zie lemma) en Arthur Staal (1907-1993), die beiden ook aan het begin van hun loopbaan stonden en werkzaam waren in Amsterdam. Alle inzendingen werden op 20 juni 1932 tentoongesteld in de grote zaal van het Gebouw Heystee, Heerengracht 545-549 te Amsterdam. C.J. Blaauw en H.T. Zwiers, 'Tentoonstelling van inzendingen op studieprijsvraag A. et A. No. 1, 1932', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 25 (18 juni), p. 228.
- 34 Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1939, p. 129.
- 35 Diverse ongesigeneerde en ongedateerde schetsen van plattegronden en gevelaanzichten, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a; voor het definitieve ingezonden ontwerp zie: Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 198 (ontwerpnr. 130).
- 36 Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 204 (ontwerpnr. 130).
- 37 Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 195.
- 38 Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 204 (ontwerpnr. 147).
- 39 Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 193.
- 40 Bruin, Smits en Zwiers 1932 (zie noot 32), p. 195.
- 41 Anoniem, *Vierde stamreeks Hermanus Johannes Jansen 1859-1935*, z.pl. [Schiedam] z.j. [ca. 2010], typoscript, pp. 166-167. Het typoscript, in eigendom van H.Th.F. Jansen, is een nader uitgewerkte versie van het typoscript van Abma [ca. 1956] (zie noot 4).
- 42 Anoniem, 'Hinderwet', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 16 augustus 1923.
- 43 Ongesigeneerd ontwerp, *Schiedamsche Cartonagefabriek Lange Haven no. 17*, z.d., blauwdruk, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e. Het fabriekspand werd evenals het ouderlijk huis in 1939 gesloopt (zie noot 7).
- 44 Diverse schetsen, waarvan enkele gesigeneerd 'W.C.M. Jansen' en gedateerd 5 december 1931, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e. Later is aan de zuidwestzijde van het bedrijfspand een kantoor aangebouwd, waarvan ontwerpen ontbreken. In 1976 zijn alle panden gesloopt ten behoeve van woonappartementen, waarbij de gevels van het fabriekspand in dezelfde stijl zijn opgetrokken. *Beeldbank Gemeentearchief Schiedam* <<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/?mode=gallery&view=horizontal&q=oranjestraat&rows=25&page=9>> (geraadpleegd 14 mei 2019).
- 45 Ongesigeneerd ontwerp, *Reclame bij avondverlichting*, z.d., GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.

- 46 Anoniem, 'De Oranjebrug', *Schiedamsche Courant* 6 november 1935.
- 47 Dienst Gemeentewerken, *Plan nieuwe Oranjebrug. Verbetering onliggende straten*, 1935; W.C.M.J.[Jansen], *Variant op het plan nieuwe Oranjebrug*, z.pl. [Schiedam] 7 maart 1936; diverse ongesigeneerde en ongedateerde [1936] plattegronden en tekeningen in vogelvluchtperspectief, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 48 Anoniem, 'Rond de Oranjebrug', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 7 maart 1936.
- 49 GAS, archiefnr. 346 Archief van het stads- respectievelijk gemeentebestuur van Schiedam (1798) 1816 – 1953 (1973), inv.nrs. 57-58, 159-160, 174; archiefnr. 61 Archief van de Dienst Gemeentewerken (1759-1837) 1848-1991 (1999), inv.nr. 510.
- 50 In 1947 werd de eerste hoogleraar stedenbouwkunde aangesteld. A.F. Kamp (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955, 'Naamlijsten, grafieken', pp. X-XV.
- 51 K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, pp. 541-542.
- 52 R. Dettingmeijer, *Open Stad. Planontwikkeling, stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen*, Rotterdam 1988, pp. 69-73.
- 53 *Bouwdossiers online* <http://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=4-1&id=20618769&index=2&volgnummer=8> (geraadpleegd 6 juni 2019).
- 54 De trapgevels zijn nog goed te zien op een luchtfoto uit 1925. *Beeldbank Gemeentearchief Schiedam* <https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/detail/8690e7a9-f6ae-2d46-2503-e35c941723e2/media/42278c1c-3a47-a817-15aa-b3e4970d7546?mode=detail&view=horizontal&q=noordvestsingel&rows=1&page=71&fq%5B%5D=search_i_period:%5B18800000%20TO%2019530000%5D> (geraadpleegd 18 mei 2020).
- 55 Anoniem, 'Burgemeester Peek slaat de eerste paal', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 12 juli 1956.
- 56 Anoniem, 'De Cartonagefabriek verhuist', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 17 maart 1956. Opmerkelijk is dat in dit artikel gesproken wordt over verhuizing vanuit het pand aan de Oranjestraat.
- 57 Anoniem, 'Nieuws uit Stad en Omtrek', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 5 april 1956.
- 58 Anoniem, 'Aan modern en stijlvol pand wordt laatste hand gelegd. "Zwevend gebouw"', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 29 januari 1958. Het pand werd in 2004 gesloopt om plaats te maken voor woningen.
- 59 'De Schiedamsche Cartonagefabriek bouwt ... en hoe?', *Het Nieuwe Stadsblad* 18 juli 1956, geciteerd in: Anoniem typoscript z.j. [ca. 2010] (zie noot 41), pp. 166-167.
- 60 Ongesigeneerde en ongedateerde plattegronden en gevelaanzichten, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 61 In de cartonage-industrie was het aantal vrouwelijke werknemers substantieel. In de fabriek aan de Burgemeester Honnerlage Gretelaan werkten zo'n 400 vrouwen. Hun kleedkamer was groter dan die van de mannen. Interview H.Th.F. Jansen, 5 augustus 2020.
- 62 Anoniem typoscript z.j. [ca. 2010] (zie noot 41), pp. 163-164.
- 63 Anoniem, *Schiedamsche Melkzuurfabriek. Statische berekeningen*, typoscript, z.jr. en diverse tekeningen gedateerd 1952, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 64 *Bouwdossiers online* <[://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&index=2&id=20617546](http://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&index=2&id=20617546)> (geraadpleegd 2 september 2019). De ingediende tekeningen, die zich ook in het archief bevinden, zijn gedateerd april en mei 1952. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 65 Interview Jansen, 2019 (zie noot 5). Coen Kramers, telg uit een brandersfamilie, schreef boeken over de moutwijnindustrie en was lid van de gemeenteraad en wethouder in Schiedam.
- 66 Delen van dit industriecomplex bestaan nog steeds. Er bestaan plannen om het pand van de melkzuurfabriek, Noordvest 97, te slopen. Interview Jansen 2019 (zie noot 5).
- 67 Ir. W.C.M. Jansen b.i., *Situatie der panden. Sectie A. N.V. Herman Jansen destillateurs*, z.jr., GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8d.
- 68 *Rijksmonumentenregister* <<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/528815>> (geraadpleegd 25 november 2019).
- 69 Diverse ongesigeneerde ontwerpen voor kastenwanden, 1959, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 70 Anoniem typoscript z.j. [ca. 2010] (zie noot 41), p. 164; diverse sets gesigeneerde ontwerpen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a, 3b en 8b.

- 71 Architekturbureau ir. W.C.M. Jansen, *Uitbreiding parfumerie Valdelis. Lange Nieuwstraat 47, 12* augustus 1959, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 72 Architekturbureau ir. W.C.M. Jansen b.i., *Nieuwbouw Valdelis. Lange Nieuwstraat 47, 17 oktober 1967* en ongesigneerd, “*Valdelis*” *Schets*, 1968, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3b en 3b. Na de verkoop van Valdelis in 1974 werden de bedrijfspanden in 1996 gesloopt. Niet achterhaald kon worden of Jansens ontwerpen werden gerealiseerd.
- 73 Arch.Bur. ir. W.C.M. Jansen bi., “*Magneto-Chemie*” *Noordvestsingel 79 S’dam. Tussenbouw, panden 77 en 79*, januari 1969, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8b.
- 74 *Rijksmonumentenregister* <<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/525416>> (geraadpleegd 25 november 2019). Magneto Chemie staat tegenwoordig bekend als Magneto Special Anodes BV.
- 75 Jansen ontwierp onder meer voor slijterijen in Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Leeuwarden. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c, 8b en 8f.
- 76 Verklaring Instituut voor Middenstandsvakonderwijs in Nederland, 23 oktober 1950; correspondentie tussen W.C.M. Jansen en B&W Rotterdam, 1950, archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.
- 77 Interview H.Th.F. Jansen 5 augustus 2020. Jansen verzorgde in 1960 de verbouwing van het interieur van de slijterij aan de Nieuwe Binnenweg.
- 78 Diverse gesigeneerde ontwerpen voor slijterijen in Heerenveen, Utrecht en Rotterdam, gedateerd 1962 en 1963, in opdracht van “Herman Jansen”, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8b.
- 79 Anoniem, ‘R.k. Staatspartij. Candidaatstelling voor den gemeenteraad’, *Nieuwe Schiedamsche Courant* 6 februari 1939. Jansen stond niet op een lage, maar uiteindelijk wel onverkiesbare plaats. Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), p. 88 nt 13.
- 80 De vereniging, met Aletta Jacobs als een van de eerste leden, bestaat nog steeds, onder de naam Vereniging van Vrouwen met hogere opleiding en telt circa 4.000 leden. *Atria, Archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding* <<https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/archief/IIAV00000539/>> (geraadpleegd 3 juli 2019); Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria), archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding, IIAV00000539, inv.nr. 191.
- 81 Jansen bezocht als DSVV-president het congres van de Nationale Vrouwenraad (NVR) op 18 april 1929. Anoniem 1928 (zie noot 17), p. 29. De NVR werd in 1898 tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid opgericht om de kennis en kunde van vrouwen op allerlei gebied te bundelen. De VVAO was als branchevereniging bij de NVR aangesloten. Jansen was in de jaren vijftig namens de VVAO plaatsvervangend vertegenwoordiger bij de NVR. Brief VVAO aan Jansen, 17 juli 1953, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1b.
- 82 Ada Struyk werd tijdens haar eerste studiejaar in 1928 DSVV-lid, toen Wil Jansen president was. Anoniem 1928 (zie noot 17) p. 71.
- 83 Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), p. 34.
- 84 Diverse notulen en convocaties van de VVAO-afdelingen Den Haag, Rotterdam, Breda en Utrecht; aanbeveling door Kuiper-Struyk in: brief afdeling Breda aan Jansen, 11 september 1950, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1b. De lezingen zelf ontbreken. Als lid van de Reiscommissie, verantwoordelijk voor de ontvangst van buitenlandse collega’s in met name Rotterdam, bezocht Jansen het 10th Conference of the International Federation of University Women in Zürich. Ze kwam daar in contact met medelid Marga Klompé (1912-1986), toenmalig Tweede Kamerlid. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1b.
- 85 De stichting gaf het tijdschrift *Goed Wonen* uit en richtte in nieuwe wijken modelwoningen in. C.P. Krabbe, D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam 2018, p. 159. De redactie van het tijdschrift en het bestuur van de stichting bestond grotendeels uit mannen. L.H.M. van Moorsel, *Contact en controle. Over het vrouwebeeld van de stichting goed wonen*, Amsterdam 1992, academisch proefschrift, pp. 76-83. Vanaf circa 1952 was binnenhuisarchitecte Cora Nicolai-Chaillet (1919-1975) actief in de stichting. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/a59c720e-7193-55f0-a5e0-c46e1026fd2c>> (geraadpleegd 10 juli 2019).

- 86 De enquête bestond uit 60 vragen. Anoniem [M. Staal-Kropholler], 'De huisvrouw spreekt zich uit. Uitslag van een enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw 2* (1947) nr. 45 (8 november), pp. 367-370. De eerste resultaten verschenen al in april. M. Staal-Kropholler, 'Onze woning enquête', *De Huisvrouw. Maandblad der Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* 31 (1947) nr. 1 (april), p. 5.
- 87 A.E.F. Schreuder-Gratama e.a., 'De huisvrouw spreekt zich uit. Enkele beschouwingen naar aanleiding van de enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw 2* (1947) nr. 49 (6 december), pp. 403-406.
- 88 Na Rotterdam richtten vrouwen in verschillende gemeenten een VAC op. Deze lokale commissies bestaan nog steeds onder de naam VAC of WoonAdviesCommissie (WAC). Ook mannen kunnen sinds 2000 adviseur zijn. *VACpunt Wonen* <<https://www.vacpuntwonen.nl/over-ons.html>> (geraadpleegd 4 juli 2019).
- 89 Anoniem, *Nota betreffende Doel, Samenstelling, Werkwijze en Contacten van de Commissie*, Rotterdam 26 februari 1953, typoscript, p. 1. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1b.
- 90 Geciteerd in: Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), p. 53. Jansen en Kuiper-Struyk staan vanaf 1951 als lid vermeld, de laatste als vicevoorzitter van 1953-1957. Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), p. 89, nt. 22. De auteurs maken geen melding van bronnen. Uit Jansens archief blijkt dat zij gelijk vanaf 1946 lid was. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 91 Notulen VAC 11 november 1946, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 92 Enquête-verslag VAC, *Het oordeel van de huisvrouw over haar woning*, Rotterdam 9 februari 1950, typoscript, p. 1, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 93 Verslag 16 maart 1950, handgeschreven vel papier, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 94 VAC 1950 (zie noot 92).
- 95 De arbeiderswoningen, bedoeld als tijdelijke voorziening, werden pas in de jaren tachtig van de twintigste eeuw gesloopt.
- 96 *Nota Vrouwen-Advies-Commissie*, Rotterdam 14 december 1950, typoscript, p. 2. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 97 Ongesigineerd ontwerp, *Ouden van dagen*, 17 maart 1951, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 98 Enquête *Woningen ouden van dagen*, 1950, verslagen en lijst van te bezoeken seniorenwoningen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 99 Gesigineerde ontwerpen *Interieur "Pluk den dag"*, 1958. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 100 In het kader van dit onderzoek naar Wil Jansen bracht Marlous Heikamp, studente bouwkunde aan de TU Delft, de activiteiten van de wascommissie in kaart. M. Heikamp, *Switching the program. How the female advice committee in Rotterdam introduced the voice of the woman in housing*, Delft 2019, ongepubliceerde thesis.
- 101 Brief W.C.M. Jansen aan TNO, 1 september 1955, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 102 Het boek betrof het in 1947 verschenen *Die Behausungsfrage* van de Oostenrijkse architect Roland Rainer (1910-2004). Typoscript, 5 juli 1949, ondertekend met 'je Jeanne'. Waarschijnlijk was dit oud-studiegenote en collega Jeanne van Rood-van Rijswijk; notulen VAC, 28 januari 1947, typoscript met handgeschreven boodschap, ondertekening slecht leesbaar (Bep?), GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- 103 Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), pp. 19-29.
- 104 Het gebouw werd ontworpen door A.U. Ingwersen (1882-1959). Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018 (zie noot 85), p. 98.
- 105 Laura en Vereniging bouwde een 'gezellenhuis' aan de Laurastaat in Eygelshoven. *De Nederlandse mijnstreek in het heden* <<https://www.demijnen.nl/actueel/artikel/hopel-een-mijnwerkerskolonie>> (geraadpleegd 23 september 2019).
- 106 Zie hiervoor hoofdstuk 8. In 1926 ontwierp Jan Buijs (1889-1961) een flatgebouw voor alleenstaande vrouwen, geprojecteerd aan de Benoordenhoutseweg in Den Haag. Dit project vond geen doorgang. G.J. de Hoog, 'Het Wilhelminahuis. Het eerste gebouw voor vrouwen, van vrouwen in Nederland', *De Vrouw en haar Huis* (1926) nr. 2 (juni), pp. 83-86.
- 107 De stichting bestond uit de volgende vrouwenverenigingen: VVAO, Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep, NVH, Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk

-
- Staatsburgerschap, Nederlandse Vrouwen Electriciteitsvereniging, Unie van Nederlandse Soroptimistclubs, Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Jansen was aangesloten bij de eerste twee verenigingen.
- ¹⁰⁸ Oproep A. Kuiper-Struyk, *Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding. Afdeling Rotterdam*, z.d. [voorjaar 1946], typoscript, GAS, archiefnr. 608 Jansen, 1b. De enquête zelf ontbreekt. Oproep Bestuur, *Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding. Afdeling Rotterdam*, z.d. [lezing 23 september 1946], typoscript, GAS, archiefnr. 608 Jansen, 1b. Van de lezing, getiteld 'De Flatwoning', is geen tekst bewaard gebleven.
- ¹⁰⁹ Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), pp. 24, 27, 31, 34-35.
- ¹¹⁰ Zo vermelden ontwerpen uit 1946: 'W.C.M. Jansen b.i. en Architectenbureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor'; ontwerpen uit 1956 vermelden: 'W.C.M. Jansen en Architectenbureau Kuiper, Gouwetor, de Ranitz en Bleeker, Rotterdam', afwisselend handgeschreven of handgeschreven (Jansen) in combinatie met een stempelafdruk (architectenbureau). Tijdens de bouw in 1957 en 1958 maakte zij ontwerpen voor de wanden van de hal die zij ondertekende als zelfstandig architect te Schiedam, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 10.
- ¹¹¹ Bijvoorbeeld: Ir. W.C.M. Jansen en Architectenbureau Kuiper, Gouwetor, de Ranitz en Bleeker, *Woongebouw aan de Heemraadssingel te Rotterdam voor rek. van de n.v. R.V.S. te Rotterdam*, bestektekening nr. 5445, blad 12, met rechtsonderaan de handtekeningen van Jansen en Gouwetor, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 10.
- ¹¹² Brieven W.C.M. Jansen aan M. Staal-Kropholler, 2 maart 1949 en 12 maart 1951, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler M. (STAX), inv.nr. 31. De niet-universitair geschoolde Staal-Kropholler hield in die periode drie enquêtes onder het kleine aantal vrouwelijke bouwkundig ingenieurs naar hun activiteiten en rapporteerde daarover in de NVR. In haar brief uit 1951 vraagt Jansen aan Staal-Kropholler hoe het met diens flatgebouw staat. Staal-Kropholler ontwierp hiervoor in 1937 haar eerste plannen. Pas in 1963 werd het Louise Wenthuis voor alleenstaande vrouwen aan het Prins Bernhardplein in Amsterdam naar ontwerp van Staal-Kropholler gerealiseerd.
- ¹¹³ Ook leeftijdgenoot Jan de Ranitz (1903-1972) moet voor Jansen een aantrekkelijke sparring partner geweest zijn. Hij was in 1930 actief betrokken bij de aan de TH gehouden en eerder in dit hoofdstuk besproken Internationale Leergang voor Internationale Architectuur. Anoniem, 'Rede uitgesproken door den Heer J. de Ranitz, President van den Senaat van het Delftsch Studenten Corps ter gelegenheid van den ontvangst van de deelnemers aan het Congres voor Nieuwe Architectuur', *De Spiegel. Officieel orgaan van het Delftsch Studentencorps en van de Centrale Commissie voor Studiebelangen* 7 (1930) nr. 11 (5 december), p. 3.
- ¹¹⁴ Zie hiervoor: K. de Ridder, 'Woongebouw voor alleen-wonenden', *De Vrouw en haar Huis* 52 (1958) nr. 6 (juni), pp. 252-255; Anoniem ['Toelichting door de architecten'], 'Woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958) nr. 43 (25 oktober), pp. 498-502; Anoniem [toelichting door de architecten], 'Woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen te Rotterdam', *Bouw* 14 (1959) nr. 45 (7 november), pp. 1280-1283.
- ¹¹⁵ Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), pp. 25, 67, 73.
- ¹¹⁶ Van den Broek ontwierp onder andere wooncomplex De Eendracht (1935).
- ¹¹⁷ Van de lezingen van de leergang verschenen samenvattingen. Anoniem, 'Internationale Leergang voor Nieuwe Architectuur', *Het Bouwbedrijf. Maandblad voor bouwkunde, techniek en handel* 7 (1930) nr. 25 (5 december), pp. 506-507.
- ¹¹⁸ Zo hield Van Tijen tijdens een studiedag op 3 juli 1955, als voorzitter van de studiegroep naar de Functionele Grondslagen van de Woning, een betoog getiteld *Ieders Huis*, over de plattegrond van de woning. Deze werd permanent geëxposeerd in het Bouwcentrum te Rotterdam. Aankondiging lezing en handgeschreven notities Jansen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- ¹¹⁹ Notulen VAC, 25 februari 1947, typoscript, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 1a.
- ¹²⁰ W. van Tijen, 'Hoogbouw – het verlossende woord?', *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958) nr. 43 (25 oktober), p. 497. Het artikel werd gevolgd door een beschrijving van de flat door 'de architecten' zelf, pp. 498-502 (zie ook noot 114), citaat p. 499.

- 121 Voor alleenstaande vrouwen gold een minimumleeftijdsgrens van veertig en niet per se het lidmaatschap van een vrouwenvereniging. Formeel werd hier onder incomplete gezinnen verstaan: tweetalen als kinderloze echtparen, een ouder met kind, of twee samenlevende vrouwen, waaronder zussen of collega's. Heijkoop en Bakker 2010 (zie noot 2), pp. 24-29, 74-78.
- 122 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018 (zie noot 85), pp. 148-150.
- 123 Diverse ontwerpen, waaronder: Ir. W.C.M. Jansen b.i., *Woonhuis te Meerssen* [sic], 13 juli 1955 (rechtthoekig bouwblok), GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c; Architectenbureau ir. W.C.M. Jansen, *Bungalow te Meerssen voor ir. G.H. Edixhoven*, 1 april 1956, Gemeentearchief Meerssen, Bouwvergunningen 1933-1981, bijlage bij verleende bouwvergunning 17 april 1956, inv.nr. 1663. Met dank aan Dan Peerenbooms, Documentaire Informatievoorziening.
- 124 Diverse ontwerpen, waaronder: Ir. W.C.M. Jansen b.i., *Bungalow te Meerssen. Aanzicht en plattegrond keukenwand*, 26 februari 1956 en Ir. W.C.M. Jansen b.i., *Meerssen. Woonkamerwand*, 26 februari 1956, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 125 Ongesignd en ongedateerd ontwerp [ca. 1957], *Landhuis Meerssen* [sic], GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 126 Met dank aan Henri Marres, latere bewoner, en Désirée van der Heijde, huidige bewoner. Het huidige adres van de bungalow is Korte Raarberg 46.
- 127 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018 (zie noot 85), pp. 417-421.
- 128 Anoniem typoscript z.j. [ca. 2010] (zie noot 41), p. 162.
- 129 *Centrum voor regionale geschiedenis Reyckheydt* <<http://www.rijckheydt.nl/sites/rijckheydt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Edixhoven,G.H.ir.pdf>> (geraadpleegd 18 juni 2019).
- 130 W.J.[ansen], *Overzicht op den terreinaanleg 'Mijn Julia'*, 5 maart 1937, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a; W.J.[ansen], *Ontwerp voor den aanleg van de terreinen van de Mijn Julia*, 5 maart 1937, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 131 Brieven G.H. Edixhoven aan W.C.M. Jansen, 7 en 9 maart 1937, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 132 Brief W.C.M. Jansen aan G.H. Edixhoven, 10 maart 1937, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 133 Ongesignd en ongedateerd ontwerp [1937], *Beplantings-schema Mijn Julia*, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e; brief Firma Jan G. van der Bom Boomkwekerijen Oudenbosch aan W.C.M. Jansen, 23 maart 1937, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 134 E. Smeets-Klokgieters, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB 116* (2017) nr. 1, pp. 43-57. Zie ook hoofdstuk 2.
- 135 Diverse omslagen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 5. Volgens haar eindcijferlijst van de hbs behaalde Jansen haar hoogste cijfer 8 voor het vak Plant- en dierkunde.
- 136 Anoniem, 'Nieuws uit Stad en Omtrek. Natuurbescherming', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 10 april 1948.
- 137 Anoniem, 'Adres aan de Raad', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 28 mei 1949. De plannen werden door de gemeenteraad getorpedeerd. Anoniem, 'Er komt geen Cultureel Centrum!', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 29 oktober 1949.
- 138 Diverse correspondentie met de gemeente Eygelshoven en het Gemeentelijk Woningbedrijf 1939 en 1940, bijvoorbeeld brief gemeente Eygelshoven aan W.C.M. Jansen, 3 april 1939, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a. Ontwerpen ontbreken. De huishoudschool bestaat niet meer.
- 139 Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool/De Schiedammer* 14 november 1946.
- 140 Diverse brieven van W.C.M. Jansen aan de gemeente Eygelshoven, zoals 13 en 21 april 1939, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a. De beplantingsschema's ontbreken.
- 141 Brieven gemeente Eygelshoven aan W.C.M. Jansen, 31 maart en 1 april 1939, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 142 Van der Sloot 2015 (zie noot 5), pp. 132-133.
- 143 Diverse ongesignde en ongedateerde [1939] schetsen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8d.
- 144 Brief gemeente Eygelshoven aan W.C.M. Jansen, 3 april 1939, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 145 Anoniem typoscript z.j. [ca. 2010] (zie noot 41), p. 162.
- 146 Ongesignde brief, vermoedelijk van de nog in het ouderlijk huis wonende Pop aan Wil Jansen, 2 mei 1934, archief in eigendom van H.Th.F. Jansen. In de brief wordt ene Frits Beukers (slecht leesbaar) genoemd die bereid is Jansen bij Klijnen te introduceren. Voor M.P.J.H. Klijnen zie: *Heerlen Vertelt*

- <<http://www.heerlenvertelt.nl/2016/12/acht-keer-over-het-spoor-deel-38/>> (geraadpleegd 8 augustus 2020).
- 147 Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool/De Schiedammer* 14 november 1946; ongesigneerd en ongedateerd ontwerp [1938], *Ontwerp voor den aanleg van 12 tuinen aan den Schaasbergerweg te Heerlen*; ongesigneerd, *Schaasbergerweg, Heerlen*, Oct. 1938, axonometrie met enkele tuinen en woningen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a. Verdere ontwerpen van de woningen ontbreken in het archief.
- 148 Ir. W.C.M. Jansen b.i. architecte, *Ontwerp voor den aanleg van een tuin te Heerlen hoek Akerstraat – Molenberglaan*, in omslag met opschrift 'Heerlen Tuin Mr. Meyers 1939'; Ir. W.C.M. Jansen b.i. architecte, *Ontwerp voor den aanleg van een tuin te Heerlen*, mei 1939; Ir. W.C.M. Jansen b.i. Schiedam, *Ontwerp voor een tuin te Heerlen Franciscusweg 37*, maart 1943, blauwdruk in omslag met opschrift 'Heerlen 1941 tuinaanleg Hr. H. Anten'; Ir. W.C.M. Jansen Schiedam, *Ontwerp voor een tuin te Someren*, z.d. [1941], GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a en 8a; Ir. W.C.M. Jansen architect, *Ontwerp voor den aanleg van 7 tuinen te Eindhoven. St. Jorislaan*, maart 1939, blauwdruk, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a. Mogelijk was er een contact tussen Jansen en het Eindhovense architecten- en ingenieursbureau Th.P. v.d. Boomen en F.W.M. v.d. Berg dat enkele van de villa's ontwierp. Jansen was in het bezit van hun bouwtekeningen.
- 149 Zie noot 148.
- 150 W.J.[ansen], *Ontwerp voor een preekstoel voor de kerk te Eygelshoven*, 16 december 1936, blauwdruk, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a.
- 151 Ongesigeneerde en ongedateerde schets, *Geluidspiegel in de St. Egbertuskerk te Almelo. Vooraanzicht. Zijaanzicht*, met de aanduiding: 'naar foto', GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a.
- 152 *Rijckheyt* <<https://www.rijckheyt.nl/cultureel-erfgoed/boosten-alphons-architect>> (geraadpleegd 26 juni 2019). De kerk is sinds 2001 rijksmonument. *Rijksmonumentenregister* <<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513744>> (geraadpleegd 26 juni 2019).
- 153 Het laatgotische kerkje verkeerde in slechte staat en werd in 1932 door de gemeente aangekocht en in 1939 gerenoveerd. *Stichting "Eygelshoven door de eeuwen heen"* <<https://stichting-eygelshovendoordeeeuwenheen.nl/de-stichting/monumenten/het-oude-kerkje/>> (geraadpleegd 19 september 2019).
- 154 Ongesigeneerde en ongedateerde schetsen van bidstoelen, bidbankje en doopvont, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a.
- 155 L. Schiphorst, "'Klaarheid moet heersen". Architect Jos Ritzen, compagnon van Alphons Boosten 1920-1923', *Het Land van Herle* 56 (2006) nr. 3, pp. 79-91.
- 156 Zowel de 'oude' als de 'nieuwe' kerk doen nog dienst als parochiekerk. Met dank aan Pastoor M. Heemels en B. Nols, Parochie H. Johannes de Doper, Eygelshoven.
- 157 De woning werd ontworpen door Anton Bartels (1879-1966) uit Heerlen. *Rijksmonumentenregister* <<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513736>> (geraadpleegd 26 juni 2019).
- 158 Arch. Ir. W.M.C. [de voorletters zijn hier verwisseld] Jansen, *Erkeraanbouw Dr. Edixhoven*, maart 1938, blauwdruk, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3a; W.C.M. Jansen, *Erkeraanbouw Dr. Edixhoven*, maart 1938 en ongesigneerd en ongedateerd [1938] interieurontwerp, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8a.
- 159 Edixhoven woonde in 1950 aan de Rimbürgerweg 1, tegenwoordig Rimbürgerweg 3. Anoniem, *Naamlijst voor de interlocale telefoondienst. Deel I, 's-Gravenhage* 1950, ongepagineerd; besluit B&W tot onnummering 7 mei 1952, gemeente Kerkrade, archief Eygelshoven 1938 t/m 1981, dossiernr. 989.
- 160 De aantekeningen in rood potlood betreffen onder meer een plafondaanpassing in de salon. Ongesigneerd [Jaspar], *Laura en Vereeniging. Mijn "Julia". Bouw van twee Ingenieurswoningen. Plan van de begane grond. Bestek no. 1A*, z.d. [1925], GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e. De dubbele directeurswoning is rijksmonument. De indeling van de linker woning is vrijwel geheel in tact gebleven. *Rijksmonumentenregister* <<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513743>> (geraadpleegd 26 juni 2019).
- 161 Interview Jansen, 2019 (zie noot 5).
- 162 Interview Jansen, 2019 (zie noot 5). Jansen verbleef in Groningen tot mei 1934 waarna ze weer terugkeerde naar de Lange Haven. Uit een briefwisseling met haar broer Tup blijkt dat Ros, die met

-
- schuldeisers te maken had, niet meer in staat was haar toelage te betalen. Tup stuurde Wil f 50. Zij logeerde aan de Emmasingel 9 bij de familie Van der Werff, schoonfamilie van Ros. Brief Tup Jansen aan zijn zus Wil, z.d., GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 5.
- 163 *Beelbank Groningen* <<https://www.beelbankgroningen.nl/beelden/detail/b33aa16f-503a-38b5-69a2-ab0517830479/media/40f1ef35-7326-038c-3c93-36ff0f9bcc81?mode=detail&view=horizontal&q=george%20ros&rows=1&page=1>> en *Staat in Groningen. Architectuur in stad* <<http://www.staatingroningen.nl/1552/ter-schouw-van-sanenstichting>> (geraadpleegd 23 september 2019).
- 164 'geteekend W.C.M. J.'[ansen], *Plan voor 16 flatwoningen "Geuzenkamp" Groningen*, 18 december 1933 en 'geteekend W.C.M. J.', *Plan voor 19 flatwoningen "Geuzenkamp" Groningen*, nr. 14 maart 1934, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 165 Een collega-tekenaar werkte eveneens aan het project. 'geteekend RJO', *Plan voor 19 flatwoningen "Geuzenkamp" Groningen*, 12 maart 1934, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 166 Ongesignde en ongedateerde plattegronden en gevelaanzichten perceel Gedempte Zuiderdiep hoek Herestraat te Groningen, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8e.
- 167 In 1935 verrees op deze locatie het complex 'De Faun', ontworpen door Adriaan Wittop Koning (1878-1961) en Antonius Theodorus van Elmpt (1866-1953) in opdracht van levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht. Het gebouw kenmerkt zich door de Delftse School-stijl. *Staat in Groningen. Architectuur in stad* <<http://www.staatingroningen.nl/116/de-faun>> (geraadpleegd 26 september 2019).
- 168 Ir. W.C.M. Jansen b.i. architecte, *Verbouwing fabriekspand Westvest no 38 en 40*, 2 september 1954, GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 7c.
- 169 De architect van de nog steeds bestaande gevel was M.A.H. van de Laarschot. *Bouwdossiers online* <https://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&id=22512729&index=0&volnummer=11> (geraadpleegd 3 september 2019).
- 170 Gesignde en gedateerde (1971) ontwerpen voor een woonhuis bestemd voor broer Tup te Meer (B), GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8b/8f. Het huis werd vermoedelijk door een lokale architect gerealiseerd. Interview Jansen, 2019 (zie noot 5). Gesignde en gedateerde (1963-1964) ontwerpen voor een doktershuis te Ossendrecht in opdracht van Dr. J.L. Edixhoven, vermoedelijk familie van zwager Edixhoven. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 8b/8f.
- 171 Uit bewaard gebleven correspondentie met de diverse opdrachtgevers blijkt dat de relaties ofwel zakelijk waren ofwel vriendschappelijk. In de laatste gevallen werd er in brieven getutoyeerd en soms enige persoonlijke wetenswaardigheden uitgewisseld.
- 172 Brief W.C.M. Jansen, 19 juli 1962, aan Jules en Joop Boots-Beukers te 's-Hertogenbosch. GAS, archiefnr. 608 Jansen, inv.nr. 3b. Het betreft de verbouwing van hun nieuwe woning, Rondeweg 5 te Vught.
- 173 De architect was Reyer Schaatsbergen (1912-1981) uit Soest, GAS, archiefnr. 608, inv.nr. 4 en 8b.

Hoofdstuk 8

Architectenechtparen

8. Architectenechtparen

'Ik zal dus compromissen moeten sluiten; dit kost natuurlijk kracht, met een gezin van 4 kinderen.' Jan Kammer-Kret.

'Hij wilde me op hetzelfde level hebben.' Koos Pot-Keegstra.

Van de 21 gediplomeerde vrouwelijke architecten die Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw rijk was, trouwden er zeven met een architect. Zij ontmoetten hun toekomstige echtgenoot tijdens hun studie of trouwden met hun werkgever. Joop (Johanna) Ferguson, afgestudeerd aan de Technische Hogeschool (TH) in Delft in 1926, emigreerde naar Johannesburg waar zij en haar derde echtgenoot een architectenbureau hadden, later bekend onder de naam Ferguson, Stakesby-Lewis, & Sayce. Van Joop Stakesby-Lewis-Ferguson is helaas weinig bekend.¹ Ada Kuiper-Struyk, afgestudeerd in Delft in 1937, werd politica.² Haar echtgenoot maakte deel uit van architectenbureau Kuiper, Gouwetor en De Ranitz dat een belangrijke rol speelde in de Rotterdamse wederopbouw. Als VVD-woordvoester in de Tweede Kamer voor onder meer volkshuisvesting en verkeer en waterstaat maakte zij zich sterk voor de lediging van de naoorlogse woningnood.

Dit hoofdstuk gaat over de vijf vrouwen die samen met hun echtgenoot een eigen architectenbureau in Nederland hadden. Deze deels weinig bekende vrouwelijke architecten blijken zowel typologisch als stilistisch gezien een verrassend en interessant oeuvre te hebben voortgebracht, vooral ten tijde van de naoorlogse wederopbouw. Zo behoorde utiliteitsbouw evengoed tot hun orderportefeuille als de eerder voor de hand liggende woningbouw. In deze laatstgenoemde sector profiteerden zij van hun huishoudelijke inzichten en praktische zin door toepassing van efficiënte plattegronden, moderne inrichting en nieuwe, eenvoudig schoon te houden materialen.

Met name in de particuliere woningbouw - waaronder hun eigen woning - , bejaardencentra en scholen pasten zij het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen toe. Deze functionalistisch ingegeven, strakke en sobere architectuur had niets te maken met vrouwelijke connotaties als elegante, sierlijke en decoratierijke vormgeving. De rationele nieuwe bouwstijl lag evenmin voor de hand in het licht van de genoten opleiding. Studenten van de faculteit bouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft kwamen begin jaren dertig nog nauwelijks in contact met de moderne architectuuropvattingen die opgeld deden.³

De echtgenoten van deze vijf vrouwen werden verdienstelijke architecten. Waren de gediplomeerde vrouwelijke architecten succesvol op eigen kracht of dankten zij dit aan de naam en faam van hun echtgenoot? Als er sprake was van een samenwerking, hoe zag hun samenwerkingsmodel er dan uit?

Van Koos (Jacoba) Pot-Keegstra en Lotte Stam-Beese, die beiden hun studie voltooiden aan het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht (VHBO) in Amsterdam, werden archieven geraadpleegd in Het Nieuwe Instituut (HNI) te Rotterdam. Het mediagerichte echtpaar Pot-Keegstra gaf niet alleen interviews in dagbladen, zelf schreven zij ook artikelen in vakbladen.⁴ Dit laatste deed ook Stam-Beese. Over haar verschenen na haar overlijden twee monografieën.⁵ Van de drie andere vrouwen uit de onderzoeksgroep, allen in Delft afgestudeerd als bouwkundig ingenieur, was tot nu toe weinig bekend. Hier vormden archiefonderzoek en contacten met nabestaanden onderdeel van het onderzoek. Van Toki Lammers-Koeleman, wiens werk en dat van haar echtgenoot altijd onder beider naam gepubliceerd werd, kon dankzij een zeldzaam interview en persoonlijke rapportages over haar werkzaamheden toch een beeld gevormd worden van haar eigen oeuvre.⁶

Dit hoofdstuk kent een thematische opbouw. Het eerste hoofdstuk geeft een algemeen beeld van de architectenechtparen en hun gezamenlijke praktijken en plaatst hen in de tijd. Vervolgens worden de samenwerkingsmodellen besproken evenals de wijze waarop de vrouwelijke architecten hun eigen architectuuropvattingen vorm konden geven. Deze worden in een daaropvolgend hoofdstuk verder uitgewerkt aan de hand van een selectie van hun oeuvre.

8.1. Crisis en wederopbouw

Werd van de meeste architecten uit deze onderzoeksgroep het begin van hun loopbaan nog beperkt door slechte economische omstandigheden als gevolg van de beurskrach in 1929 gevolgd door onzekere tijden in aanloop naar de oorlog, tijdens de oorlogsjaren werden al plannen uitgewerkt voor de wederopbouw. Deze bleken de opmaat te zijn tot een voorspoedige naoorlogse praktijk van de architectenechtparen. Niet alleen moesten zwaargehavende steden opnieuw worden opgetrokken, overal in het land moest oorlogsschade worden hersteld, vervangende nieuwbouw gepleegd en woningnood geledigd. In de jaren vijftig en zestig groeiden de steden en steeg de vraag naar woningen, maar ook naar scholen, kerken, winkels, bank- en industriegebouwen.

Een jaar na haar afstuderen aan de TH in 1931 trouwde Jan Kret met Harry Kammer (1902-1988). Het echtpaar vestigde zich in Schiebroek, met een architectenpraktijk aan huis.⁷ Kammer was sinds zijn afstuderen in Delft in 1929 werkzaam bij het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt. Dat hij en zijn vrouw in de crisisjaren een eigen praktijk startten was mogelijk mede ingegeven door de beperkte carrièremogelijkheden die er voor haar waren. Gehuwde vrouwen waren uitgesloten van een overheidsbaan; samen een architectenbureau starten zou voor Jans loopbaan versterkend kunnen werken. Vooral in de vooroorlogse jaren werkte zij zowel aan eigen als aan gezamenlijke opdrachten met haar echtgenoot. Het architectenbureau werd

reeds tijdens de oorlog betrokken bij de Rotterdamse wederopbouwplannen. Later vroeg het gezin steeds meer aandacht en werd Jan vooral adviseur van haar echtgenoot.⁸

Toki Koeleman trouwde, kort na haar afstuderen in 1940 in Delft, met haar werkgever Hendrik Lammers (1909-1990) die in 1936 was afgestudeerd als bouwkundig ingenieur en een eigen praktijk had in Arnhem waar zij tijdelijk werk verrichtte.⁹ Het echtpaar won in 1944 een prijsvraag met een gezamenlijk ontwerp voor een kantine van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal. Deze weverij werd een substantiële opdrachtgever. Naast het voeren van de eigen praktijk aan huis kreeg Lammers na de oorlog de dagelijkse leiding over het Bureau Stadsplan Arnhem voor de wederopbouw van de totaal gehavende stad.¹⁰ Het echtpaar bleef kinderloos en Toki wijdde haar gehele werkzame leven aan haar eigen opdrachten die voornamelijk de woningbouw betroffen.

Koos Keegstra en Joop Pot (1909-1972) leerden elkaar kennen tijdens de VHBO-opleiding in Amsterdam waar Koos in 1935 als eerste vrouw deze opleiding voltooide.¹¹ Na hun huwelijk in 1938 startten zij hun eigen architectenbureau. Reeds gedurende de oorlog werkten zij aan wederopbouwprojecten. Na de oorlog legde het echtpaar zich vooral toe op school- en woningbouw, deze laatste variërend van particuliere woonhuizen tot uitbreidingsprojecten in de vorm van woonwijken in onder andere Enschede, Diemen, Amersfoort en de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam. Het succesvolle architectenechtpaar ging in 1967 de uitdaging aan om voor laatstgenoemde stad een penitentiaire inrichting te ontwerpen, later bekend als de Bijlmerbajes.

Na haar afstuderen in Delft in 1934 werkte Jeanne van Rijswijk een halfjaar als tekenares op het Wassenaarse bureau van Albert van Rood (1885-1947), met wie zij nog datzelfde jaar trouwde.¹² Van Rood, zowel civiel als bouwkundig ingenieur, was een toonaangevend industriearchitect.¹³ Voor de Koninklijke Nederlandsche Hoogovens en Staalfabrieken (het huidige Tata Steel) in IJmuiden ontwierp hij het complete industriële complex. Jeanne was slechts zijdelings bij de praktijk betrokken, totdat Van Rood overleed. Zij zette het bureau voort, in eerste instantie met de lopende projecten voor Hoogovens, Mekog (Maatschappij tot Exploitatie van Cokesovengas) te Velsen en de wederopbouw van de Lederfabriek Noord-Brabant te Rijen. Jeanne overleed reeds op 55-jarige leeftijd.¹⁴

Lotte Beese neemt een enigszins afwijkende plaats in deze groep vrouwelijke architecten in. Zij trouwde in 1934 met architect Mart Stam (1899-1986). Het echtpaar startte in Amsterdam het ontwerp bureau 'Stam en Beese architecten' en ging een tijdelijke samenwerking aan met collega's Willem van Tijen (1894-1974) en Hugh Maaskant (1907-1977) voor onder meer de bouw van drive-inwoningen in Amsterdam.¹⁵ Na negen jaar gingen Lotte en Mart uit elkaar. Stam-Beese behaalde in

1945 haar VHBO-diploma Bouwkunst en ontwikkelde zich tot een verdienstelijke stedenbouwkundige.

8.2. Samenwerkingsmodellen

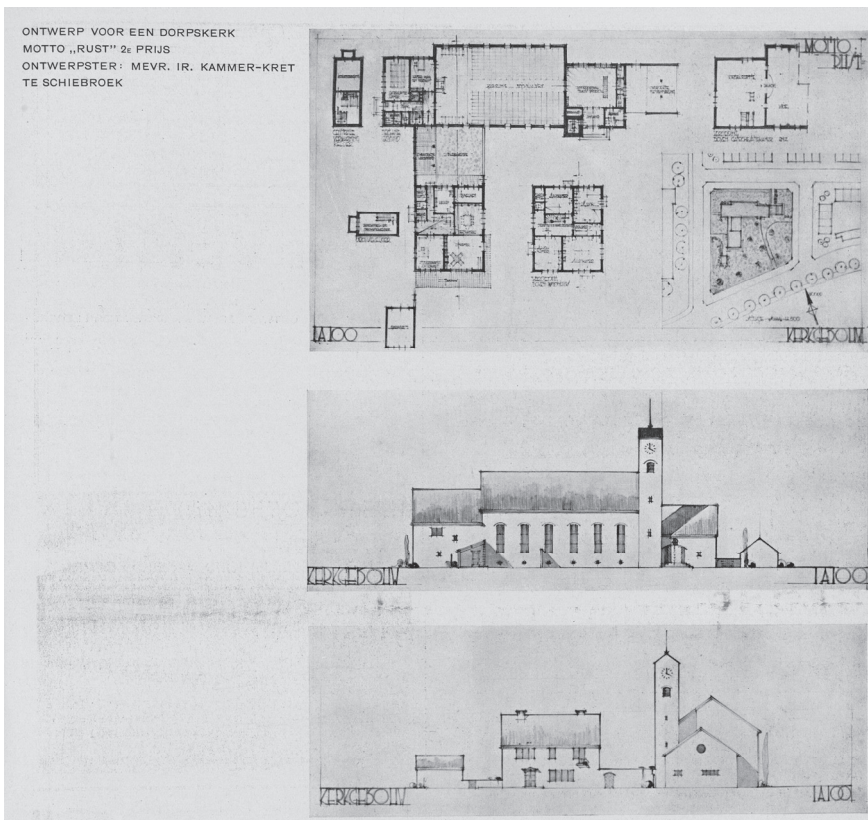
Met het doorlopen en afronden van de architectuurstudie lijkt het logisch te veronderstellen dat de vrouwelijke bouwkundig ingenieurs, als zij op een architectenbureau wilden werken, daar een volwaardige functie ambiëerden, in een associatieve vorm met reeds zittende architecten. Dit was echter ondenkbaar gezien de toenmalige maatschappelijke opvattingen en het mannenbolwerk dat de architectenpraktijk nu eenmaal was. Trouwde een architecte daarentegen met een architect dan deed de mogelijkheid zich voor om samen zo'n praktijk te vormen. De (ongediplomeerde) architect Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) omschreef het als volgt: 'Voordat erkenning van de vrouwelijke bekwaamheid in de architectuur plaats kan hebben, moet er eerst gelegenheid zijn prestaties te laten zien. Hiervoor geeft het compagnonschap met een man (die de lading dekt) een uitstekende gelegenheid.'¹⁶ Wat zij met die lading precies bedoelde is niet duidelijk, maar haar boodschap illustreert voldoende de tijdgeest.

Konden deze vrouwen binnen de eigen architectenpraktijk hun loopbaan ontwikkelen? Was er sprake van een gelijkwaardige samenwerking tussen de partners? Valt er een specifieke taakverdeling te ontdekken?

Het is niet verrassend dat de huishoudelijke en opvoedingstaken van invloed waren op de rol van de vrouwelijke architecten binnen de architectenpraktijk. De praktijken waren meestal aan huis verbonden, waardoor de vermenging van gezin, huishouden en werk voor de hand lag. Toen de - ongetrouwde! - bouwkundig ingenieur Wil Jansen werd gevraagd of zij het architectenberoep verenigbaar achtte met een gezin, antwoordde ze: 'Ja, zeker, tenzij men ergens in vasten dienst is, kan het tekenwerk immers thuis gebeuren?'.¹⁷ Hoewel het veelal niet ontbrak aan huishoudelijke hulp of kindermisjes, woog de zorg en aandacht voor het gezin toch soms zwaarder dan het werk, zoals in het eerdergenoemde geval van Jan Kammer-Kret. In reactie op een enquête naar de werkzaamheden van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs schreef ze in 1951 aan Staal-Kropholler: 'Helaas deed ik minder dan ooit aan architectuur! Edoch ik ben vreselijk doende mijn huishouding te vereenvoudigen en tijd vrij te maken! En toevallig kreeg ik een dezer dagen een opdracht voor een dokterswoning aan de zee! Ik zal dus compromissen moeten sluiten; dit kost natuurlijk kracht, met een gezin van 4 kinderen (resp. oud 15, 12, 5 en 2 ½ jaar).'¹⁸

8.2.1. Geëmancipeerde echtgenoten

In het eerste jaar van hun gezamenlijke architectenbestaan deden Harry en Jan Kammer-Kret mee aan een ontwerprijsvraag voor een Groningse dorpskerk met pastorie. Dergelijke prijsvragen boden beginnende en/of werkloze architecten de gelegenheid ervaring op te doen en, in geval van een goede waardering, de kans om een geldbedrag en enige naamsbekendheid te verwerven. In aparte ruimten werkten Jan en Harry ieder aan hun eigen prijsvraagontwerp.¹⁹ Jan won met haar ontwerp 'Rust' de tweede prijs én een bedrag van f 75, dankzij haar praktische plattegronden en sobere architectuur die volgens de jury 'toch een voornaam karakter' had (afb. 1).²⁰ Het was het begin van een geëmancipeerde samenwerking.

Afb. 1. Het in *Bouwkundig Weekblad Architectura* gepubliceerde ontwerp voor een dorpskerk motto 'Rust', waarmee Kammer-Kret de tweede prijs won.

Enkele bewaard gebleven ontwerpschetsen voor een montessorischool (1936) in Schiebroek geven een interessant beeld van de wijze van samenwerken toen er nog geen kinderen waren. De meeste tekeningen vermelden de officiële signatuur 'Ir. H. Kammer b.i. Ir. J. Kammer-Kret b.i. Architecten Schiebroek', maar de parafering varieert.²¹ Zo zijn er ontwerpen getekend door een onbekende tekenaar en 'gezien' door 'JKK' [Jan Kammer-Kret]; getekend door 'JK' [Jan Kammer?] en gezien door 'HK' [Harry Kammer]; getekend door 'HK' en gezien door 'JKK'. Vooral de laatste parafering is interessant en laat zien dat de door Harry getekende ontwerpen ook door Jan gezien en geparafeerd werden. Dit duidt op een gelijkwaardige samenwerking. Architect Han van Loghem (1881-1940) roemde in een artikel 'de samenwerking van vernuft en gevoel van het echtpaar Kammer-Kret'.²²

De nauwe samenwerking van het echtpaar bestond eveneens uit het samen bezoeken van bouwplaatsen en het ook in de avonduren, aan de gezinstafel, bespreken van ontwerpschetsen.²³ Ondanks hulp in de huishouding en een inwonende kinderoppas verkoos Kammer-Kret uiteindelijk de opvoeding van de vier kinderen boven uitvoerende werkzaamheden in de praktijk.²⁴ Deels schreef zij deze keuze echter ook toe aan haar individualistische aard die haar belette met anderen samen te werken. Daarbij doelde zij op de tekenaars in dienst van het bureau, waarvan het aantal na de oorlog toenam als gevolg van het groeiende aantal opdrachten. Kammer-Kret werd hoofdzakelijk adviseur van haar echtgenoot. 's Avonds aan tafel voorzag zij hem, tijdens het schetsen, van commentaar en gaf zij aanwijzingen, zoals de plaatsing van de ramen.

Het echtpaar Van Rood-Van Rijswijk vluchtte tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Londen waar Van Rood adviseur was van de Nederlandse regering in ballingschap op het gebied van militaire noodwoningen.²⁵ Jeanne werd Hoofd Afdeling Volkshuisvesting van het Departement van Binnenlandse Zaken waar ze zich bezighield met de voorbereidingen voor de Nederlandse woningbouw na de bevrijding.²⁶ Hier werkte ze samen met haar echtgenoot die ook aan deze afdeling als adviseur verbonden was. Direct na hun terugkeer naar Nederland na de bevrijding werd Jeanne zoals ze zelf schreef, 'weer huisvrouw'.²⁷ Zij beperkte zich tot het volgen van Van Roods werk en sprong in drukke tijden bij met tekenen. Haar loopbaan ontwikkelde zich wrang genoeg pas na het overlijden van haar echtgenoot toen zij de praktijk voortzette.

Toki Lammers-Koeleman en Koos Pot-Keegstra waren, evenals Jan Kammer-Kret, getrouwd met geëmancipeerde mannen. Toki en haar echtgenoot beschouwden elkaar als collega's en hadden samen de verantwoordelijkheid over de drukke praktijk waar tal van tekenaars, opzichters, secretaresses en stenotypistes werkzaam waren.²⁸ Toki hield zich nauwelijks bezig met het management. Veel later duidde zij op een vragenformulier haar functie aan als 'Directeur part. bureau 1945-1979', met als activiteit 'Ontwerpen en bouwen'.²⁹ In een interview waarin ze op haar loopbaan

terugkeek meende ze dat het werken aan de zijde van een man de uitoefening van het vak wel vereenvoudigde. Zo veronderstelde ze dat opdrachtgevers, aannemers en uitvoerders met wie zij op de bouw de werkbeprekingen voerde, haar als vrouwelijke architect accepteerden, omdat zij ook nog een man op de achtergrond aanwezig wisten.³⁰

Het echtpaar Lammers-Koeleman werkte nooit aan eenzelfde ontwerp. Opmerkelijk was hun keuze om hun werk in publicaties zonder uitzondering onder beider naam te laten verschijnen. Binnen deze geëmancipeerde samenwerking was het vakgebied waarin ieder van hen zich specialiseerde minder verrassend: Hendrik hield zich bezig met utiliteitsbouw, Toki voornamelijk met woningbouw. Als reden gaf zij hiervoor dat ze zich niet tot 'die technische kant' aangetrokken voelde.³¹ Retrospectief vatte ze haar carrière en de samenwerking met haar echtgenoot samen als 'alles wat een vrouwelijk bouwkundig ingenieur zich maar wensen kan'.³²

Bij Koos en Joop Pot-Keegstra was er evenmin sprake van competitie. Integendeel, daar waar Koos aangaf het huishouden prettig te vinden en een combinatie met werk heel zwaar, wilde Joop haar bij het werk blijven betrekken. 'Hij had natuurlijk ook steun aan me. Hij wilde me op hetzelfde level hebben', vertelde ze in een interview.³³ Een architectenpraktijk aan huis, in 1954 door beiden ontworpen, was voor Joop een voorwaarde: '[...] anders krijg ik mijn vrouw nooit de keuken uit'.³⁴ Dit leidde tot een langdurige samenwerking en een groot oeuvre, waarbij ze nog een stap verder gingen dan het echtpaar Lammers-Koeleman: ze ontwikkelden alles samen, zodanig dat zijzelf niet konden aangeven wie wat had gedaan.

Dankzij de eerdergenoemde samenwerking met de architecten Van Tijen en Maaskant had het echtpaar Stam-Beese in de crisisjaren enige substantiële projecten omhanden, waarbij Lotte zich richtte op de interieurinrichting.³⁵ De overige activiteiten van het echtpaar bestonden voornamelijk uit tentoonstellings- en prijsvraagontwerpen. Hoe de taakverdeling er daarbij uitzag is niet bekend. In een interview zou Stam-Beese over de samenwerking met haar echtgenoot hebben aangegeven dat zij achter de tekentafel stond, terwijl hij de besprekingen voerde.³⁶ De conclusie van Hanneke Oosterhof in haar monografie dat Stam-Beese's werk dus vooral uitvoerend was, lijkt snel getrokken. Het zegt immers niets over de taakverdeling. Aan de tekentafel zou Stam-Beese net zo goed creatief scheppend werkzaam geweest kunnen zijn. In een brief aan Lotte in 1935, toen zij tijdelijk in Duitsland verbleef, schrijft Mart dat hij 'een geschematiseerd arbeidsritme' met haar miste en dat hij wenste dat zij meer haar plaats *naast* hem aan de tekentafel zou innemen.³⁷ Bovendien wilde hij dat hun werk niet uitsluitend van hem of van haar zou zijn. Dit duidt op zijn minst op een streven naar een nauwere en meer gelijkwaardige samenwerking met Lotte dan het geval was.

Zocht zij naar een vorm van competitie om zichzelf te ontwikkelen? De ontwerpen die zij in die tijd onder haar eigen naam uitbracht waren vooral grafische en

meubelontwerpen, waarvoor zij een (onvoltooide) studie aan het Bauhaus had gevolgd. Interessanter is dat een architectuurontwerp uit 1939 voor een woongebouw voor werkende vrouwen in Amsterdam was voorzien van een afwijkende signatuur: 'Architekten Stam-Beese' in plaats van 'Stam en Beese architecten'.³⁸ Het roept de vraag op of het Lotte was die dit werk naar zich had toegetrokken gezien de specifieke bewonersdoelgroep. Zou het, in het licht van zijn eerdere geuite aanmerkingen op hun samenwerking, denkbaar kunnen zijn dat Lotte haar echtgenoot niet aan dit project liet meewerken? In de literatuur komt het ontwerp nergens in Stams oeuvre voor. De uiteindelijke opdracht voor het woongebouw ging naar het echtpaar Pot-Keegstra. Het is heel goed mogelijk dat Stam-Beese, eigenzinnig als ze wordt gekarakteriseerd, binnen de architectenpraktijk naar wegen als deze zocht om aan haar eigen loopbaan richting te geven.³⁹ Opvallend is dat zij na de scheiding de naam Stam-Beese aanhield, ook toen zij al lang haar eigen carrière had opgebouwd.

Samenvattend kan gesteld worden dat de samenwerkingsmodellen van de meeste architectenechtparen een verrassend geëmancipeerd beeld laten zien waarbinnen de vrouwelijke partners zich ruimschoots konden ontwikkelen. De samenwerking was overwegend gestoeld op gelijkwaardigheid en de taakverdeling werd vaak ingegeven door persoonlijke voorkeuren of praktische overwegingen.

8.3. Een selectie uit het repertoire

Nu we een beeld hebben van de samenwerkingsvormen van deze architecten-echtparen, is het interessant om te bezien welk repertoire nu aan de vrouwelijke architecten valt toe te schrijven. Welke architectuuropvattingen lagen aan hun oeuvre ten grondslag? Was er binnen de architectenpraktijk met hun echtgenoot sprake van wederzijdse beïnvloeding, versterking, inspiratie?

De antwoorden op deze vragen worden aan de hand van een selectie van het repertoire onderbouwd. Deze is onderverdeeld in twee categorieën: de woning- en de utiliteitsbouw. In de categorie woningbouw zijn eerst de eigen architectenwoningen van enkele echtparen opgenomen als treffend voorbeeld van hun gedachtegoed. Binnen dezelfde categorie woningbouw wordt vervolgens aandacht besteed aan de toepassing door de vrouwelijke architecten van nieuwe woontypologieën, bouwmaterialen en -technieken. Het laatste deel over de woningbouw betreft gerealiseerde woonvormen voor bepaalde bewonersgroepen. Dat de vrouwelijke architecten eveneens utilitaire bouwwerken ontwierpen bepaalde de keuze voor het thema van het laatste hoofdstuk over het repertoire. Omdat het werk van Jan Kammer-Kret enigszins buiten genoemde categorieën valt en bovendien in een vroegere periode werd gerealiseerd, wordt dit eerst in een apart hoofdstuk behandeld.

8.3.1. Door uiterste eenvoud schoonheid bereiken

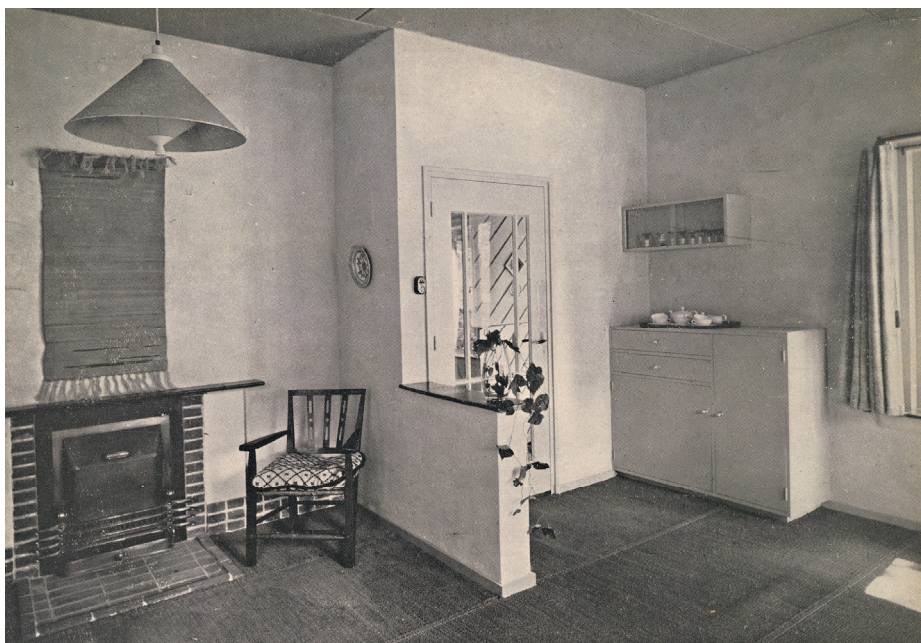
Jan Kammer-Kret herinnerde zich haar 'heel traditionele' afstudeeropdracht van hoogleraar Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972) om een natuurstenen raadhuis te ontwerpen.⁴⁰ Zij vond het jammer dat Granpré Molière zich bijvoorbeeld een tegenstander toonde van beton, een materiaal dat hij 'onedel' vond.⁴¹ Granpré Molière vertegenwoordigde de als traditionalistisch bekendstaande Delftse School. De opleiding aan de TH bood studenten nauwelijks gelegenheid om kennis te maken met nieuwe opkomende architectuuropvattingen en bouwmethoden. Kammer-Kret stond negatief tegenover de sfeer op de afdeling bouwkunde, het gebrek aan aandacht en openheid voor nieuwe ideeën en de kritiekloze navolging door vele medestudenten.⁴² Haar werk laat een uitgesproken moderne stijl zien. Aangezien zij veelal met haar echtgenoot samenwerkte, moet zij ook door hem zijn geïnspireerd en vice versa. Hoewel zij geen uitgebreid repertoire op haar naam heeft staan zijn er enkele interessante voorbeelden te geven.

Kammer-Krets eerste eigen opdracht betrof een vakantie-/weekendhuis (1934) voor een gezin in Oostvoorne, een aantrekkelijk vakantieoord voor vooral Rotterdammers.⁴³ Ook Willem van Tijen ontwierp hier enkele vakantiehuizen, waaronder een voor zichzelf.⁴⁴ De foto's die tijdschrift *Het Landhuis* publiceerde van het door Kammer-Kret ontworpen vakantiehuis laten een op bebost terrein gelegen landhuisje zien, met op het eerste oog traditionele kenmerken als luiken en een zadeldak met daktorentje, voorzien van een bel voor het binnenroepen van de kinderen tijdens het buiten spelen (afb. 2a en 2b).⁴⁵

Afb. 2a. Vakantie-/weekendhuis te Oostvoorne (1934), naar ontwerp van Kammer-Kret.

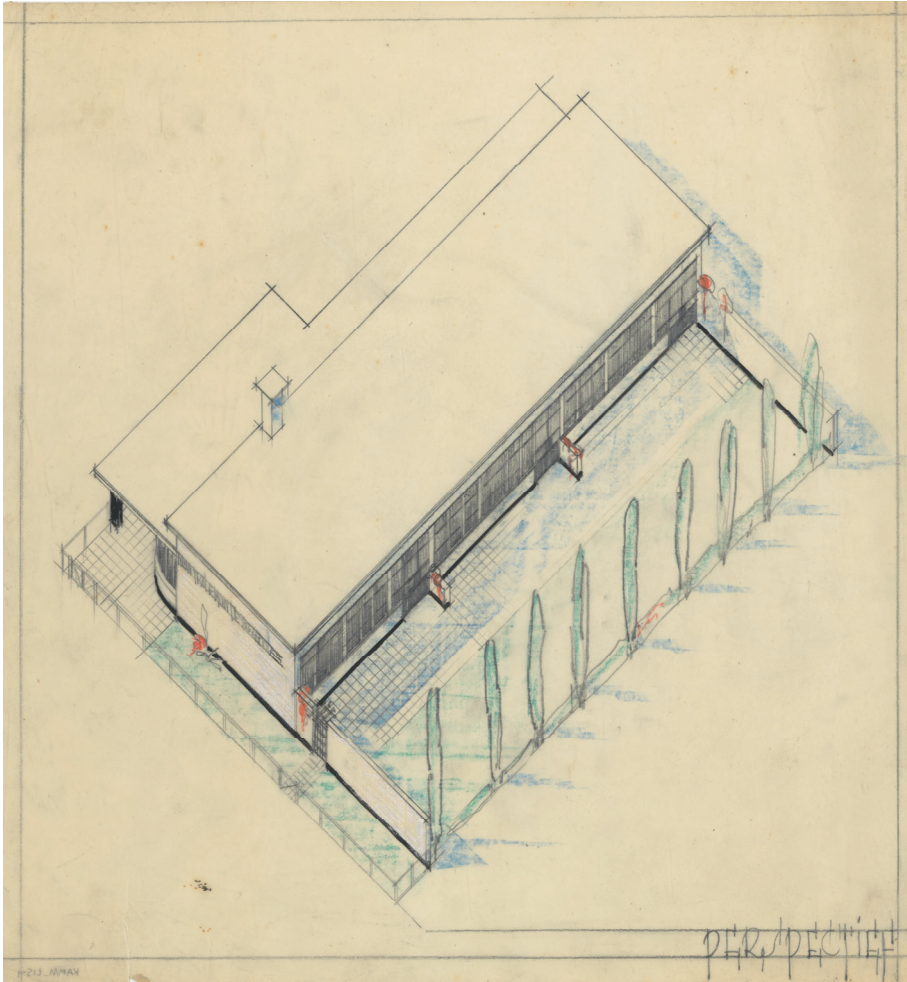
Maar het huis vertoont ook moderne aspecten zoals de glazen hoekpartij in de gevelwand, evenals het efficiënte grondplan met een rationele ordening van woon- en slaapfuncties. Over allerhande praktische details was nagedacht zoals opklapbedden, tal van berguimten en sanitaire voorzieningen als een washok en een doucheruimte met vaste wastafel. Een welwaterput in de tuin en een betonnen regenwaterbak onder de gehele keuken zorgden voor de watervoorziening. Dat de landelijke elementen van het exterieur door de opdrachtgever waren ingegeven is goed denkbaar.⁴⁶ Immers, Kammer-Kret had bij de eerdergenoemde prijsvraag voor een dorpskerk al blij gegeven van haar voorkeur voor een sobere architectuur (afb. 1).

Afb. 2b. De sobere en moderne inrichting van het vakantiehuis.

Twee jaar later kwam dit explicieter tot uiting toen het echtpaar een montessorikleuterschool (1936) ontwierp in Schiebroek, op steenworp afstand van de eigen woning (afb. 3a en 3b).⁴⁷ De school stond als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen prominent afgebeeld op de voorpagina van *de 8 en Opbouw*, het orgaan van de gelijknamige vooruitstrevende architectenverenigingen, samen met de door Willem van Tijen gerealiseerde montessorischool aan de Albrecht Dürerstraat in Amsterdam, een als betonskelet met veel glas opgetrokken openluchtschool (afb. 4).⁴⁸ Volgens recensent Han van Loghem, voor wie functie en constructie het succes van een gebouw

bepaalden, kon door de uiterste eenvoud van het Schiebroekse schooltje schoonheid worden bereikt. 'Het is nieuw door het volkomen ontraditioneele der geheele constructie, maar het nieuwe dringt zich nergens op, het geheel kan door elk frisch gevoelend mensch, zonder eenige wijziging in zijn bevattingsvermogen, direct aanvaard worden', zo betoogde hij.⁴⁹

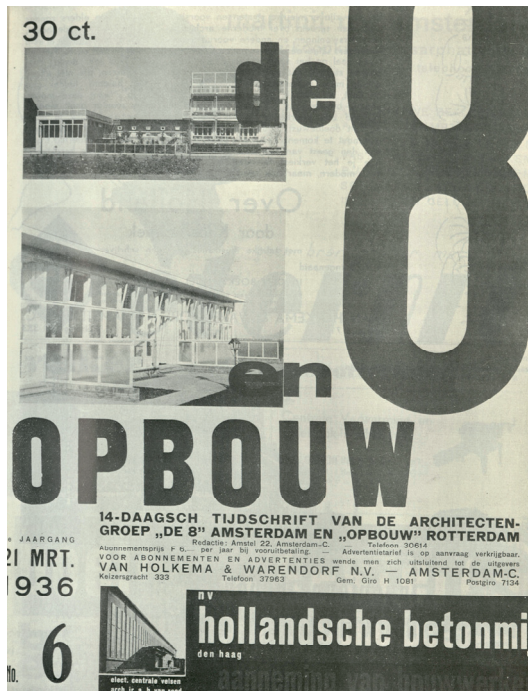

Afb. 3a. *Perspectief*, ongedateerd ontwerp montessorikleuterschool (1936) te Schiebroek van het echtpaar Kammer-Kret.

Afb. 3b. De entree van de school.

Afb. 4. Voorpagina *de 8 en Opbouw* met de montessorikleuterschool van het echtpaar Kammer-Kret en de openluchtschool van Van Tijen.

De school kon met een beperkt budget economisch worden gebouwd dankzij moderne bouwmethoden en -materialen zoals gasbeton, staal en glas. Montagebouw maakte het mogelijk dat het eenlaagse schoolgebouw in drie maanden werd gerealiseerd.⁵⁰ De zuidoostgevel, een stalen raamconstructie bestaande uit drie panelen van elk negen meter breed, zorgde voor licht- en luchttoevoer in de drie ruime naast elkaar gelegen lokalen van elk 63 m² (afb. 5). Een gootoverstek beschermde de vallende ramen op de bovenrij tegen regeninval. Elk lokaal had dubbele deuren naar een eigen buitenspeelplaats met een grasstrook en bloemperk. De overdekte zuidwestelijke ingang hield bij slecht weer de wachtende ouders droog. Alle vier de dochters van het echtpaar, aanhanger van het montessori-onderwijs, zouden hier naar school gaan.⁵¹

Afb. 5. Klaslokaal van de montessorikleuterschool te Schiebroek.

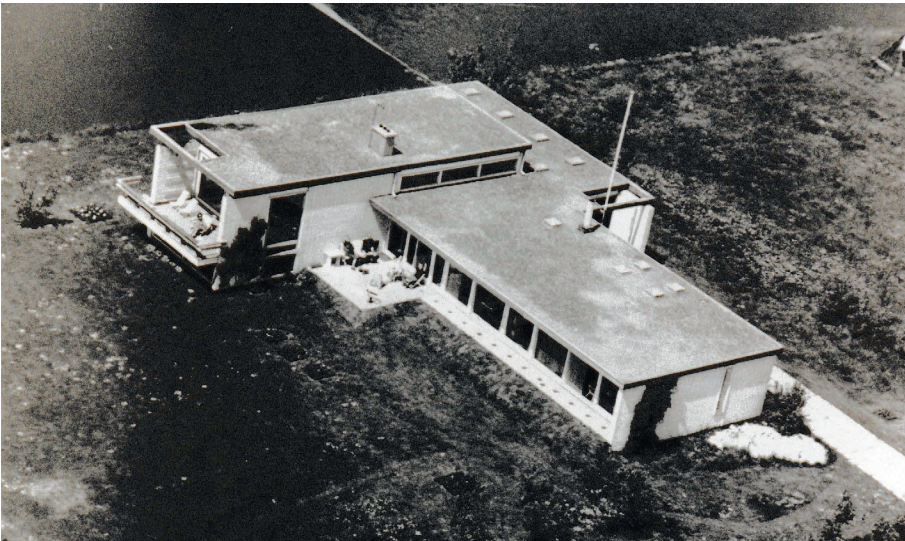

8.3.2. *Woningbouw: de architectenwoning. Een 'lelijke schoenendoos'*

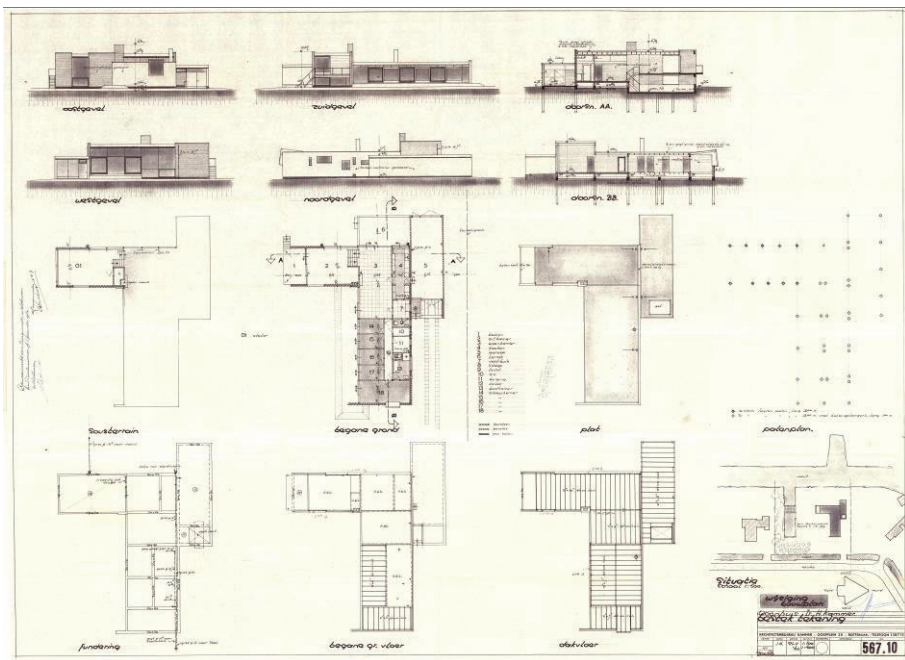
Om een beeld te vormen van de architectuuropvattingen en de daarmee gepaard gaande bouwstijl van de onderhavige vrouwelijke architecten, ligt het het meest voor de hand om de door henzelf en hun echtgenoten ontworpen eigen (praktijk)woningen te bestuderen. Hier waren zij immers vrij om hun ideeën te realiseren, zonder bijvoorbeeld rekening te hoeven houden met specifieke wensen van opdrachtgevers die mogelijk niet geheel in hun gedachtegoed pasten. Bij dit onderzoek kon niet vastgesteld worden wie waar precies de hand in had. De eigen woningen kunnen dan ook niet anders beschouwd worden dan het resultaat van een nauwe samenwerking tussen beide partners.

De eerste eigen woning in Schiebroek waar het echtpaar Kammer-Kret de architectenpraktijk in 1933 begon was ingericht in een soortgelijke stijl als die van de luxehut van het passagierschip de Nieuw-Amsterdam.⁵⁷ Toen er eenmaal kinderen kwamen werden de principes van een perfect op elkaar afgestemd interieur losgelaten en bleken elementen als witte vloerbedekking en buistafeltjes met glazen plaat niet praktisch te zijn. In 1960 ontwierp het echtpaar een eigen splitlevelwoning die deels refereert aan de reeds besproken Schiebroekse kleuterschool.⁵⁸ De door veel groen en water omgeven woning met architectenpraktijk in Berkenwoude werd voorzien van grote glazen schuifpanelen die licht, lucht en ruimte boden, met een weids uitzicht op de polder (afb. 7).

Afb. 7. De eigen woning met architectenpraktijk (1960) van het echtpaar Kammer-Kret, Zuidbroekse Opweg 16, Berkenwoude, foto ca. 1970.

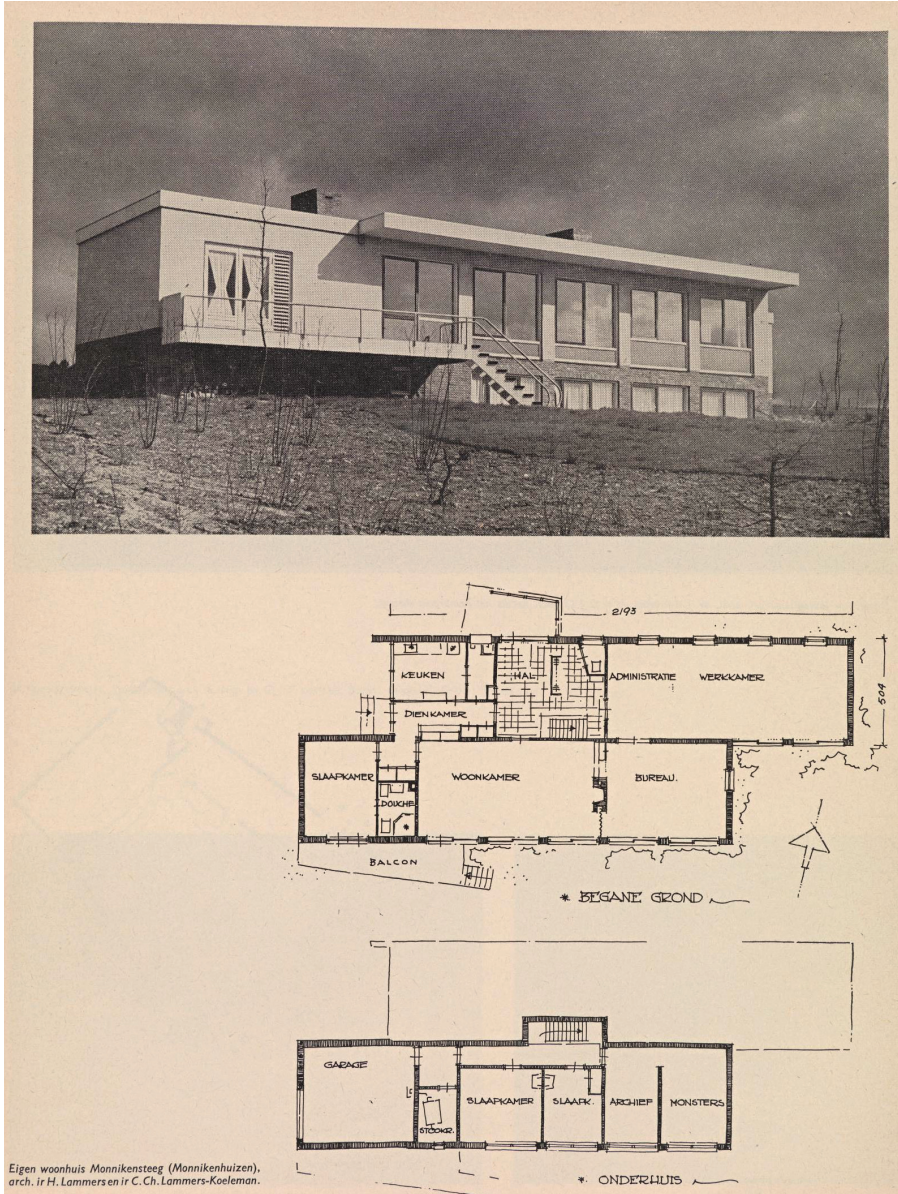
De praktische plattegrond en gebruikte materialen zorgden, geheel volgens Kammer-Krets opvattingen, voor een minimum aan onderhoud (afb. 8). De vestibule scheidt de slaapafdeling van het woon- en werkgedeelte. Een dergelijke groepering van functies zagen we al eerder bij het vakantiehuis voor een opdrachtgever in Oostvoorne. De grote woonkamer met hoge stookplaats staat in open verbinding met een zitkamer die als een zwevende vloer hangt boven het atelier, dat anderhalve meter diep in de grond ligt in de vorm van een souterrain. De woon- en werkfuncties zijn alle gericht op het zuid-zuidwesten. Het echtpaar creëerde een huis ‘waar alles mogelijk was’, met plekken voor allerlei bezigheden.⁵⁹ De fiets kon naast de bank worden gerepareerd, terwijl er bij de open haard geborrelde werd.

Afb. 8. Bestektekening eigen woning met architectenpraktijk van het echtpaar Kammer-Kret, 1960.

Het echtpaar Lammers-Koeleman woonde in een zelfontworpen bungalow met praktijkruimte (1954) in Arnhem. Het sobere, rechthoekige gebouw heeft een plat dak en grote glasramen in de gevel (afb. 9).⁵⁹ Een buitentrap ontsluit de boven een souterrain gelegen hoofdverdieping naar de tuin. Ook hier vertoont de plattegrond een functionele indeling, met op de hoofdverdieping de rond een grote hal gegroepede werk- en woonruimten. In het souterrain werden de garage, logeerkamers en archief ruimten ondergebracht. Interessant is dat Lammers-Koeleman eveneens in Arnhem een bungalow ontwierp voor To Strumphler, een studiegenote uit Delft, die als

bouwkundig ingenieur werkzaam was voor de Planologische Dienst van Gelderland. De bungalow (1960) bestond uit twee appartementen voor de ongehuwde To en haar moeder.⁶¹ Het is binnen dit onderzoek het enige bekende voorbeeld van een woonhuis dat voor een vrouwelijke collega-architect werd ontworpen en gerealiseerd.

Afb. 9. De eigen woning met architectenpraktijk (1954) van het echtpaar Lammers-Koeleman, Monnikensteeg 20, Arnhem.

In een interview in De Telegraaf ter gelegenheid van de uitreiking van haar VHBO-diploma in 1936 en ruim vóór haar huwelijk met Joop Pot propageerde Koos Keegstra al het Nieuwe Bouwen. Zij verwachtte dat, met nieuwe materialen als beton en glas, de schoonheid 'vanzelf weer terug zou komen'.⁶² Pot deelde dezelfde architectuur-opvattingen.⁶³ Beiden kenden elkaar van de VHBO-opleiding in Amsterdam en ontmoetten daar gelijkgestemde medestudenten als Arthur Staal (1907-1993) en Koen Limperg (1908-1943).⁶⁴ In de tijd dat Koos Keegstra en Joop Pot er studeerden waren er evengoed docenten aan de leergang verbonden die het Nieuwe Bouwen vertegenwoordigden, zoals Leendert van der Vlugt (1894-1936) en Cornelis van Eesteren (1897-1988), als behoudende architecten als Frits Eschauzier (1889-1957), Koos' begeleidend docent in haar laatste opleidingsjaar.⁶⁵ Met het naarstig zoeken naar een evenwichtige samenstelling van het docentencorps hoopte het VHBO-bestuur de kritiek te pareren vanuit de progressieve architectuurgroeperingen De 8, Opbouw en Groep '32 dat het Nieuwe Bouwen onvoldoende vertegenwoordigd was. Te midden van dit richtingendebat had Koos Keegstra haar koers dus al bepaald.

In 1954 grepen Koos en Joop Pot-Keegstra de kans om hun moderne architectuuropvattingen toe te passen op het ontwerp van hun eigen woning met praktijk. Zij kochten een perceel aan de Haringvlietstraat in Amsterdam-Zuid, een stadsuitbreidingsgebied dat jonge gezinnen aantrok. De tuin, grenzend aan de Boerenwetering, lieten zij ontwerpen door de in Amsterdam gevestigde tuinarchitect Mien Ruys (1904-1999).⁶⁶ Het bouwresultaat was omstreden: de reacties varieerden van 'hoogtepunt van het eigentijdse bouwen' tot 'lelijke schoenendoos'.⁶⁷ Het contrast tussen de praktijkwoning van het echtpaar en de ernaast gelegen jarendertigwoningen in late Amsterdamse-schoolstijl met invloeden van de Engelse landhuisarchitectuur kon niet groter zijn. De gevelgeleding van het rechthoekige gebouw onder een plat dak wordt uitsluitend gevormd door de plaatsing van de diepliggende ramen (afb. 10a). Als enige elementen doorbreken de aan weerszijden aangebrachte muuropeningen subtiel de symmetrie.

Het architectenechtpaar wilde '[...] in dit laatste open gat een zo gaaf mogelijk bouwlichaam [...] plaatsen, dat door zijn vorm karakter heeft. Wij willen bewust en eerlijk bouwen, uitsluitend met architectonische middelen'.⁶⁸ Zij streefden 'het strakke en zuivere' na in plaats van 'allerlei in- en uitspringertjes en tal van tierlantijnen, die geen wezenlijke functie vervullen'.⁶⁹ De gevel van hun woning vonden zij 'af', daar kon niets aan toegevoegd of afgenomen worden zonder het evenwicht te verstoren. Het echtpaar had zijn architectuuropvattingen in de eigen woning volledig toegepast en uitgepuurd. Het interieur van de woning was een schoolvoorbeeld van Goed Wonen, de in 1946 opgerichte stichting die een goede wooncultuur voorstond en deze sterk propageerde in het gelijknamige tijdschrift aan de hand van adviezen en ingerichte modelwoningen (afb. 10b en 10c).

Afb. 10a. De eigen woning met architectenpraktijk (linkerdeel van het pand) naar ontwerp van het echtpaar Pot-Keegstra, Haringvlietstraat 14, Amsterdam, 1955.

Afb. 10b. Woonkamer van het echtpaar Pot-Keegstra.

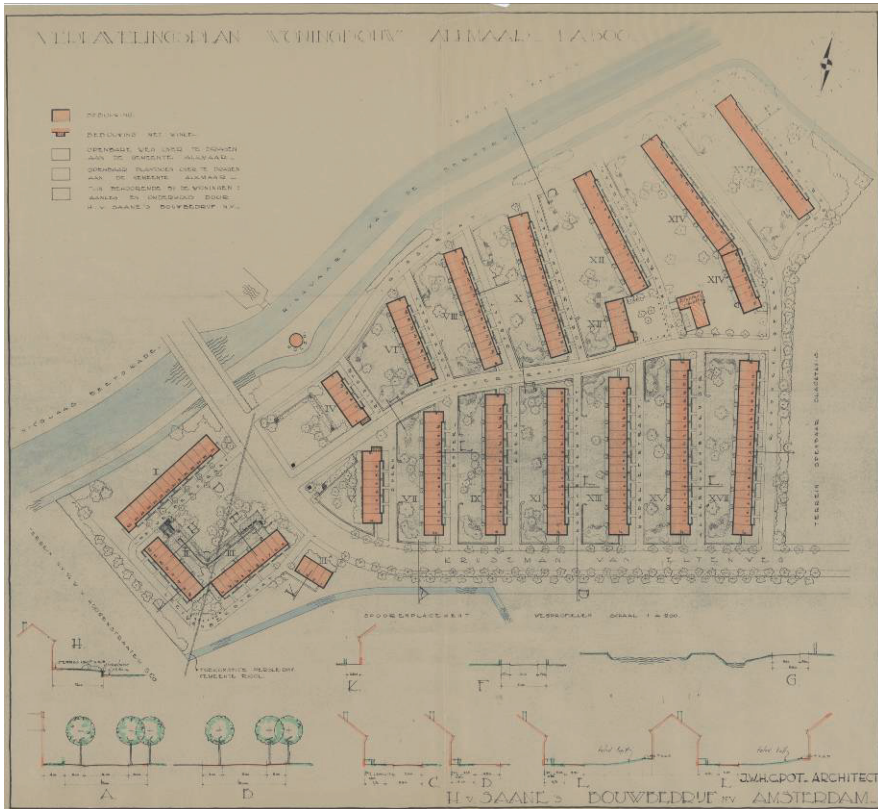
Afb. 10c. Trappenhuis van het echtpaar Pot-Keegstra.

8.3.3. *Woningbouw: nieuwe woningtypen en bouwmethoden*

De wederopbouw bracht bij de architectenpraktijken uit dit onderzoek een veelheid aan woningbouwopdrachten teweeg. Reeds tijdens de oorlog werkte het echtpaar Pot-Keegstra aan ontwerpen voor nieuwe woningtypen in de vorm van splitlevel- en drive-inwoningen. In een splitlevelwoning werd, door het toepassen van halve verdiepingshoogten, meer ruimte gecreëerd. Het echtpaar realiseerde dergelijke woningen (De Bergerhof, 1941-1942) in Alkmaar in strokenbouw, een noviteit voor de stad (afb. 11a en 11b).⁷⁰ De woningen waren bestemd voor vluchtelingen en évacués uit Den Helder en zouden later bewoond moeten worden door de inwoners van

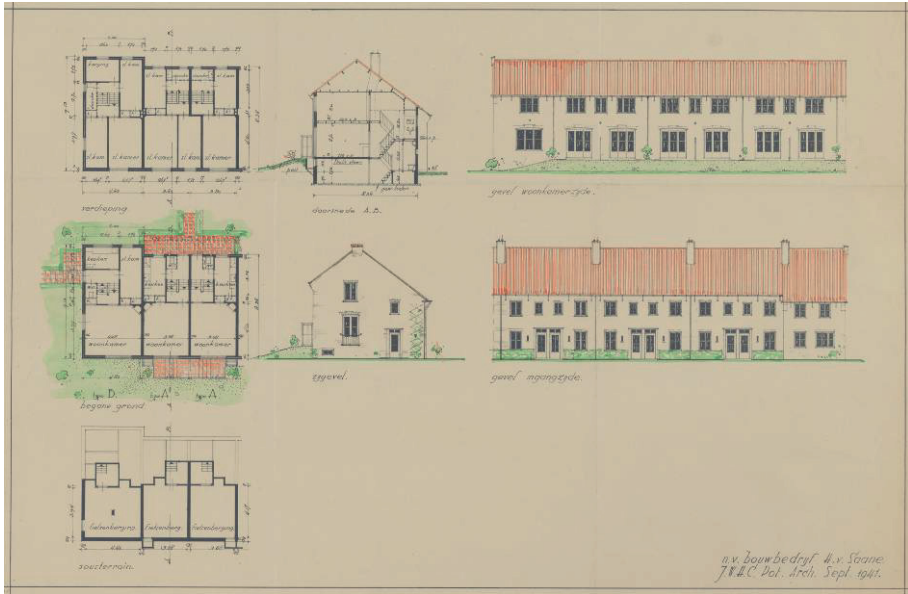
Alkmaar. Drive-inwoningen kenmerkten zich door een ingebouwde garage met een erboven gelegen woongedeelte. Hoewel Pot-Keegstra in een later interview de indruk wekt dat de nieuwe woonvormen door haar en Pot waren bedacht, werden beide woningtypen al voor de oorlog toegepast, zoals bijvoorbeeld de drive-inwoningen uit het reeds genoemde samenwerkingsproject van Stam en Beese architecten met Willem van Tijen.⁷¹ Ook bouwkundig ingenieur Wil Jansen realiseerde al dergelijke woningen in 1938 in Heerlen.⁷²

Afb. 11a. De Bergerhof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra. De eerste strokenbouw in Alkmaar.

Het echtpaar Pot-Keegstra streefde ernaar ‘meerruimte’ te creëren met ‘vrij revolutionaire plattegronden’ om aan de ‘hokkerigheid’ te ontkomen en zocht naar eenvoudige praktische oplossingen als een stalling voor de fietsen, een droogkelder voor de was of een overdekt balkon.⁷³ Ook deze aan het huishouden gerelateerde elementen poneerde Pot-Keegstra als een gezamenlijk gedachtegoed van haar en haar echtgenoot, zoals het echtpaar dat consequent deed in de media. Frappant is dan ook

Pot-Keegstra's opmerking in hetzelfde kranteninterview, ruim na het overlijden van Pot: 'Mijn man is daar nog voor geridderd, hij was toen nog geen 40'.⁷⁴ Van enig misnoegen van haar zijde over deze eer die alleen haar echtgenoot ten deel viel, valt niets te bespeuren.

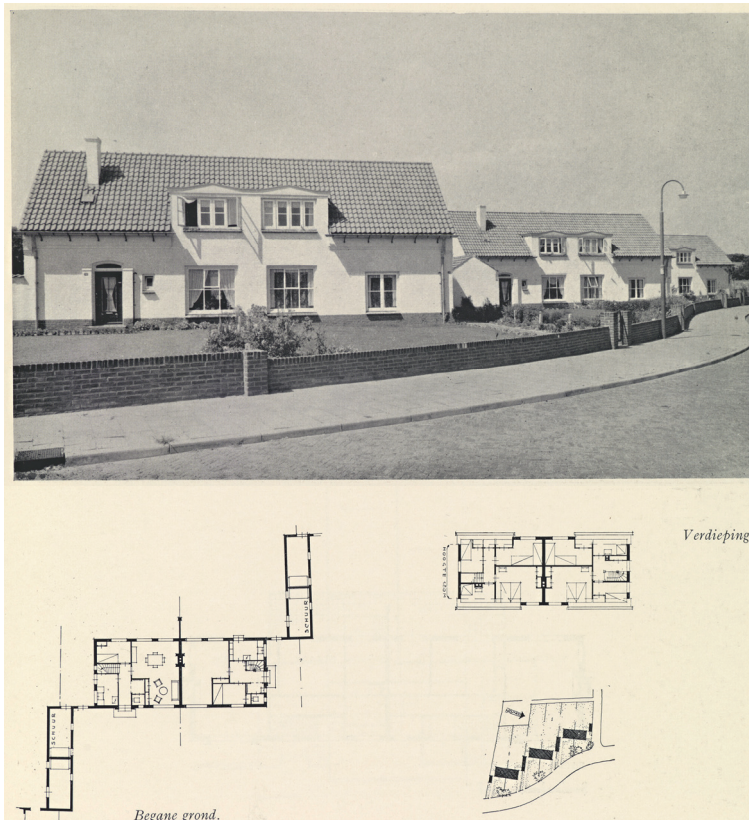

Afb. 11b. Plattegronden, doorsnede en gevelopbouw van de splitlevelwoningen De Bergerhof.

Toki Lammers-Koeleman legde zich voornamelijk toe op de woningbouw. Bouwde zij in het begin nog, zoals zijzelf aangaf, 'traditioneel in Molière-stijl', allengs werden haar ontwerpen moderner.⁷⁵ De naoorlogse opdrachten van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal, het latere Ten Cate, dankten Toki en haar echtgenoot aan het eerdergenoemde prijsvraagontwerp voor een kantine in een 'gematigde Delftsche schoolstijl'.⁷⁶ De 'veel te moderne' inzendingen van collega's als Ben Merkelbach (1901-1961) en Jan Piet Kloos (1905-2001) werden door de opdrachtgever niet op prijs gesteld.⁷⁷ Voor de weverij, evenals voor motorenfabriek Thomassen in De Steeg ontwierp Lammers-Koeleman diverse arbeiders- en middenstandswoningen.

Al eerder verzezen in Nederland woningen voor fabriekspersoneel in zogenaamde tuinwijken, zoals in Tuindorp 't Lansink (1911-1917) in Hengelo in opdracht van machinefabriek Stork, waarmee Thomassen in 1948 een samenwerking aanging.⁷⁸ Mogelijk liet Lammers-Koeleman zich door deze tuinwijk inspireren. Granpré Molière en Pieter Verhagen (1882-1950) ontwierpen voor de Rotterdamse Droogdok Maatschappij het 'Eerste Rotterdamse Tuindorp' Vreewijk (1920) met ruim

opgezette, in het groen gelegen arbeiderswoningen. Ook de percelen voor de personeelswoningen in Nijverdal waren ruim van opzet. Lammers-Koeleman plaatste de in een landelijke stijl opgetrokken twee-onder-één-kapwoningen (1949) voor het hogere personeel van de weverij schuin verspringend achter elkaar (afb. 12).⁷⁹ Door de haaks op de woningen geprojecteerde schuren ontstond er een domino-achtige opstelling die voor privacy zorgde.

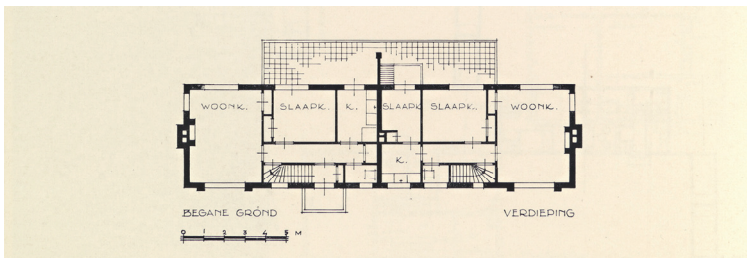
Afb. 12. Personeelswoningen (1949) in Nijverdal, naar ontwerp van Lammers-Koeleman.

Voor de kantoormedewerkers van Thomassen realiseerde Lammers-Koeleman duplexwoningen (1948-1949).⁸⁰ Deze nieuwe woonvorm van gescheiden beneden- en bovenwoningen die de naoorlogse woningnood moest lenigen, bleek ook in De Steeg een efficiënte toepassing. De haaks op elkaar staande bouwblokken konden ruim worden opgezet langs kleine plantsoenen en zorgden voor voldoende lucht- en lichttoetreding in de woning (afb. 13). De gunstig geprijsde huurwoningen waren vooral voor jonggehuwde 'Thomassenaren' een uitkomst.⁸¹

Het echtpaar Lammers-Koeleman was nauw betrokken bij de wederopbouw van Arnhem. Hendrik was tijdelijk hoofd van het door het gemeentebestuur opgerichte Bureau Stadsplan Arnhem en Toki kreeg, mogelijk mede daardoor, diverse woningbouwopdrachten. In haar rapportages aan Staal-Kropholler schreef zij over verschillende plannen die 'in de pen gebleven [waren] door het duurder worden van de bouwrij'.⁸² Gelukkig konden projecten ook doorgang vinden dankzij creatieve inventies. In de wijk Marlburgen-West in Arnhem-Zuid, een voorname en rustige woonwijk, verzezen aan de Meinerswijkseweg (thans Gelderse Rooslaan) een kleine 400 flatwoningen (1950-1951) die gebouwd waren volgens het korrelbetonsysteem.⁸³ Door naoorlogs materiaalgebrek was korrelbeton, in dit geval bestaande uit gemalen Arnhems baksteenpuin en specie, een goed alternatief. Het systeem beruiste op normalisatie van de bekisting waarin het beton werd gestort. Dit zorgde niet alleen voor isolatie van wanden en vloeren, maar ook voor een snel en efficiënt bouwproces. Echter, het beperkte de architecten in hun ontwerp dat geheel aan het systeem moest worden aangepast.

Ir. H. Lammers en Ir. C. Ch. Lammers-Koeleman, Duplexwoningen, De Steeg, 1949.

Afb. 13. Duplexwoningen (1948-1949) in De Steeg, naar ontwerp van Lammers-Koeleman.

Lammers-Koeleman kon bij de flatwoningen slechts de raamverdeling, balkonhekken en dakvorm bepalen. Ondanks de beperkingen kon zij toch vernieuwingen doorvoeren. De acht woningblokken van vier woonlagen waren in haakvorm gegroepeerd rondom binnenterreinen die waren ingericht als speel- en recreatieruimten (afb. 14). Door deze positionering kon er ruimschoots lucht en licht tot de woningen toetreden. 'Binnentredende wordt men al direct getroffen door de rustige sfeer waarin de trappenhal is gehouden', zo klonk het in de lokale pers.⁸⁴ De flatwoningen waren voorzien van een ruime hal, een woonkamer, twee of drie slaapkamers, een Bruynzeel-keuken, een lavabo met aansluiting voor een warmwatertoestel en een balkon met kolenkast. In de onderbouw bevonden zich bergruimten.⁸⁵

Afb. 14. Het wederopbouwplan van Arnhem-Zuid. Ten westen van het De Monchyplein zijn de acht woningblokken in haakvorm te zien van Lammers-Koeleman.

8.3.4. Woningbouw: nieuwe bewonersgroepen

De vraag naar woningen voor specifieke en ook nieuwe typen bewonersgroepen bood Koos en Joop Pot-Keegstra al vroeg kansen om hiervoor ontwerpen te maken. Zo voerden zij tijdens de bezettingstijd hun eerste grote opdracht uit, een flatgebouw voor

alleenstaande vrouwen (afb. 15a).⁸⁶ Door de nauwe samenwerking van het echtpaar valt niet vast te stellen welke onderdelen van het ontwerp aan Pot-Keegstra zijn toe te wijzen. De Oranjehof (1941-1942) - een door de oorlog ingegeven naam, zoals de toenmalige Scheveningse gevangenis Het Oranjehotel - is een acht bouwlagen tellende galerijflat aan de Korte Geuzenstraat in Amsterdam-West. Hier liet de hang van het echtpaar naar een sobere en eerlijke architectuur zich reeds gelden. De flat heeft de vorm van een rechthoekig bouwblok waarvan 'de verhoudingen [...] van dien aard [waren], dat correcties met gewilde accenten of dergelijke niet noodig werden geacht', zo lichtte Pot het ontwerp toe in een tijdschrift voor bouwtechniek.⁸⁷ 'Aan het bouwprogramma heeft dan ook geen enkele toevoeging plaats [sic] gevonden om een zekere vormgeving te bereiken [...].'⁸⁸ Hoewel het gevelbeeld vrij sober en vlak oogt vormen de segmentboogvensters in de achtergevel op de eerste en zesde verdieping, uitzierend op de Kostverlorenvaart, nog traditionele elementen. In het latere werk van het echtpaar komen dergelijke toevoegingen niet meer voor.

Afb. 15a. De Oranjehof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra met de achtergevel gelegen aan de Geuzenkade, Amsterdam, 1953.

Het deels uit gewapend beton opgetrokken flatgebouw is symmetrisch van opzet, waarbij de middenpartij met trappenhuis en liften de aan weerszijden gelegen galerijen doormidden deelt.⁸⁹ Hiermee werden lange en gevoelsmatig onveilige opgangen naar

de woningen van de bewoners voorkomen en werd het geheel compact gehouden. Het flatgebouw heeft een rationalistisch ingegeven plattegrond. De eerste zes verdiepingen bevatten 108 oost-west georiënteerde één- en tweekamerwoningen, waarvan de meeste waren bedoeld voor alleenstaande werkende vrouwen en een klein aantal op de lagere verdiepingen voor bejaarde vrouwen (afb. 15b). Naast moderne centrale voorzieningen in de woningen als verwarming, warm water, radiodistributie en telefoonaansluiting was er op iedere verdieping een vuilnisafvoer. De begane grond met portiersloge bood tal van gemeenschappelijke voorzieningen zoals een rijwielstalling met reparatiewerkplaats, kofferberging, wasserij met personeel, restaurant, toko en tien logeerkamers. De huismeester en de tokohoudster hadden er ieder hun woning. De zevende verdieping huisvestte 28 gestoffeerde pensionkamers bestemd voor studerende meisjes, met een gemeenschappelijke zit-/ontbijtkamer waar een inwonende huishoudster het ontbijt serveerde. Deze zorgde ook voor de 'wekelijksche schoonmaakbeurt' van de kamers, 'het wasschen der ramen en verdere service'.⁹⁰

Afb. 15b. Interieur van een woning in de Oranjehof, 1956.

Dat het echtpaar Pot-Keegstra - en niet zoals we eerder zagen Lotte Stam-Beese - de opdracht voor deze flat kreeg had vermoedelijk te maken met het feit dat Pot

gedurende enige tijd werkzaam was voor bouwbedrijf H. van Saane, stichter van De Oranjehof.⁹¹ Hoewel Stam-Beese's ontwerp qua opzet niet veel afweek, speelde het feit dat zij geen gediplomeerd architect was - zij moest nog aan haar VHBO-opleiding beginnen - mogelijk ook een rol.⁹² Als flatgebouw voor alleenstaande vrouwen vond De Oranjehof navolging in Den Haag waar, eveneens naar ontwerp van Joop en Koos Pot-Keegstra, de Elisabeth Brugsmaflat (1955-1959) werd gebouwd.⁹³

Bij woningopdrachten stelden Koos en Joop Pot-Keegstra zich altijd de vraag of ze zelf in het ontwerp wilden wonen.⁹⁴ In een kranteninterview lezen we bij uitzondering een persoonlijke inbreng van Pot-Keegstra in de verder zo dichtgetimmerde samenwerking van het echtpaar. Haar eigen vurige wens om bejaarden een eigen douche en toilet te geven kon in de jaren zestig nog niet altijd in vervulling gaan: in Bejaardencentrum Maarten Lutherhuis (1959-1967) in Amsterdam-Osdorp bijvoorbeeld beperkten de voorzieningen van de bejaardenwoningen zich tot een eigen w.c. en een kookplaat.⁹⁵ 'Ietwat revolutionair' vond Pot-Keegstra de situering van de eet- en recreatiezalen op de bovenste, dertiende verdieping van een door het echtpaar ontworpen bejaardencentrum in Geuzenveld (1963-1967), een nieuwe wijk in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden (afb. 16a en b).⁹⁶ Behalve woningen voor bejaarden ontwierp het echtpaar ook andere vormen van gemeenschapshuisvesting, zoals voor studenten en vrouwelijke verpleegkundigen.

Afb. 16a. Pot-Keegstra (in bontjas) bij het slaan van de eerste paal van het bejaardenhuis aan de Cornelis Ootshoornstraat, Amsterdam, 1966.

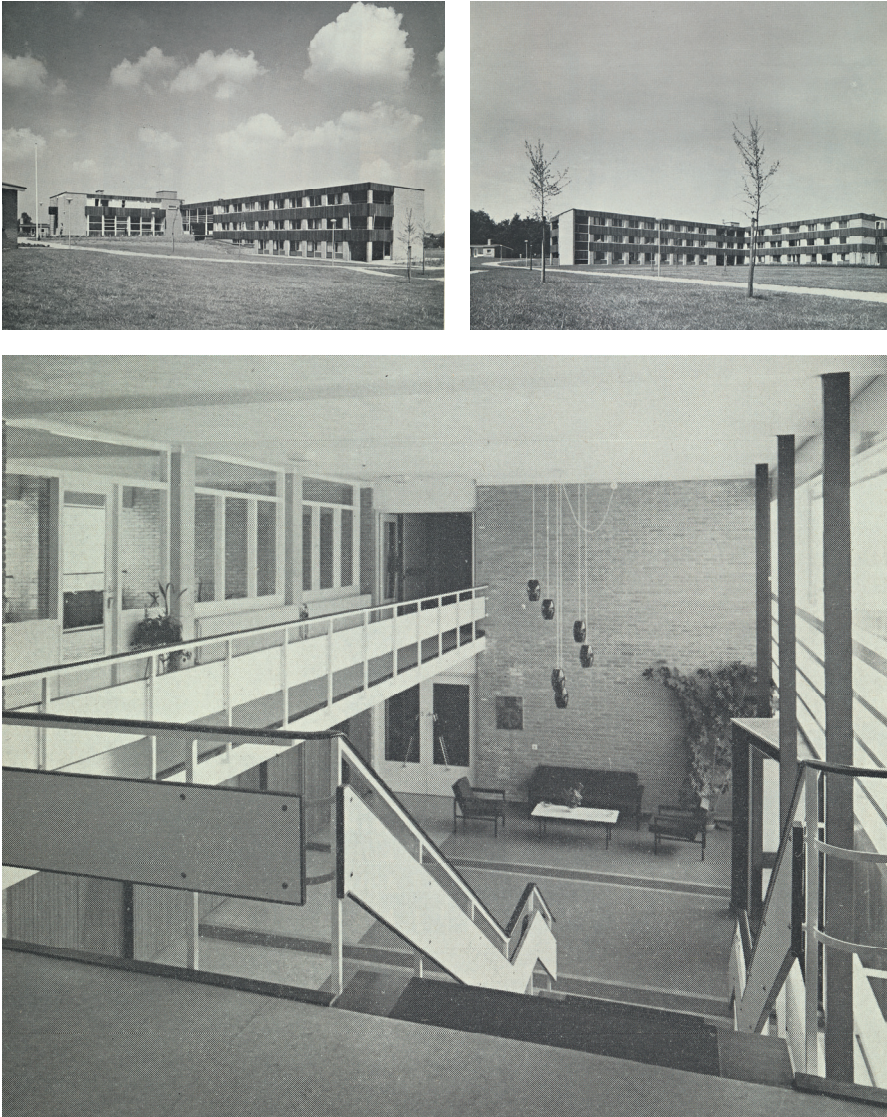

Afb. 16b. Geuzenveld met linksin het door het echtpaar Pot-Keegstra ontworpen bejaardencentrum, Amsterdam, 1975.

Toki Lammers-Koeleman realiseerde vanaf de jaren zestig twaalf rijksgesubsidieerde bejaardentehuizen.⁹⁷ Hierbij hanteerde ze een functionalistische indeling waarbij de met elkaar verbonden bouwblokken elk hun eigen functie hadden, zoals de woonruimten, de keuken, een ziekenafdeling en de werk- en kantoorruimten voor personeel en directie. Een van deze complexen was het Protestants Christelijk Bejaardencentrum De Hoge Es (1961-1963) aan de Bonteweg in Nijverdal (afb. 17).⁹⁸ De komst van dit centrum beantwoordde aan de grote vraag naar woonruimte voor bejaarden, waarvan Nederland er toen meer dan een miljoen telde.⁹⁹ De vraag bestond voor het grootste deel uit nog zelfstandig of bij familie wonende bejaarden, maar ook uit bewoners in bestaande bejaardentehuizen, die al lange tijd niet meer voldeden aan eisen op het gebied van gezondheid, veiligheid en wooncomfort. Het complex bevatte niet alleen woonruimten voor tachtig valide bejaarden, maar ook voor de directrice, adjunct-directrice en acht personeelsleden. Een deel van het complex kon worden geïsoleerd in geval van een besmettelijke ziekte. Lammers-Koeleman ontwierp woningen vanuit de opvatting dat bewoners zich vooral thuis moesten voelen in een gebouw waarin zij ook zelf zou willen wonen.¹⁰⁰ Deze opvatting zagen we ook terug bij het echtpaar Pot-Keegstra. Voor Lammers-Koeleman gold niet zozeer een bepaalde architectuurstijl. De Hoge Es laat dan ook vooral een functionele architectuur zien, met als uitgangspunt de bewoners hun zelfstandigheid te laten behouden. Zij konden zich

vrij bewegen, hun eigen bezoek ontvangen en in contact komen met andere bewoners. Hiervoor waren zitjes in gangen en hal voorzien.

Afb. 17a-b. Exterieur en hal met trappenhuis van het Protestants Christelijk Bejaardencentrum De Hoge Es (1961-1963) aan de Bonteweg in Nijverdal, ontworpen door Lammers-Koeleman.

8.3.5. Utiliteitsbouw

In 1949, twee jaar na het overlijden van haar echtgenoot, nam Jeanne van Rood-van Rijswijk de opdracht aan een Coca-Cola-bottelarij te ontwerpen. Naast de afronding van Van Roods projecten, leek zij ook nieuwe uitdagingen te willen aangaan die zij onder de medewerkers van het architectenbureau en haarzelf verdeelde.¹⁰¹ Het ontwerp voor het fabrieks- en kantoorgebouw zou, zo schreef zij later in haar jaarrapportage aan Staal-Kropholler, 'voor publicatie vatbaar' zijn.¹⁰² Een dergelijke publicatie door derden is voor zover bekend nooit verschenen. Zelf publiceerde ze niet.

De bottelarij verrees op een terrein gelegen tussen de Van Cleeffstraat en de Van Deventerstraat in Schiedam-Oost (afb. 18a). Het pand, opgebouwd als staalskelet op een gewapendbetonfundering met een bakstenen gevelbekleding, bestond uit drie geschakelde bouwvolumes die de verschillende functies van de ruimten markeerden. Een dergelijke compositie van bouwmassa's, de horizontale daklijnen, het gebruik van dakoverstekken en de minimale toepassing van ornamenten vertonen opvallende overeenkomsten met de opvattingen en het werk van Van Rood, zoals het Transformator- en schakelstation (1932) in Gasselte en de Provinciale Elektrische Centrale Helpman (1930) bij Groningen (afb. 19).¹⁰³ Van Rood streefde naar een utiliteitsarchitectuur met een passend strak en zakelijk karakter, met ontzag voor de bedrijfseisen.¹⁰⁴ Van Rood-van Rijswijk volgde hier dus de bouwstijl van haar echtgenoot. Opvallend echter waren de aangebrachte zadeldaken met daklichten boven de garage, waar 65 vrachtauto's konden worden gestald, evenals boven de kantines en kleedruimten voor het personeel (afb. 18b). Daar waar Van Rood voorstander was van platte daken, bracht zij haar eigen toets aan.¹⁰⁵

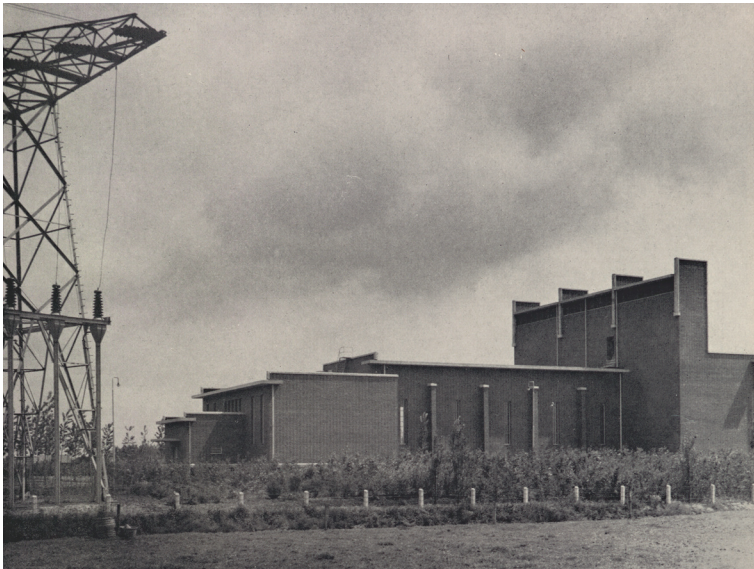
Afb. 18a. Coca-Cola bottelarij (1949) ontworpen door Van Rood-van Rijswijk aan de Van Deventerstraat in Schiedam, foto 1957. De compositie van bouwvolumes met horizontale daklijnen doet sterk denken aan het werk van Van Rood (afb. 19).

Het is verklaarbaar dat Van Rood-van Rijswijk in grote delen vasthield aan de bouwstijl van haar echtgenoot. Tot aan zijn overlijden was zij immers nauwelijks actief op het bureau. Briefhoofden, maar ook signeringen van ontwerptekeningen bleven nog een aantal jaren alleen Van Roods naam vermelden.¹⁰⁶ Misschien deed zij dit deels als eerbetoon aan Van Rood, maar vermoedelijk vooral omwille van de naamsbekendheid die hij had opgebouwd en waarop het bureau kon voortbouwen. Industriële opdrachtgevers zouden naar alle waarschijnlijkheid ook niet snel geneigd zijn een vrouwelijke architect in de arm te nemen.

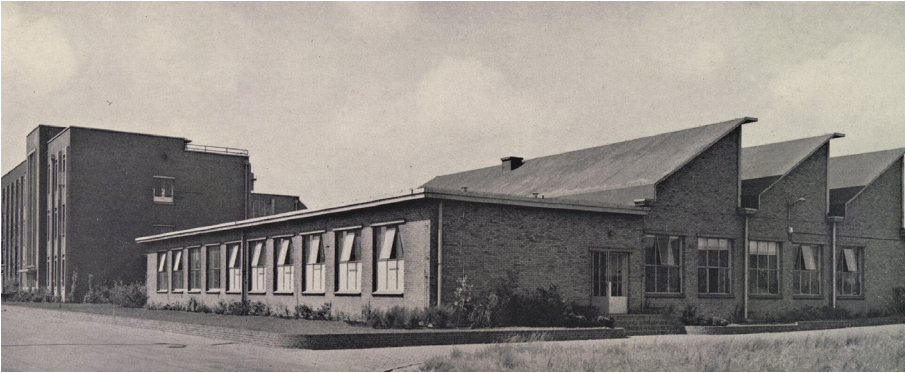
Afb. 18b. Garage van de Coca-Cola bottelarij.

Afb. 19. Transformatorstation Gasselte naar ontwerp van Van Rood, 1935.

In 1950 kreeg Van Rood-van Rijswijk opdrachten van Mekog en van Hoogovens, de voormalige vaste opdrachtgevers van Van Rood. Voor Hoogovens ontwierp zij de uitbreiding van het door haar echtgenoot ontworpen Centraal Laboratorium. Het nieuwe gebouw, met een bouwsom van 850.000 gulden, sloot in stijl aan bij het originele laboratorium. De toepassing van sheddaken voor de vereiste toetreding van daglicht in het laboratorium gaf zij een horizontale top (afb. 20).

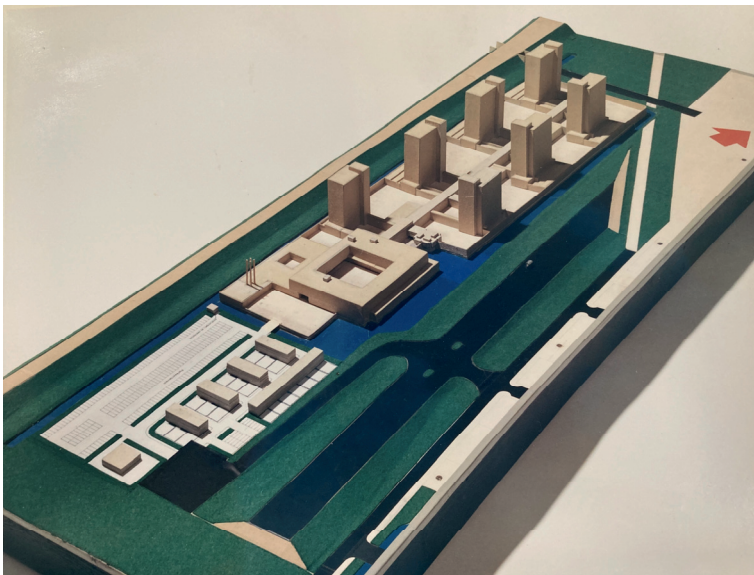
Afb. 20. Uitbreiding Centraal Laboratorium (1951-1952) Hoogovens, IJmuiden, naar ontwerp van Van Rood-van Rijswijk.

Uit de korte periode tot aan haar overlijden in 1960 is alleen bekend dat Van Rood-van Rijswijk nog een nieuwe betonwarenfabriek (1950) in Lisse ontwierp.¹⁰⁷ Het zou interessant zijn te weten of zij losser kwam van de stijl van Van Rood door eigen inventies toe te passen, maar helaas kon onvoldoende informatie over de betonfabriek, noch over haar latere werk gevonden worden.¹⁰⁸

Een zeer specifieke opdracht die Joop en Koos Pot-Keegstra ten deel viel, was het ontwerpen van een penitentiare inrichting in Amsterdam, beter bekend als de Bijlmerbajes. Toen Pot in 1972 overleed bevond het project zich nog in de ontwerpfase. Pot-Keegstra zette samen met de vijftien personeelsleden van het bureau de ontwerpwerkzaamheden voort.¹⁰⁹ Na de aanbesteding in 1974 begeleidde zij de bouw tot aan de oplevering in 1978. Dit leverde de nodige publiciteit op.¹¹⁰ In een interview in *Het Parool* benadrukte ze het architectenvak juist voor vrouwen geschikt te vinden, 'want het heeft zo te maken met de vraagstukken van het leven'.¹¹¹ Het ontwerpen van een gevangenis beschouwde ze eerder als een vorm van gemeenschapshuisvesting. Zoals reeds behandeld, had het echtpaar ruimschoots ervaring opgedaan met huisvestingsvraagstukken voor specifieke bewonersgroepen, maar nog niet voor gedetineerden. De cellen van de Penitentiare Inrichting Amsterdam Over-Amstel, zoals

de Bijlmerbajes officieel heette, werden op de ontwerpplattegronden 'wooneenheden' genoemd.¹¹²

Het complex, gelegen op een langgerekt terrein in Amsterdam-Oost, telde een twee verdiepingen tellend hoofdgebouw en zes zogeheten woontorens van dertien verdiepingen, waarvan er een bestemd was voor vrouwelijke gedetineerden (afb. 21).¹¹³ De betonnen torens, bekleed met witte gladde prefabriceerde gevelplaten, boden ruimte aan zo'n 600 gedetineerden (afb. 22). De bovenste tien lagen van elke toren waren verdeeld in telkens 24 wooneenheden verdeeld over twee verdiepingen met een gezamenlijke vide voor sport en ontspanning, de zogenaamde leefruimte (afb. 23). Deze ongekende benadering vloeide voort uit het programma van eisen van het Ministerie van Justitie dat geheel in het licht stond van het creëren van een humane omgeving voor de gedetineerden om zo hun terugkeer naar de maatschappij te bespoedigen. De ramen hadden geen tralies en boden vrij uitzicht over de stad. Iedere geprefabriceerde wooneenheid beschikte over eigen sanitair en was zodanig ingericht dat er meerruimte ontstond, een credo dat het architectenechtpaar zoals eerder vermeld ook in de woningbouw omarmde.¹¹⁴ Warm aandoende materialen als hout, waarmee de gangwanden waren bekleed, evenals diverse kleuren moesten het woonklimaat veraangename(n) (afb. 24).¹¹⁵

Afb. 21. Maquette van de Bijlmerbajes.

Afb. 22. De Bijlmerbajes van het echtpaar Pot-Keegstra in aanbouw, H.J.E. Wenckebachweg 48, Amsterdam, ca. 1976.

Afb. 23. Een paviljoen in de Bijlmerbajes met activiteitenbegeleider, 2000.

Afb. 24. De wanden waren met warm aandoende materialen als hout bekleed.

Samenvattend, kan gesteld worden dat het repertoire van de vrouwelijke architecten een verrassende variatie laat zien. Hun oeuvre beperkte zich niet tot de eerder voor de hand liggende woningbouw: ook utilitaire gebouwen maakten deel uit van de orderportefeuille. Daarbij lieten ze zich leiden door de opvattingen van het Nieuwe Bouwen. Dat elk architectenechtpaar in belangrijke mate dezelfde modernistische architectuuropvattingen deelde, mede ingegeven door de kringen waarin men verkeerde, moet bijgedragen hebben aan wederzijdse inspiratie en versterking en mogelijk ook aan beïnvloeding van elkaars werk.

8.4. Op- en zijstap naar de stedenbouw

Zoals eerder geconstateerd neemt Lotte Stam-Beese een bijzondere plaats in de architectenechtparengroep in. Haar huwelijk en haar professionele samenwerking met Mart Stam liepen uit op een fiasco. Na het behalen van haar VHBO-diploma in 1945 kon Stam-Beese aan de slag bij de Dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam als - onervaren - stedenbouwkundig architect. Zij zou in Rotterdam de eerste en tot aan haar pensioen in 1968 de enige vrouw zijn in deze functie.¹¹⁶ Stam-Beese ontwikkelde zich tot een

verdienstelijk stedenbouwkundige en ontwierp woonwijken als Kleinpolder (1946-1952), Pendrecht (1948-1952, in samenwerking met architectenvereniging Opbouw) en Het Lage Land (1961-1962).¹¹⁷ Zij paste het fenomeen van de wijkgedachte toe dat opgeld deed bij de wederopbouw ter bevordering van de gezamenlijke zin. Stam-Beese combineerde de wijkgedachte met wooneenheden, bedoeld om er vier levensstadia te blijven wonen: van jongere alleenstaande via een klein en groot gezin naar een seniorenbestaan. Hierbij paste zij steeds herhaalde (gestempelde) strokenbouw toe voor toetreding van lucht, licht en ruimte, afgewisseld met groenstroken die als gemeenschappelijke tuinen dienst deden. Deze bouwvorm ontwierp Mart Stam reeds in 1929 voor de Hellorhofsiedlung in Frankfurt am Main. Lottes huwelijk en samenwerking met Stam, evenals de kringen waarin zij beiden verkeerden, zoals De 8, en de daarin gedeelde opvattingen over het Nieuwe Bouwen legden wel degelijk de basis voor haar stedenbouwkundige loopbaan.

Koos Keegstra wilde graag stedenbouwkundige worden. Haar vader ging echter niet akkoord met een studie in Parijs, haar aangeraden door architect en stedenbouwkundige Cor van Eesteren (1897-1988).¹¹⁸ Bijna dertig jaar later schreef ze in het *Bouwkundig Weekblad* een eenmalige stedenbouwkundige bijdrage over de negatieve invloed van vakantiegewoonten op natuur en landschap. Pot-Keegstra hield een pleidooi voor een ordenend optreden van overheidswege in de volgens haar smakeloze en ongebreidelde volkstuintjes - bepaalde volkstuincomplexen noemde ze zelfs 'weinig verblijdender dan een concentratiekamp' -, ontsierende kampeerterreinen met permanente kampeerwagens, lange rijen woonboten en de overall oprijzende koffientjes.¹¹⁹ Ze roemde de ongereptheid van het Amsterdamse Bosplan, zónder 'commercieel parkmeubilair'.¹²⁰ Misschien was dit een verhuld eerbetoon aan Van Eesteren onder wiens leiding dit plan werd ontwikkeld en die op dat moment na dertig jaar afscheid nam van de afdeling Stadsontwikkeling van de gemeente Amsterdam. Al was het dan niet als stedenbouwkundige, als architect heeft Pot-Keegstra met diverse woningbouwontwerpen wél haar bijdrage kunnen leveren aan de Amsterdamse tuinsteden in het kader van Van Eesterens Algemeen Uitbreidingsplan.¹²¹

8.5. Besluit

De in dit hoofdstuk behandelde vijf vrouwelijke architecten die gedurende kortere of langere tijd samen met hun echtgenoot een architectenpraktijk hielden, wisten zich binnen hun vakgebied met succes te ontplooien. De samenwerkingsmodellen van de meeste architectenechtparen vertonen een verrassend geëmancipeerd beeld waarbinnen de vrouwelijke partners zich ruimschoots ontwikkelden. De op gelijkwaardigheid gestoelde samenwerking laat verschillende varianten zien. Werkte in het geval van het echtpaar Lammers-Koeleman ieder altijd aan zijn en haar eigen

project, zelfs voor eenzelfde opdrachtgever, in publicaties verscheen hun werk onder beider naam. De Kammer-Krets werkten zowel samen als individueel aan opdrachten. Geheel aan de andere zijde van het spectrum bewoog zich het echtpaar Pot-Keegstra dat consequent iedere opdracht in zeer nauwe samenwerking realiseerde en gezamenlijk optrad in de media. Hoewel door een praktijk aan huis vermenging met huishouden en gezin voor de vrouw eerder voor de hand lag, was het in het geval van Pot-Keegstra zelfs de echtgenoot die aandrang op gezamenlijke praktijkvoering. Kammer-Kret werd, toen er eenmaal een gezin was, adviseur van Kammer. Ook Stam zag graag een nauwere samenwerking met Stam-Beese. De samenwerkingsmodellen laten zien dat de vrouwelijke architecten niet leunden op de naam en faam van hun echtgenoot en zeer wel in staat waren hun eigen loopbaan vorm te geven. Andersom zou ook de vraag gesteld kunnen worden of en in hoeverre de echtgenoten baat hadden van de kennis en kunde van hun vrouwelijke wederhelften.

In het werk van de vrouwelijke architecten vinden we het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen terug door de toepassing van een sobere vormtaal en rationalistische, praktische plattegronden. Hun repertoire laat een verrassende variatie zien. Zij speelden in op de tijdgeest en de soms moeilijke economische omstandigheden door nieuwe typen woningen, bouwmaterialen en -technieken toe te passen, gebouwen te ontwerpen voor nieuwe bewonersgroepen of door zich te verdiepen in de nieuwste eisen die industriële opdrachtgevers of overheidsinstanties stelden. Dat de architectenechtparen in belangrijke mate dezelfde modernistische architectuur-opvattingen deelden, mede ingegeven door de kringen waarin men verkeerde, moet bijgedragen hebben aan wederzijdse inspiratie en mogelijk ook beïnvloeding van elkaars werk.

Noten

- ¹ Van 1937 tot 1967 stond zij ingeschreven bij het Institute of South African Architects / Instituut van Suid-Afrikaanse Argitekte en Bourekenaars. *Artefacts. Southern African Built Environment* <<http://www.artefacts.co.za/main/Buildings/archframes.php?archid=496&countadd=1>> (geraadpleegd 6 mei 2020).
- ² Zie hiervoor: *Parlement* <https://www.parlement.com/id/vg09ll2kc8zs/a_ada_kuiper_struyk> (geraadpleegd 15 februari 2020).
- ³ Zie hiervoor: J. Molema en S. Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen 2010.
- ⁴ Zie voor een overzicht van publicaties: *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/publicaties/?q=pot-keegstra>> (geraadpleegd 12 maart 2020).
- ⁵ H. Damen en A. Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993; H. Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018.
- ⁶ Het architectenbureau werd overgenomen door ZZDP Architecten te Amsterdam. Dit bureau beschikt niet meer over de archieven van het echtpaar Lammers-Koeleman.
- ⁷ De woning annex werkruimte lag aan de Plataanweg 24 te Schiebroek.
- ⁸ E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, p. 103.
- ⁹ Toki Koeleman was aangesteld om de lopende zaken af te handelen van een naar Engeland gevluchte joodse architect. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 108-117.
- ¹⁰ *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/projecten/detail/?q=bureau%20stadspan%20arnhem&page=2>> (geraadpleegd 11 juni 2020).
- ¹¹ D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, p. 67; *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra>> (geraadpleegd 21 juli 2020).
- ¹² Brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), archief Staal, J.F., Kropholler, A.J. en Staal-Kropholler, M. (STAX), inv.nr. 31.
- ¹³ *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/20602a4a-f398-5273-a2d6-65721d06ea90>> (geraadpleegd 28 mei 2020).
- ¹⁴ Het bureau werd overgenomen door ir. R.L. de Vries (1924-1986) te Wassenaar. Of deze praktijk is voortgezet, is niet bekend.
- ¹⁵ Oosterhof 2018 (zie noot 5), pp. 86-91.
- ¹⁶ Met 'man' bedoelde Staal-Kropholler hier 'echtgenoot'. Notitie M. Staal-Kropholler, *Nationale Vrouwenraad van Nederland. Gegevens voor het verslag over de Nederl. Kunst: Architectuur*, typoscript, 27 maart 1950, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- ¹⁷ Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool. De Schiedammer* 14 november 1946.
- ¹⁸ Briefkaart J. Kammer-Kret aan M. Staal-Kropholler, 8 maart 1951, HNI, archief STAX, inv.nr. 32. Mogelijk betreft dit de 'Villa Egmond, 1951' die voorkomt op de lijst met werken van Harry Kammer, maar 'waar geen materiaal van in het archief aanwezig is'. Het archief van Harry Kammer bevat, behalve Jans opleidingstekeningen, geen van haar eigen ontwerpen. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KAMM/keywords/kammer>>, KAMM 110512230 (geraadpleegd 18 februari 2020). Staal-Kropholler rapporteerde aan de Nationale Vrouwenraad over de bezigheden van het kleine groepje actieve vrouwelijke bouwkundig ingenieurs.
- ¹⁹ Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 102-103.
- ²⁰ Anoniem, 'Uitslag van de prijsvragen uitgeschreven door de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst te Groningen, ter gelegenheid van haar 50-jarig jubileum in 1933', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) nr. 13 (31 maart), pp. 120-122, citaat p. 121. Later werd de eersteprizwinnaar gediskwalificeerd wegens plagiaat van een ontwerp van M.J. Granpré Molière.
- ²¹ HNI, archief Kammer, H. (KAMM), inv.nr. t15.

- 22 J.B. van Loghem, 'Sch[oo]l van de Neutrale Montessorischool-Vereeniging voor Voorbereidend
Lager Onderwijs te Schiebroek', *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart), pp. 66-69, citaat p. 66.
- 23 Met dank aan dochter K.J. van Manen-Kammer. Schriftelijke mededeling, 2 oktober 2020.
- 24 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 102-105.
- 25 K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en
stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995, pp. 239-241.
- 26 Van Rood-Van Rijswijk was uit hoofde van deze functie afgevaardigde naar de United Nations Works
and Building Committee, ingesteld door het Ministry of Works, en naar de Inter-Allied Committee for
Physical Planning and Reconstruction, ingesteld door het Ministry of Town and Country Planning. Brief
A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 27 Brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
Er was geen groot gezin om voor te zorgen. Jeanne en Albert kregen vermoedelijk één kind. Uit twee
eerdere huwelijken, die beide in een scheiding eindigden, had Albert zes kinderen. Het is niet
aanmemelijk dat Jeanne voor deze laatstgenoemde kinderen zorgde.
- 28 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 114-115.
- 29 Enquêteformulier voor het boek *90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs*, z.jr. [ca. 1994], Stadsarchief
Delft, collectie Rensing, archiefnr. 606, inv.nr. 2.
- 30 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 114.
- 31 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 114.
- 32 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 114.
- 33 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978. Het echtpaar kreeg één dochter.
- 34 G.B., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: Iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk*
22 september 1956.
- 35 Oosterhof 2018 (zie noot 5), pp. 85-100.
- 36 Oosterhof 2018 (zie noot 5), p. 96. De opmerkingen zijn niet gepubliceerd, maar opgetekend tijdens het
interview.
- 37 Oosterhof 2018 (zie noot 5), p. 96.
- 38 HNI, archief Stam-Beese, Ch.I.A. (STAB), inv.nr. t55.
- 39 Zie bijvoorbeeld Oosterhof 2018 (zie noot 5), pp. 44-45, 99, 156. Stam-Beese kreeg twee kinderen: één
uit een relatie met toenmalig Bauhaus-directeur Hannes Meyer en één uit haar huwelijk met Mart
Stam.
- 40 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 101-102, citaat p. 102.
- 41 W. van Tijen, 'Prof. ir. M.J. Granpré Molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 3 (1972) nr. 6
(juni), p. 21. Later heeft Granpré Molière zijn scherpe uitspraken hierover in het onderwijs herroepen.
Anoniem, 'Discussie over de betekenis van granpré molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en
omgeving* 3 (1972) nr. 6 (juni), pp. 24-37.
- 42 Schriftelijke mededeling van K.J. van Manen-Kammer, 2 oktober 2020. K.J. van Manen-Kammer is,
evenals een zus, eveneens opgeleid in Delft tot bouwkundig ingenieur.
- 43 J.K. [Jan Kammer], *Plan voor een landhuisje te Oostvoorne voor de Heer
Westerveld te Hillegersberg op een terrein kadastraal bekend*, 20 september 1934, archief in eigendom
van K.J. van Manen-Kammer.
- 44 *Het Nieuwe Instituut*
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/archieven/details/TIJX/keywords/w.+van+tijen>>
(geraadpleegd 9 juni 2020); W. Wissing, 'In Memoriam dr. Ir. W. van Tijen', *Stedebouw en
Volkshuisvesting* 55 (1974) nr. 7/8 (juli/augustus), pp. 299-305.
- 45 Anoniem, 'Vacantie- en weekendhuis te Oostvoorne', *Het Landhuis* 30 (1935) nr. 19 (9 oktober),
pp. 649, 660-662.
- 46 Zo stelde het *Bouwkundig Weekblad* dat 'de architect in den individueelen huizenbouw [...] tegenover
persoonlijkheden [staat], want de opdrachtgever is niet een individu alleen behept met verschillende
wensen, zooveel kamers, keuken, bijkeuken, boudoir en uitzicht op het berkenboschje links en op
den beukenboom rechts, [...] die bijv. een lage optrede der trappen en hooge leuning langs idem
eischt, maar ook een persoonlijkheid die zich kan doen gelden'. J.P.M. [Mieras], 'Landhuizen en villa-
tjes', *Bouwkundig Weekblad* 45 (1924) nr. 38 (20 september), p. 365.

- 47 HNI, archief KAMM, inv.nr. t15.
 48 *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart), ongepagineerd, voorpagina.
 49 Van Loghem 1936 (zie noot 22), p. 67.
 50 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 103.
 51 Dochter K.J. van Manen-Kammer weet zich te herinneren dat zij niet beter wist dan dat je naar de school ging die je ouders hadden gebouwd. Telefoongesprek 27 februari 2020 en schriftelijke mededeling 2 oktober 2020.
 52 *Het Nieuwe Instituut*
 <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/ACOP/keywords/8+en+opbouw>> ACOP 110570675 (geraadpleegd 9 juni 2020).
 53 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 104.
 54 25 Jaar na de bouw werd er nog een lokaal en een ovale muziekrimte aan het schoolgebouw toegevoegd. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 103, 106. Het schoolgebouw is gelegen aan de Sleedoornlaan 25 in het huidige Rotterdam en in gebruik als buitenschoolse opvang.
 55 *Wikipedia*
 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kunstenaars_die_bijdroegen_aan_de_inrichting_van_de_Nieuw_Amsterdam> (geraadpleegd 9 juni 2020).
 56 Anoniem, 'Luxe-hut s.s. "Nieuw-Amsterdam"', *de 8 en Opbouw* 11 (1940) nr. 13/14 (28 juni), pp. 132-133. De ontwerpen zelf ontbreken. HNI, archief KAMM 110512146.
 57 Telefoongesprek met K.J. van Manen-Kammer, 27 februari 2020; Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 104.
 58 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 103-104. Het ontwerp is bekend als bijlage bij de aanvraag bouwvergunning van 6 december 1960, Streekarchief Midden-Holland, Gouda, toegangs- en inventarisnr. 0780.304. In het HNI bevindt zich slechts één tekening van de fundering. HNI, archief KAMM, inv.nr. t109. De bungalow is gelegen aan de Zuidbroekse Opweg 16, Berkenwoude.
 59 Schriftelijke mededeling K.J. van Manen-Kammer, 2 oktober 2020.
 60 H.J. Heuvelink, 'Woningen en woningblokken', *Bouw* 10 (1955) nr. 33, p. 677. De bungalow is gelegen aan de Monnikensteeg 20 te Arnhem.
 61 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 112. De bungalow ligt aan de Joris van de Haagenlaan 52.
 62 M. Moussault-Veegens, 'Plannen en idealen van mej. Keegstra, architecte. "Op de nieuwe zakelijkheid moet worden voortgegaan"', *De Telegraaf* 5 april 1936.
 63 Zie bijvoorbeeld: M.G. Emeis jr., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
 64 Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964. Zowel Staal als Limperg verlieten het VHBO alweer na een jaar, zeer vermoedelijk uit onvrede met de in hun ogen te traditionele koers van de opleiding. Wendt 2008 (zie noot 11), pp. 76-77.
 65 Wendt 2008 (zie noot 11), pp. 84-90; G.B., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: Iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk* 22 september 1956.
 66 *Wederopbouw Amsterdam* <<https://020apps.nl/kaart/wederopbouw/Haringvlietstraat/12-14>> (geraadpleegd 27 juli 2020). Het project, nu gemeentelijk monument, betrof een dubbel woonhuis. Het echtpaar Pot-Keegstra woonde en hield kantoor op nummer 14; huisnummer 12 werd bewoond door ene Hola. Een connectie tussen het echtpaar en deze persoon is niet bekend. Zie voor Mien Ruys: A.M. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam 2016, pp. 472-481.
 67 M.G. Emeis jr., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
 68 M.G. Emeis jr., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
 69 M.G. Emeis jr., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
 70 HNI, archief Pot, J.W.H.C. en Pot-Keegstra, J.F. (POTK), inv.nr. a16t2. De ontwerpen bevatten toen nog alleen de signatuur van J.W.H.C. Pot die in die tijd, naast de eigen architectenpraktijk, werkzaam was bij de particuliere bouwondernemer Huibert van Saane (1903-1981), eigenbouwer van De Bergerhof. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra>> (geraadpleegd 21 juli 2020); I.Th. van Rosse, 'Woningcomplex "De Bergerhof" bij Alkmaar',

-
- 71 *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 21 (1944) nr. 2 (28 januari), pp. 9-15; J. Zietsma, 'Woningcomplex "De Bergerhof" te Alkmaar', *Bouwkundig Weekblad* 65 (1947) nr. 31 (28 oktober), pp. 245-249.
- 72 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978; C.P. Krabbe, D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam 2018, pp. 131, 143. De locatie van de in het interview genoemde drive-inwoningen (1945) kon niet worden achterhaald. De drive-inwoningen (1935-1937) van Stam en Beese liggen aan de Anthonie van Dijkstraat in Amsterdam. Oosterhof 2018 (zie noot 5), pp. 86-87.
- 73 Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool/De Schiedammer* 14 november 1946.
- 74 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 75 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 76 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 111.
- 77 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 111.
- 78 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 111.
- 79 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018 (zie noot 71), pp. 92-96.
- 80 J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 193.
- 81 Van den Broek, Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs 1956 (zie noot 79), p. 194.
- 82 Schriftelijke mededeling C. Westhoven, 10 mei 2020. Met dank aan Stichting De Schakels Thomassen te Doesburg. De nog steeds bestaande woningen aan de Havelandse weg zijn later verkocht aan de huidige gemeente Rheden.
- 83 Brief C.Ch. Lammers-Koeleman aan M. Staal-Kropholler, 8 maart 1952, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 84 C.Ch. Lammers-Koeleman, *Lijst van uitgevoerde of in uitvoering zijnde bouwwerken*, ongedateerd [25 januari 1950]; brief C.Ch. Lammers-Koeleman aan M. Staal-Kropholler, 8 maart 1951, HNI, archief STAX, inv.nr. 31; *Stedenbouw* <<https://www.stedenbouw.nl/artikel/arnhem-gelderse-rooslaan/>> (geraadpleegd 11 juni 2020).
- 85 Anoniem, 'Nieuwe woningen in Arnhem-Zuid', *Arnhemsche Courant* 2 augustus 1951.
- 86 De woningen werden in 2015 gerenoveerd. Ook in de wijk Presikhaaf in Arnhem-Oost realiseerde Lammers-Koeleman woningblokken van korrelbeton. Deze werden in de jaren negentig van de vorige eeuw gesloopt.
- 87 HNI, archief POTK 110452414; Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964.
- 88 J.W.H.C. Pot, 'Gebouw voor alleenwonende werkende vrouwen te Amsterdam', *Bouwbedrijf en openbare werken* 20 (1943) nr. 10 (7 mei), pp. 69-74, citaat p. 71. Hoewel het ontwerp onder beider naam werd gepubliceerd, zoals alle ontwerpen van het echtpaar, werd alleen Pot als auteur van dit artikel aangemerkt.
- 89 Pot 1943 (zie noot 87), p. 71.
- 90 HNI, archief POTK, inv.nr. 37t1-t7.
- 91 H. van Saane, 'Gebouw voor alleenwonenden te Amsterdam', *Tijdschrift voor volkshuisvesting en Stedebouw* 24 (1943) nr. 2 (februari), pp. 18-24, citaat p. 23.
- 92 Pot was werkzaam voor de particuliere bouwondernemer Huibert van Saane als hoofd van de tekenkamer van 1932 tot 1936 en in 1941. *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra>> (geraadpleegd 21 juli 2020). Zie ook noot 70. Om de belangen van de bewoners te waarborgen zou een stichting worden opgericht waarin een aantal vrouwenorganisaties vertegenwoordigd waren. Dit kwam echter door tegengestelde belangen van deze stichting en de exploitant niet van de grond. In de uiteindelijk opgerichte stichting hadden alleen vertegenwoordigers van exploitant Van Saane en het gemeentebestuur zitting. Van Saane 1943 (zie noot 90), p. 20.
- 93 Het archief bevat alleen een situatieschets, enkele plattegronden en een toelichting daarop. HNI, archief STAB, inv.nr. t55.
- 94 Het project was een samenwerking met architect G. Westerhout; het tuinontwerp was van de hand van Mien Ruys. HNI, archief POTK, inv.nr. 175.
- 95 Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964.

- 95 HNI, archief POTK 110454438.
- 96 Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964. HNI, archief POTK, inv.nr. 145. Het niet meer bestaande bejaardencomplex was gesitueerd op een perceel tussen de Cornelis Outshoornstraat en de Adriaan Dorsmanstraat.
- 97 Lammers-Koeleman bouwde onder andere bejaardencentra in Naarden, Bilthoven, Dieren, Hengelo en Lunteren. Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), p. 113.
- 98 H. Lammers en C.Ch. Lammers-Koeleman, 'Bejaardencentrum "De Hoge Es" te Nijverdal', *Bouwkundig Weekblad* 83 (1965) nr. 20, pp. 372-374.
- 99 Anoniem, 'Bejaardencentrum "De Hoge Es". Nijverdal krijgt een zeer modern bejaardentehuis', *Holtens Nieuwsblad* 7 september 1963.
- 100 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 8), pp. 113-114.
- 101 Brieven A.P. van Rood-Van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949 en 22 januari 1950, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 102 Brief A.P. van Rood-Van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler 22 januari 1950, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 103 Zie hiervoor: *Archivijzer Stichting Bonas* <www.bonas.nl/archivijzer> (geraadpleegd 30 september 2020).
- 104 *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/20602a4a-f398-5273-a2d6-65721d06ea90>> (geraadpleegd 22 september 2020).
- 105 Delen van het complex zijn bewaard gebleven en in gebruik door een andere eigenaar.
- 106 De brieven aan Staal-Kropholler (zie noot 101) bevatten het briefhoofd: 'Ir. A.H. van Rood, civiel- en bouwkundig ingenieur - architect B.N.A.' De ontwerpen voor de bottelarij zijn voorzien van de signatuur: 'Bureau voorheen ir. A.H. van Rood c. en b.i. – arch. B.N.A.', *Bouwdossiers online* <https://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=8-1&id=19559723&index=0&volgnummer=0> (geraadpleegd 22 september 2020). In 1953 zien we een ander briefhoofd: 'Ir. A.P. van Rood-van Rijswijk b.i. arch. B.N.A., v.h. Bureau Ir. A.H. van Rood c.b.i.'. Brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 4 juni 1953, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 107 Brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 10 maart 1951, HNI, archief STAX, inv.nr. 31. Deze brief was haar laatste jaarrapportage.
- 108 Schriftelijke mededeling H. Schaap, 29 september 2020. Met dank aan de Cultuur-Historische Vereniging "Oud Lisse".
- 109 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 110 Zie onder meer: J. Roos, 'Praten met: Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978; Anoniem, 'Vrouw nog uitzondering in wereld van architectuur. Expositie "Van Boschplan tot Bijlmerbajes" om toegankelijkheid te vergroten', *De Telegraaf* 25 april 1983.
- 111 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 112 HNI, archief POTK 110454511; M.S. Kuperus en H.C. Meinsma, *Architectes*, Amsterdam 1990, p. 85.
- 113 G. Leistra en A. van Ulden, *Biografie van de bajes. De roerige geschiedenis van de Bijlmerbajes*, z.p. 2016.
- 114 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 115 *Anderetijden* <<https://anderetijden.nl/aflevering/87/Bajes-zonder-tralies>> (geraadpleegd 24 september 2020). De Bijlmerbajes sloot in 2016 en werd tijdelijk een asielzoekerscentrum. Het complex wordt in 2020/2021 gesloopt om plaats te maken voor een woonwijk.
- 116 Oosterhof 2018 (zie noot 5), p. 145. De baan had zij onder meer te danken aan de voorspraak van Willem van Tijen, op vele vlakken actief voor de stad in wederopbouw. Stam-Beese kende Van Tijen van de eerdergenoemde samenwerking in Amsterdam toen zij en Stam het architectenbureau begonnen, evenals van de VHBO-opleiding waar hij eindexamendocent was.
- 117 Oosterhof 2018 (zie noot 5), pp. 163-233.
- 118 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- 119 J.F. Pot-Keegstra, 'Maartse gedachten over vakantie', *Bouwkundig Weekblad* 77 (1959) nr. 26 (27 juni), pp. 309-320, citaat p. 312.
- 120 Pot-Keegstra 1959 (zie noot 119), p. 313.
- 121 Van Eesteren werd opgevolgd door Ko Mulder.

Hoofdstuk 9

Conclusies

9. Conclusies

Hoe deed de professioneel opgeleide vrouw haar intrede in het architectenvak in Nederland? Deze vraag vormde de hoofdvraag van mijn onderzoek. Naast het 'hoe' was mijn onderzoek erop gericht alle vrouwen in kaart te brengen die in de periode van 1905, toen de opleiding bouwkunde aan de toenmalige TH in Delft van start ging, tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog hun academische architectenopleiding in Nederland met goed gevolg afronden.

Dat Margaret Staal-Kropholler nog steeds wordt beschouwd als eerste en - tot halverwege de vorige eeuw - enige vrouwelijke architect van Nederland, behoeft nuance. Toen de ongediplomeerde Staal-Kropholler haar eerste werk in 1917 realiseerde, voltooide in datzelfde jaar Grada Wolffensperger als eerste vrouw haar universitaire studie bouwkunde. Na Wolffensperger volgden nog twintig vrouwen die hun architectenstudie voor 1946 voltooiden. Een deel van hen doorliep een succesvolle loopbaan. Het is opvallend dat de geschiedschrijving de meesten van deze vrouwelijke architecten niet voor het voetlicht heeft gebracht.

Opkomst van de vrouw in nauw aan de architectuur gerelateerde disciplines

De opkomst van de vrouw in nauw aan de architectuur verbonden disciplines laat zich niet één op één vergelijken met die van de vrouwelijke architecten. Legden vrouwen zich op het vlak van de vormgeving in eerste instantie toe op ambachten als kunstnaaldwerk en weven, aan het begin van de twintigste eeuw gingen enkelen onder hen zich geleidelijk richten op domeinen als meubelontwerp en binnenhuisarchitectuur. In tegenstelling tot architectuur werd woninginrichting - zelfs door mannelijke vakgenoten - geaccepteerd als een domein dat ook door vrouwen uitgeoefend kon worden. Voor deze beroepen bestond nog geen specifieke vakopleiding. De begrenzing van de disciplines was dan ook niet scherp: architecten of meubelmakers bijvoorbeeld begaven zich eveneens op dit terrein. De vier vrouwen die voor dit onderzoek de meest relevante groep vormden om de opkomst van de vrouwelijke architecten in perspectief te plaatsen, waren werkzaam in meubelontwerp, binnenhuisarchitectuur of beide en wisten in hun onderhoud te voorzien. Zij waren succesvoller dan de vrouwelijke architecten in het vinden van wegen om hun werk te promoten, zoals op tentoonstellingen van de vakvereniging VANK, via - mannelijke - vakgenoten of door samenwerking met commerciële bedrijven.

Een twintigtal vrouwen richtte zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw op de tuinarchitectuur. Een opleiding tot tuin- of landschapsarchitect in het hogere of

universitaire onderwijs bestond voor 1945 niet. Al was het uitvoerende zware werk, evenals bij de bouw, in handen van mannen, het beeld van de vrouw achter de tekentafel met haar gevoel voor bloemen, kleur en vorm werd gemakkelijker geaccepteerd. Van echte weerstand tegen toetreding van vrouwen tot typisch mannelijke beroepen, zoals dat van de architect, lijkt hier nauwelijks tot geen sprake te zijn geweest. Vrouwen als Mien Ruys, Van Zijdveld en Iep Faber werkten zelfstandig en wisten, evenals hun vrouwelijke vakgenoten in de binnenhuisarchitectuur, door middel van publicaties en netwerken - Ruys was bestuurslid van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten - hun werk te promoten.

De opleiding

De 21 vrouwen die in genoemde periode hun studie bouwkunde (TH) of bouwkunst (VHBO) voltooiden, kozen voor een beroep dat op voorhand al weinig perspectief bood. Al deze vrouwen werden in hun keuze om te gaan studeren gesteund door hun ouders, voornamelijk afkomstig uit gegoede milieus, maar die zelf geen architect waren. Een dergelijke progressieve houding jegens hun dochters is opmerkelijk, gezien de toen gangbare maatschappelijke opvattingen dat de vrouw thuis haar dienende rol te vervullen had ten behoeve van echtgenoot en gezin. Lag de keuze voor een academische studie voor een vrouw dus al niet voor de hand, de uitoefening van het architectenberoep dat als typisch mannelijk stond aangemerkt, was nauwelijks denkbaar. In weerwil van deze tegenkrachten, die zich ook bij de twee genoemde opleidingen duidelijk manifesteerden, kozen deze 21 vrouwen ervoor de architectenopleiding te volgen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat er een werkelijke wens bestond om architect te worden.

Zowel de TH in Delft als het VHBO in Amsterdam droeg uit dat vrouwen niet geacht werden de architectenopleiding te volgen. Een aantal hoogleraren van de TH gaf gedurende de opleiding openlijk blijk van een antihouding jegens vrouwelijke studenten. Dit kwam onder meer tot uiting in de bejegening tijdens colleges en praktijklessen en de advisering over het al dan niet voortzetten van de studie. Opmerkelijk is dat de enkele vrouwen die, op hogere leeftijd, op hun studietijd terugkeken, aangaven dat zij daarentegen geen negatieve houding hadden ondervonden van hun mannelijke medestudenten. Deze beschouwden de aanwezigheid van vrouwelijke studenten kennelijk (nog) niet als potentiële concurrentie op de arbeidsmarkt. Gesteld kan worden dat het vrouwelijke aandeel in ieder geval getalsmatig geen reële bedreiging vormde: van de totaal 81 ingeschreven voltijdstudentes bouwkunde aan de TH tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog studeerden er negentien af. Zij mochten zich bouwkundig ingenieur noemen.

Binnen de onderzoeksperiode behaalden slechts twee vrouwen hun VHBO-einddiploma. De toelatingseis van minimaal twee jaar praktijkervaring maakte het voor vrouwen vrijwel onmogelijk om aan de opleiding deel te nemen, wat precies ook het doel van deze regeling was. 27 Jaar na de oprichting van het VHBO behaalde Koos Keegstra als eerste vrouw haar bouwkunstdiploma in 1936.

Hoewel een VHBO-gediplomeerde werd beschouwd als iemand van architectonisch kunnen, mocht Keegstra - en later evenmin Lotte Stam-Beese - de architectentitel formeel niet voeren. Discussies in die jaren hadden ertoe geleid dat het VHBO niet als volledige architectenopleiding werd erkend waardoor het VHBO-diploma niet titelwaardig was.

Dat de studie aan de TH een aantal van de vrouwen zwaar viel, blijkt uit de studieduur die in sommige gevallen opliep tot meer dan het dubbele van de vijfjarige opleiding. Het is niet ondenkbaar dat dit deels te maken had met de genoemde bejegening en beoordeling door hoogleraren. Daarnaast is het aannemelijk dat er van deze vrouwelijke studenten, hoewel door hun ouders gestimuleerd tot deze studie, ook taken binnen het huishouden en gezin werden verwacht. Een aantal van hen bleef gedurende de studie in het ouderlijk huis wonen. Voor Riné Boerée bijvoorbeeld, die dertien jaar over haar studie deed, moet het consequenties hebben gehad, toen haar moeder tijdens haar studie overleed en zij met haar vader en jongere zus achterbleef.

Van enkele vrouwen uit de onderzoeksgroep kwam naar voren dat zij, evenals destijds een groep mannelijke medestudenten, het opleidingsprogramma aan de TH als conservatief ervaarden, waarin alleen aandacht was voor de traditionele bouwkunst. Het hooglerarencorps stond er allerm minst voor open om de studenten kennis te laten maken met nieuwe architecturale stijlontwikkelingen of bouwtechnieken. Ook het VHBO lag onder vuur van aanhangers van het Nieuwe Bouwen die vonden dat deze architectuurstroming binnen het docentencorps onvoldoende vertegenwoordigd was.

De beroepspraktijk

Van de 21 vrouwelijke gediplomeerde architecten oefenden er dertien hun beroep uit. Vijf vrouwen werkten samen met hun echtgenoot op het eigen architectenbureau. Zeven vrouwen die ongehuwd bleven maakten carrière bij de overheid. Een dergelijke functie bood hen niet alleen financiële zekerheid, maar gaf de meesten ook de mogelijkheid om zich binnen het vakgebied verder te ontplooien. Zo specialiseerden zij zich in domeinen als stedenbouwkunde, planologie of landschapsarchitectuur, zonder hiervoor specifiek te zijn opgeleid en waarmee ze zich als enige vrouw tussen de mannelijke collega's onderscheidde. Riné Boerée doorliep een uitzonderlijke carrière door zich te specialiseren in constructies van gewapend beton, waarmee zij zich onmisbaar maakte bij de Genie. Het onderzoek wees uit dat enkele vrouwen

geprobeerd hebben een eigen architectenpraktijk op te bouwen. Slechts één vrouw, Wil Jansen, slaagde erin zelfstandig een eigen praktijk te voeren met een substantiële orderportefeuille. Geen van de vrouwelijke architecten werd partner op een architectenbureau. Het komt mij voor dat een vrouwelijke associé qua opleidingsniveau haar vakgenoten naar de kroon zou steken en ook om die reden niet werd toegelaten. Lang niet alle zittende mannelijke architecten hadden destijds een academische opleiding doorlopen. De acht resterende vrouwen uit de onderzoeksgroep, allen bouwkundig ingenieur, oefenden hun beroep (nagenoeg) niet uit wegens huwelijk of omdat ze gewoon niet aan werk binnen hun vakgebied konden komen, zoals Grada Wolffensperger. Sommigen vonden een baan als administratief medewerker of in het onderwijs en één werd actief in de politiek.

Het onderzoek maakt duidelijk dat de uitoefening door vrouwen van het door mannen gedomineerde architectenvak verre van vanzelfsprekend was. Dit ondervonden de vrouwelijke studenten aan de TH reeds bij het zoeken naar een stageplek op architectenbureaus, waar men niet of nauwelijks genegen was een vrouw binnen de gelederen toe te laten. Eenmaal afgestudeerd, vonden enkele vrouwelijke bouwkundig ingenieurs kortstondig werk op een architectenbureau, in tijdelijke functies, met werkzaamheden die ver onder hun niveau lagen. Binnen de architectenwereld was het bepaald ondenkbaar dat vrouwen gesprekken met aannemers zouden voeren of zich op de bouwplaats zouden vertonen. De samenwerkingsmodellen van de meeste architectenechtparen daarentegen vertonen een verrassend geëmancipeerd beeld, waarbinnen de vrouwelijke partners zich ruimschoots konden ontwikkelen. Hoewel door een praktijk aan huis vermenging met huishouden en gezin voor de vrouw eerder voor de hand lag, was het soms zelfs de echtgenoot die aandrong op een gezamenlijke praktijkvoering. Het gelijkwaardige samenwerkingsmodel toont aan dat deze getrouwde vrouwelijke architecten niet leunden op de naam en faam van hun echtgenoot, maar zeer wel in staat waren hun eigen loopbaan vorm te geven, die succesvol verliep. Dat de echtelieden elkaar bij het werk inspireerden of beïnvloedden is zeer wel denkbaar.

Het repertoire

In tegenstelling tot de verwachting dat opdrachten aan vrouwelijke architecten zich tot het interieur zouden beperken, realiseerden deze vrouwen een typologisch breed oeuvre. Interieur- en meubelontwerp behoorden deels tot het repertoire, echter het ontwerpen van gebouwen vormde het meest essentiële deel van de opdrachtenportefeuille. Vooral de wederopbouw creëerde hiervoor kansen. Binnen de woningbouw bijvoorbeeld pasten de vrouwelijke architecten nieuwe typen woningen toe of woonvormen bedoeld voor nieuwe typen bewonersgroepen. Verrassend is dat

enkelen zich verdienstelijk maakten binnen de utiliteitsbouw, voor opdrachtgevers het minst voor de hand liggende domein om door vrouwelijke architecten te laten betreden.

Het onderzoek bracht aan het licht dat het voortgebrachte oeuvre van de vrouwelijke architecten voornamelijk het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen omarmt. Een aantal van hen verkeerde - soms samen met hun architect-echtgenoot - in avant-gardistische kringen, wat moet hebben bijgedragen aan de vorming van geheel andere, moderne architecturale opvattingen dan die hen tijdens de opleiding waren bijgebracht. Zij zullen die kringen ook zelf hebben opgezocht vanuit een drang naar vernieuwing. Daarnaast speelden de naoorlogse sociaal-economische omstandigheden een belangrijke rol bij het maken van andere keuzes, zoals nieuwe gestandaardiseerde bouwtechnieken en -materialen, noodzakelijk om efficiënt te kunnen bouwen.

De sobere vormtaal van het Nieuwe Bouwen zien we terug in het overgrote deel van het oeuvre van deze moderne vrouwelijke architecten. Zij waren wars van overbodige decoratieve elementen en stonden een strakke verschijningsvorm voor, een architectuurstijl die eerder mannelijke connotaties oproep. Het vormenrepertoire ging gepaard met nieuwe industrieel vervaardigde bouwmaterialen als staal, glas en beton. Degelijk en duurzaam bouwen was voor een aantal vrouwelijke architecten een belangrijk uitgangspunt.

In hun ontwerpen namen de vrouwelijke architecten rationeel doordachte, functionalistische plattegronden op en drukten hier een eigen stempel op door toepassing van praktische en huishoudelijke inzichten. Die inzichten werden mede ingegeven door actieve deelneming aan organen als de VrouwenAdviesCommissie (VAC), opgericht door vrouwen om deel te kunnen nemen aan het discours over goede naoorlogse woningbouw. Dit vanuit de gedachte dat de aan huis gebonden huisvrouw bij uitstek geschikt was om aan te geven aan welke praktische eisen een woning moest voldoen. Dit was een opmerkelijke stellingname die niet in lijn lag met de emancipatiestrijd die vrouwen voerden om zich juist aan dat rolbevestigende stigma te onttrekken.

Nevenactiviteiten: beroeps- en belangenverenigingen

Nagenoeg alle vrouwelijke bouwkundig ingenieurs werden na hun studie aan de TH lid van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs, waar ze als vrouw welkom waren en zich daar te midden van gelijkgestemden eerder op hun plaats voelden dan bij de Bond van Nederlandse Architecten, waarvan alleen Ko Mulder in die tijd lid werd. Enkele vrouwen waren actief in vrouwenbelangenverenigingen en adviesorganen. Zij profiteerden van deze nevenactiviteiten voor hun eigen professionele ontwikkeling, zoals Wil Jansen. Het leverde haar zelfs een belangwekkende opdracht op.

De media

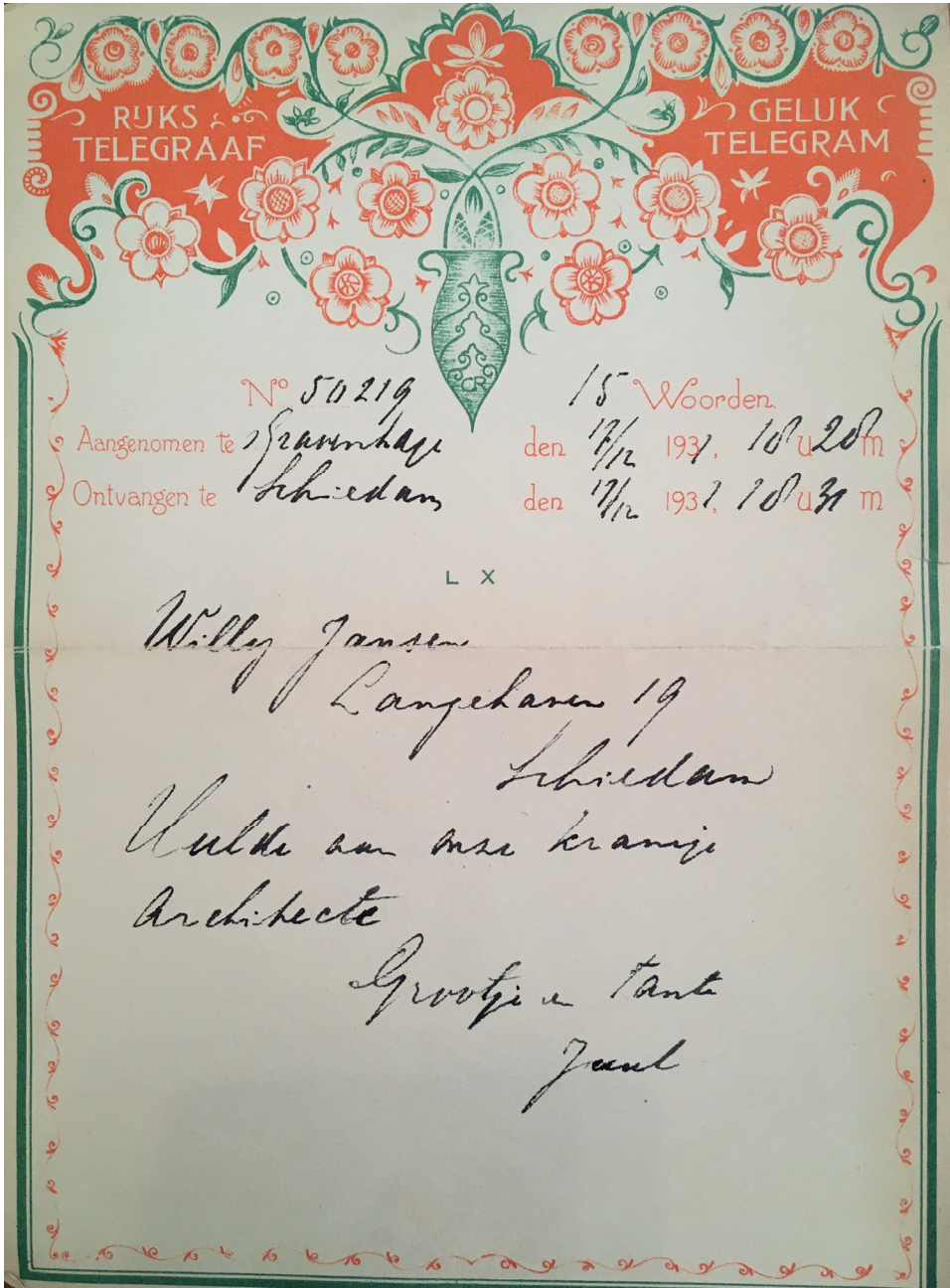
De eerste vrouwelijke architecten stonden nauwelijks in de publiciteit. Tijdens de economisch moeilijke jaren dertig waren diverse vrouwen niet actief in het architectenvak door gebrek aan banen of opdrachten. Enkelen behaalden enige publiciteit door deelname aan prijsvragen, waarbij hun inzending soms werd aangezien en beoordeeld als door een mannelijke architect ontworpen. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen vrouwelijke architecten in de belangstelling te staan van de pers, zij het beperkt. Op enkele uitzonderingen na publiceerden zijzelf weinig tot geen artikelen over hun werk of vakgebied. Omdat niet bekend is welk percentage van de mannelijke architecten publiceerde, valt hier ook geen vergelijking te maken. Wel is het aannemelijk dat vrouwen voor het schrijven van publicaties, naast hun beroepsuitoefening en de verzorgende taken voor gezin en huishouden, simpelweg geen tijd hadden. De meeste vrouwen vertoonden een zekere bescheidenheid die vaak gepaard ging met een vorm van dankbaarheid dat zij hun beroep konden uitoefenen, waarmee zij tevreden waren. Deze vrouwen voelden kennelijk geen noodzaak zich te manifesteren en waren liever buiten de schijnwerpers en binnen de eigen gelederen actief.

Tot besluit

Dat deze 21 vrouwen die de onderzoeksgroep vormden hun opleiding wisten te voltooien en dat een aantal van hen een succesvolle loopbaan wist op te bouwen in een tijd waarin dat niet voor de hand lag, bracht mij ertoe de tekst van een gelukstelegram, gericht aan Wil Jansen ter gelegenheid van haar afstuderen, te laten gelden voor alle vrouwen uit dit onderzoek: ***'Hulde aan onze kranige architecte!'***

Met mijn onderzoek hoop ik een bijdrage te hebben geleverd aan de geschiedschrijving van de architectuur. Voor wat betreft het vrouwelijke aandeel daarin zijn nog tal van onderwerpen nader te onderzoeken. Zo is het omvangrijke geïnventariseerde archief van Koos en Joop Pot-Keegstra in HNI nog een rijke bron voor nader onderzoek. De verschillende, vooral lokale archieven van de diverse VAC's vormen een ander interessant onderwerp dat meer inzicht kan bieden in de adviesrol van vrouwen in de woningbouw.

Hoofdstuk 10

Summary

10. Summary

How did the professionally trained woman enter the profession of architect in the Netherlands? This is the main question of my thesis. In addition to the 'how' question, my thesis is also aimed at mapping all women who successfully completed their academic architecture education in the Netherlands in the period from 1905, when the study programme for architecture started at the then Technical College in Delft (TH Delft), until the end of the Second World War.

The fact that Margaret Staal-Kropholler is still considered to be the first and, until the middle of the last century, the only female architect in the Netherlands, needs to be put in perspective. When the unqualified Staal-Kropholler realised her first building in 1917, in that same year, Grada Wolffensperger was the first woman to complete her academic architecture education. Twenty more women were to follow Wolffensperger and completed their architectural training before 1946. Some of these women went on to have successful careers. It is remarkable that most of these female architects have not been brought to prominence in historiography.

Rise of women in disciplines closely related to architecture

The rise of women in disciplines closely related to architecture cannot be compared one-to-one to the rise of female architects. Where women in the field of design were initially committed to crafts such as needlework and weaving, several of these women gradually started to commit to fields such as furniture design and interior design. Contrary to architecture, interior design was accepted, even by male colleagues, to be a profession women could practice. There was no specific vocational training for these professions at that time. It has to be said that there were no clear boundaries between the different disciplines; for example, both architects and furniture makers also worked in this field. The four women who constituted the most relevant group of women for this thesis, placing the rise of female architects in perspective, were active in furniture design, interior design or both and they managed to earn a living. They were more successful than female architects in finding the means to promote their work, at VANK (the Dutch crafts and trades association) trade union exhibitions, strikingly enough also through male colleagues, or in cooperation with commercial companies.

About twenty women focused on garden architecture in the first decades of the twentieth century. There was no education for garden architecture or landscape architecture before 1945, neither in higher education nor at university level. Even though the executive heavy labour, and the construction, was executed by men, the image of the woman behind the drawing board with her sense of flowers, colour and shapes was easier acceptable. There was no real resistance to women entering

typically male professions, such as that of the architect. Women such as Mien Ruys (Ruys was a board member of the Union of Dutch Garden architects), Van Zijdveld and Iep Faber, worked independently and knew, as well as their female colleagues in the field of interior design, how to promote their work by means of publications and networking.

Education

The twenty-one women who completed their studies of Architecture at the Technical College (hereinafter referred to as the TH) or Building at vocational education level (hereinafter referred to as the VHBO), knew in advance that they had chosen to enter a profession which offered little perspective. All these women were supported by their parents in their choice to study architecture. The parents were mainly from wealthy backgrounds but no architects themselves. Such a progressive attitude towards their daughters is remarkable, taking into account the then prevailing social views that a woman was meant to fulfil her subservient role serving husband and family. The choice for an academic career was not an obvious choice, practising the profession of architect, which was reputedly typically male, was even more unthinkable. In spite of these opposing forces, which also clearly manifested themselves at the aforementioned two educational institutions, these twenty-one women chose to study architecture. From this it can be concluded that there was a real wish to become an architect.

Both the TH in Delft and the VHBO in Amsterdam propagated their views that women were not supposed to study architecture. A number of TH professors openly expressed an antagonistic attitude towards female students during their education. This attitude was reflected, among other things, in the treatment of female students during lectures and practical lessons and during study advice sessions regarding the continuation or discontinuation of the education. However, it is remarkable that the number of women, looking back upon their studies at a higher age, indicated that they did not experience an antagonising attitude from their male peers. These fellow students apparently did not (yet) see the presence of female students as potential competition on the labour market. The share of women certainly did not pose any real threat in numbers: of the total number of eighty-one registered fulltime female architecture students at the TH until the end of the Second World War, only nineteen students completed their studies. They received the title of structural engineer.

Only two women obtained their final diploma at the VHBO within the time limit set for this thesis. The admission requirement of a minimum of two years practical experience made it almost impossible for women to participate in the education, which was precisely the intention of this requirement. Twenty-seven years after the founding of the school, Koos Keegstra was the first woman to obtain her Building degree in 1936.

A building degree at VHBO level may have been considered a testimony of architectural ability, Keegstra, and consequently Lotte Stam-Beese, was not allowed to hold the title of architect. Discussions in those years had led to the conclusion that the VHBO was not recognised as a complete education, which made the Building diploma unworthy of the title of architect.

The education at the TH was hard for a number of women, which can be concluded from the study duration which in some cases culminated to more than double the time of the five-year education. It is not inconceivable that this was partly a result of the aforementioned attitude and assessment by the professors. Moreover, it is plausible that these female students were also expected to perform duties for household and family, despite their parents' support. A number of these women continued to live at home during their studies. This must have had consequences for Riné Boerée, for example, who needed thirteen years to complete her studies. Her mother had died during her studies and she was left with her father and a younger sister.

It became clear that several women in the research group experienced the educational programme at the TH as a conservative programme, focusing solely on traditional architecture. The professorial corps was not prone to introducing students to new architectural style developments or building techniques. The VHBO also came under attack. Supporters of 'het Nieuwe Bouwen' (hereinafter referred to as the Modern Movement) criticised the professorial corps for insufficient representation of this architectural movement.

Professional practice

Thirteen of the twenty-one qualified female architects have actually practiced their profession. Five women collaborated with their husband in their own architectural firm. Seven women who remained unmarried had a career with government agencies. Such a position did not only offer financial security but for most women it also meant a possibility to further develop their skills within the professional field. For example, they specialised in fields such as urban planning, regional planning or landscaping, without being specifically trained for this and thus distinguishing themselves as the sole woman among their male colleagues. Riné Boerée had an exceptional career by specialising in constructions of reinforced concrete, making herself indispensable to the Army Corps of Engineers. This thesis proved that a number of women have tried setting up their own architectural firm. Only one woman, Wil Jansen, succeeded in running her own practice with a substantial order portfolio. None of the female architects ever became partner at an architectural firm. It seems that a female partner would have been a threat to her peers in terms of education and therefore she was not accepted. In those days, by no means all incumbent male architects had completed an academic

education. The eight remaining women from the research group, all of them a structural engineer, never (or hardly ever) practiced their profession, for reason of marriage or simply because they were unable to find work within their professional field, Grada Wolffensperger for example. Some found a job as an administrative assistant, in education, and one of them became active in politics.

This thesis has made it clear that it was by no means a given for women to practice their profession in the male-dominated architectural profession. The female students at the TH experienced this problem at an early stage in their search for an internship position at architectural firms, where one was not inclined to admit a woman within their ranks. Once qualified, some of the female engineers found short-term employment at architectural firms, parttime and working well below their level. Within the world of architects, it was decidedly unthinkable for women to discuss business with contractors or to appear at construction sites. However, the collaborative models of the majority of architectural married couples show a surprisingly emancipated picture within which the female partners could develop amply. A practice at home may obviously entail intermingling with household and family tasks for the woman, however, it even proved to be the husband sometimes to insist on a joint practice. This equal partnership showed that these married female architects did not rely on their husband's name and fame, moreover, they were very well capable of shaping their own successful career. It is very well plausible for these married couples to have inspired or influenced each other's work.

Repertoire

Contrary to the expectation that female architects' assignments would be limited to interior design, these women realised a typologically broad range of work. Interior design and furniture design were part of the repertoire, however, designing buildings was the most vital part of the order portfolio. Post-war reconstruction in particular created chances for this. Within the housing sector, for example, the female architects designed new housing types or housing forms meant for new types of resident groups. It is surprising to find that some of these female architects successfully worked in the field of utility construction, for principals the least obvious field to employ female architects in.

This thesis has revealed that the range of work produced by female architects mainly embraced the concept of the Modern Movement. Some of these women moved in avant-garde circles, sometimes accompanied by their architect husband, which must have contributed to the forming of modern attitudes towards completely different, more modern architectural views than the ones that had been taught during their education. They will also have sought out these circles from a desire for renewal.

In addition, the post-war socio-economic conditions played an important role in making different choices, such as new standardised construction techniques and materials, essential for efficient building techniques.

The sober visual language of the Modern Movement is reflected in the vast majority of the work of these modern female architects. They were averse to superfluous decorative elements and favoured sleek design, an architectural style that rather evoked masculine connotations. This body of forms brought along new industrially manufactured building materials such as steel, glass and concrete. Sound and sustainable construction was an important principle for a number of female architects.

The female architects incorporated rationally conceived, functionalist floor plans in their designs, and they left their mark by applying practical and domestic insights. These insights were also inspired by active participation in organs such as the advisory commission for women (hereinafter called the VAC), founded by women with the goal of participating in the discourse on good post-war housing. This was based on the idea that the housebound housewife was ideally suitable for indicating the practical requirements in a home. Such a remarkable position was not in line with the emancipation movement, women fighting to escape that role-affirming stigma.

Secondary activities: professional associations and interest groups

Practically all female engineers became a member of the Association of Engineers in Delft (de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs). Women were welcome here and they felt more at home here among like-minded people than at the Royal Institute of Dutch Architects (the BNA), of which only Ko Mulder became a member at the time. A number of women were actively involved in women's interest groups and advisory bodies. They profited from these secondary activities for their own professional development, for Wil Jansen for example. It even earned her an important assignment.

Media

There was hardly any media attention for the first female architects. During the economically difficult 1930s, some women were not actively working in the architectural profession due to a lack of jobs or assignments. A number of women achieved some publicity through participation in competitions, where their work sometimes was assessed and judged as if designed by a male architect. It was not until after the Second World War that female architects received media attention, albeit to a limited extent. With a few exceptions, they themselves published few or no articles about their work. Since there is no information on the percentage of male architects who published their work, no comparison can be made. However, it is plausible that women, in addition to their professional work and caring for the household and family,

simply did not have the time to write publications. Most women showed a certain modesty accompanied by a form of gratitude for the opportunity to practice their profession, and they were satisfied with the situation. These women apparently felt no need to manifest themselves and preferred to remain out of the spotlight and to be active within their own ranks.

In conclusion

The fact that the twenty-one women in the thesis research group managed to complete their studies and the fact that a number of these women managed to build successful careers in a time when this was far from obvious, led me to apply the text from a congratulatory telegram which Wil Jansen received on the occasion of her graduation to every single woman in this thesis. The text is: **'Tribute to our brave architect!'**

With my thesis, I hope to have contributed to the historiography of architecture. As far as the female part is concerned, there are still many topics to be explored. The extensive inventoried archive of Koos and Joop Pot-Keegstra in the Rotterdam museum for architecture, design and digital culture (Het Nieuwe Instituut), is a rich source for further research. The different, mainly local archives of the various VACs constitute another interesting topic which could provide more insight into the advisory role of women in residential building.

Hoofdstuk 11

De 21 vrouwelijke architecten

11. De 21 vrouwelijke architecten

Lotte Beese

Lotte Beese tijdens haar opleiding aan het Bauhaus, Dessau 1928.

Charlotte Ida Anna Beese (Reisicht (thans Rokitki, Polen), 1903 - Krimpen aan den IJssel, 1988), dochter van een spoorwegbeambte, volgde na de middelbare school in Breslau van 1926 tot 1929 de opleiding aan het Bauhaus in Dessau.¹ Deze moest zij echter twee jaar voor het behalen van het eindexamen beëindigen wegens haar relatie met de getrouwde architectuurdocent en later directeur Hannes Meyer (1889-1954).

De opleiding van Beese aan het Bauhaus bestond in eerste instantie uit binnenhuisarchitectuur, met weefkunst als specialisatie. Vanaf 1927 viel deze afdeling onder Hannes Meyer en kwam zij in aanraking met bouwkunde, evenals fotografie.

Van 1934 tot 1943 was Beese getrouwd met architect Mart Stam (1899-1986) en werkte zij samen met hem op het eigen architectenbureau (zie hoofdstuk 8). In 1940 begon Stam-Beese aan haar VHBO-opleiding die zij, als tweede vrouw op een rij voltooide in 1945. Stam-Beese, die na haar scheiding deze naam bleef voeren, ontwikkelde zich tot een verdienstelijk stedenbouwkundige bij de Dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam waar zij tot aan haar pensioen werkzaam bleef. Stam-Beese kreeg twee kinderen: één uit de relatie met Meyer en één uit haar huwelijk met Stam.

Riné Boerée

Riné Boerée een jaar voor haar afstuderen, 1928.

Zie hoofdstuk 6.

Wil van den Broek d'Obrenan

Wil van den Broek d'Obrenan, 1928.

Wilhelmina van den Broek d'Obrenan (Batavia, 1905 - Groningen, 1966) was dochter van een ingenieur werkzaam voor Rijkswaterstaat in Nederlands-Indië.² Na het gymnasium in Utrecht begon zij in 1924 aan haar studie bouwkunde aan de TH Delft. In het studiejaar 1925-1926 was zij bestuurslid van de

Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging.³

Na haar afstuderen in 1934 werkte Van den Broek d'Obrenan korte tijd bij het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland.⁴ De jaren erna stond zij geregistreerd als architecte, wonende te Den Haag en Voorburg. Waarschijnlijk bij gebrek aan werk keerde zij in 1938 terug naar Batavia waar zij in de functie van ingenieur werkzaam was voor de afdeling Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Ruim tien jaar later stond zij geregistreerd in Haarlem als hoofdingenieur bij de Planologische Dienst van Provinciale Waterstaat Noord-Holland.⁵ Daar werkte zij nauw samen met civiel ingenieur Els van den Ban (1894-1973).⁶ In 1956 werd Van den Broek d'Obrenan Hoofd van de nieuwe afdeling stedenbouw van de Dienst Publieke Werken in Hilversum.⁷ Voor zover bekend bleef Van den Broek d'Obrenan ongehuwd.

Joop Ferguson

Joop Ferguson, circa 1925.

Johanna Eleanor Ferguson (Shanghai, 1900 - Camberley (VK), 1982), dochter van een douanecommissaris, volgde de hbs in Den Haag en voltooide haar studie bouwkunde aan de TH Delft in 1926.⁸ Een jaar voor haar afstuderen publiceerde *De Vrouw en haar Huis* een artikel van haar hand over door haarzelf ontworpen en uitgevoerde 'practische' tafeltjes.⁹ In datzelfde jaar trad zij in het huwelijk met Ewoud van Everdingen (1900-1978), scheikundig ingenieur te Breda, met wie zij twee kinderen kreeg. Haar professionele ambities waren na haar huwelijk duidelijk aanwezig, want zij liet zich registreren in het *Register van Nederlandsche Architecten*.¹⁰ Niet bekend is of zij als zodanig actief was.

In 1934 trouwde zij in Naarden met Paul Boswinkel en vier jaar later trouwde zij in Johannesburg voor de derde maal. Samen met deze echtgenoot had zij een architectenbureau, later bekend onder de naam Ferguson, Stakesby-Lewis, & Sayce.¹¹

Ina Groenevelt

Als dochter van een hbs-docent volgde Josina Cornelia Groenevelt ('s-Gravenhage, 1898 - Charlotte (VS), 1977) ook zelf de hbs in Den Haag. Na haar eindexamen in 1916 begon zij aan de opleiding bouwkunde aan de TH Delft die zij in 1923 voltooide.¹² Zij trouwde vrij snel daarna met Jan Heijkoop (1895-1973). In ieder geval tot na de Tweede Wereldoorlog stond Ina Heijkoop-Groenevelt jaarlijks geregistreerd bij de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs als bouwkundig ingenieur zonder functie.¹³ Het echtpaar Heijkoop-Groenevelt vestigde zich in de Verenigde Staten en kreeg één kind.

Sophie (Dé) Heyting

Dé Heyting als voorzitter van het DVSV-bestuur 1920-1921.

Suzanne Sophia Heyting ('s-Gravenhage, 1894 - Utrecht, 1988) doorliep de eerste jaren van de hbs in Den Haag.¹⁴ Op 24 september 1910 vertrok zij samen met haar zus aan boord van het s.s. Tambora vanuit Rotterdam naar Nederlands-Indië, waar vader Henri Heyting (1863-1916) assistent-resident was.¹⁵

Heyting voltooide de hbs in Soerabaja en keerde terug naar Nederland om bouwkunde te gaan studeren aan de TH Delft. In

het studiejaar 1920-1921 was zij voorzitter van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging.¹⁶ Na negen jaar studeerde zij af in 1923, tegelijk met onder meer Henry Zwiers, die in 1938 hoogleraar architectuur aan de TH Delft zou worden.¹⁷

Gedurende lange tijd liet zij zich registreren als 'Architecte' te Den Haag en in 1937 kortstondig als 'Leerares MMS', zeer waarschijnlijk bij gebrek aan werk op haar vakgebied.¹⁸ Van haar werk als zelfstandig architect is weinig bekend. In 1928 ontwierp zij een villa in expressionistische stijl voor haar moeder Anna Elisabeth Heyting-Mullemeister (1869-1957) in Wassenaar.¹⁹ Als lid van de Bouwcommissie van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen schreef Heyting het boekje *Waar moet men bij het kiezen van een huis op letten?*²⁰

Op 56-jarige leeftijd nam haar werkzame leven nog 'een heel onverwachte wending' en werd ze 'Gemeente Architecte' in Hoogeveen.²¹ Volgens Heyting dankte zij haar aanstelling aan de woning die zij voor haar zus, lerares aan het Christelijk Lyceum in Hoogeveen, ontworpen had en waarvan ze de bouw begeleidde. Heyting trok, samen met haar moeder, bij deze zus in.²² Voor de gemeente Hoogeveen ontwierp zij onder meer een politiebureau, een gezondheidscentrum en een gymnastiekzaal. Deze utilitaire gebouwen werden 'na Korea en alles wat daarmee samenhangt' op de lange baan geschoven ten gunste van woningwetwoningen.²³ Als lid van de Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad werkte Heyting mee aan het samenstellen van standaardplattegronden ten behoeve van efficiënte woningbouw.²⁴

In 1964 werd in Hoogeveen de Nederlands Hervormde kerk De Goede Herder gebouwd naar ontwerp van de toen 70-jarige Heyting.²⁵ Van een expressionistische stijl zoals de eerder genoemde Wassenaarse villa is dan geen sprake meer. Zonder de losstaande klokkentoren zou het sobere gebouw evengoed door kunnen gaan voor een fabrieksgebouw.

Wil(ly) Jansen

Wil Jansen, 1927.

Zie hoofdstuk 7.

Koos Keegstra

Koos Keegstra, z.jr.

Jacoba Froukje Keegstra (Amsterdam, 1908 - Amsterdam, 1997), dochter van een lerares en van een directeur van de Gemeentegiro, voltooide de hbs aan het Amsterdams Lyceum.²⁶

Haar interesse voor bouwkunde werd gevoed doordat ze met haar vader, voorzitter van een woningbouwvereniging, bouwprojecten bezocht. Ze volgde de opleiding bouwkunde aan de Haarlemse mts - waar zij de eerste vrouwelijke student was - die zij in 1930 voltooide.

Keegstra werkte als tekenares bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam, maar werd wegens de crisis ontslagen. Zij schreef zich in voor de VHBO-avondopleiding in Amsterdam, die zij in 1935 als eerste vrouw met goed gevolg afsloot. Naast haar opleiding was ze schrijfster bij Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam. Van 1936 tot 1938 was Keegstra wederom werkzaam voor Publieke Werken, achtereenvolgens als tekenares en technisch opzichter. In 1938 trouwde ze met Joop Pot (1909-1972) die zij tijdens de VHBO-opleiding had leren kennen. Het echtpaar startte een eigen architectenbureau (zie hoofdstuk 8) en kreeg één dochter.

In 1941 volgde het echtpaar een leergang architectuur onder auspiciën van het Genootschap Architectura et Amicitia, met docenten als Marinus Jan Granpré Molière, Gerrit Rietveld en Willem van Tijen.²⁷ Keegstra was van circa 1959 tot 1965 voorzitter van de redactiecommissie van het *Bouwkundig Weekblad*.

Co van der Kloet

Co van der Kloet op de dag van haar huwelijk met Pieter Stempels, 1 december 1926.

Jacoba van der Kloet (Dordrecht, 1896 - Rijswijk, 1959), dochter van een winkelier aan de Voorstraat in Dordrecht, behaalde haar hbs-diploma in 1914 en begon twee jaar later aan haar studie bouwkunde in Delft.²⁸ Daar leerde zij Pieter Stempels

(1898-1979) kennen met wie zij enkele maanden na haar afstuderen in 1926 trouwde.²⁹ Het echtpaar kreeg één zoon.

Stempels, civiel ingenieur, was werkzaam als volontair bij de Dienst Gemeentewerken te Den Haag, belast met het dagelijks toezicht op de aanleg van de Tweede Binnenhaven in Scheveningen.³⁰ In 1928 werd hij benoemd tot ingenieur bij de NV Nederlandsche Aannemingsmaatschappij te Den Haag. In 1953 moest hij terugtreden als directeur van de Haagse Woningbouwmaatschappij Hawoma, door de gemeente opgericht voor de bouw van korrelbetonwoningen.³¹ Stempels zou betonijzer niet vakkundig genoeg hebben opgeslagen en verantwoordelijk zijn voor een te kostbare bedrijfsvoering. Stempels was jarenlang lid van de Rijswijkse gemeenteraad voor de VVD en wethouder met de portefeuille openbare werken.

Of Co Stempels-van der Kloet zelf aan een carrière als bouwkundig ingenieur toekwam viel niet te achterhalen. Zij liet zich wél als zodanig registreren, later als 'Architecte B.N.A.', wonende te Rijswijk.³² In 1934 ontwierp zij een vouwfiets die een herenfiets kon doen veranderen in een damesversie door het naar beneden klappen van de bovenbuis.³³ Of het ontwerp ooit is uitgevoerd is niet bekend.

Toki Koeleman

Toki Koeleman, ca. 1935.

Cato Christine Koeleman (Karlsbad (Tsjechië) 1911 - Wageningen, 2000), dochter van een mijnbouwdirecteur, doorliep het gymnasium in haar geboorteland.³⁴ Hoewel ze eigenlijk beeldhouwster wilde worden, raadden haar ouders haar dit af, omdat ze daar niet zelfstandig van zou kunnen leven.³⁵ Direct na het behalen van haar eindexamen in 1931 startte Koeleman haar studie bouwkunde aan de TH in Delft. Tien jaar later, tijdens de Tweede Wereldoorlog, studeerde ze af. Tijdens haar studententijd was ze van 1935 tot 1937 bestuursvoorzitter van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging.³⁶

Na haar afstuderen werd Koeleman benaderd door de eveneens in Delft afgestudeerde Hendrik Lammers (1909-1990) om op zijn architectenbureau de lopende zaken te behartigen van een naar Engeland gevluchte joodse architect. Na enkele maanden traden Koeleman en Lammers met elkaar in het huwelijk en zetten zij samen het architectenbureau voort (zie hoofdstuk 8). Het echtpaar liet geen kinderen na.

Koeleman was in de jaren vijftig onder meer lid van de Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad evenals van de Woningbouwcommissie van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA), waarin onder anderen ook Willem van Tijen en Hugh Maaskant zitting hadden.

Jan Kret

Jan Kret, 1928.

Janne Johanna Kret (Rotterdam, 1906 - Gouda, 1984), wiens vader handelsbediende was, doorliep de '2^e H.B.S. Rotterdam' van 1918 tot 1923.³⁷ Wiskunde was haar favoriete vak.³⁸ Toen ze de enige studente bouwkunde aan de TH Delft bleek te zijn, koos ze aanvankelijk voor de studie scheikunde.³⁹ Na anderhalf jaar stapte ze over naar bouwkunde, de studie die haar aanbleef trekken en waar inmiddels zes vrouwelijke studenten waren toegelaten. Kret studeerde af in 1931 en trouwde een jaar later met studiegenoot Harry Kammer (1902-1988), toen nog werkzaam bij architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt, de ontwerpers van de Van Nellefabriek. Het echtpaar vestigde zich met een eigen architectenpraktijk in Schiebroek (zie hoofdstuk 8) en kreeg vier dochters, waarvan de twee jongste in de voetsporen traden van hun ouders als bouwkundig ingenieur.

Ko Mulder

Ko Mulder, z.jr.

Jakoba Helena Mulder (Breda, 1900 - Amsterdam, 1988) was de dochter van een landmachtofficier, gestationeerd in Nederlands-Indië, waar Mulder de lagere school doorliep.⁴⁰ Samen met haar zusje keerde ze terug naar Nederland en volgde in Zutphen en vervolgens in Assen - als enig meisje - de hbs waar ze in 1918 haar eindexamen behaalde. Ze was goed in de exacte vakken en haar vader, inmiddels docent wis- en natuurkunde op een middelbare school op Java - steunde haar in haar keuze om bouwkunde te gaan studeren aan de TH Delft. In het studiejaar 1924-1925 was Mulder voorzitter van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging.⁴¹ In 1926 studeerde ze af.⁴²

Mulder vond een baan als tekenaar op het Haagse architectenbureau Gerretsen en Wegerif, vrienden van haar, waar zij voornamelijk schetsontwerpen uitwerkte. In 1928 werd ze adjunct-architect op de stedenbouwkundige afdeling van Delft waar ze meewerkte aan een uitbreidingsplan voor de stad. Dankzij haar ongehuwde staat kon ze voor de overheid blijven werken en zo kwam ze in 1930 als adjunct-architect in dienst van de afdeling stadsontwikkeling van de Dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam. Hier kwam zij nauw samen te werken met civiel ingenieur Theodoor van Lohuizen (1890-1956) en architect Cornelis van Eesteren (1897-1988), die verantwoordelijk waren voor het Algemeen Uitbreidingsplan dat de westelijke uitbreiding van de stad gestalte moest geven. Mulder kreeg de verantwoordelijkheid

voor de aanleg van een groot park, het latere Amsterdamse Bos. Hiermee begaf zij zich op het vlak van de vroege landschapsarchitectuur. Voor de uitwerking van dit Boschplan reisde ze langs tal van Europese steden. Met oog voor een sociale leefomgeving maakte Mulder naam met de aanleg van vele, door architect Aldo van Eyck (1918-1999) ontworpen kinderspeelplaatsen, zowel in de bestaande Amsterdamse wijken als in de tuinsteden. Zij ontwikkelde het idee van hovenbouw: gegroepeerde bouwblokken rondom een groene hof, die bijvoorbeeld werden toegepast in Slotermeer. In 1958 volgde Mulder, inmiddels hoofdarchitecte, Van Eesteren op als hoofd van de afdeling stadsontwikkeling, een functie die ze tot aan haar pensioen vervulde. Daarna bleef ze nog gedurende enige tijd als adviseur verbonden aan de gemeente.

Tot aan haar zeventigste levensjaar was zij lector planologie aan de Universiteit van Amsterdam. Tijdens haar loopbaan vervulde Mulder diverse nevenactiviteiten en publiceerde ze tal van artikelen (zie hoofdstuk 4).

Greet van der Poest Clement

Greet van der Poest Clement aan het begin van haar studie aan de TH Delft, 1932.

Margaretha van der Poest Clement (Hattem, 1912 - Rotterdam, 1976), dochter van een octrooibezorger, doorliep de hbs te Den Haag. Met hoge eindexamencijfers voor vakken als 'Rechtlijnig teekenen', 'Algebra en Trigonometrie' en 'Stereometrie en Beschrijvende meetkunde', was de keuze voor de studie bouwkunde waarschijnlijk snel gemaakt.⁴³ Ze was actief lid van

de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging, onder meer als secretaresse van het bestuur onder voorzitterschap van Toki Koeleman (zie lemma).⁴⁴ Van der Poest Clement voltooide haar studie bouwkunde na zes jaar in 1938 waarna ze een tijdelijke functie vervulde bij de Rijksgebouwendienst.⁴⁵ Kort na de Tweede Wereldoorlog stond ze geregistreerd als ingenieur bij het door het rijk opgerichte Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) dat zich bezighield met de wederopbouw van de stad. Het is onbekend hoe lang zij hier werkzaam is geweest. Van der Poest Clement was mogelijk gehuwd met (voornaam onbekend) Milius.

Loes Pomes

Loes Pomes, 1928.

Louise Maria Pomes (Rotterdam, 1905 - 's-Gravenhage, 1964), dochter van een 'leeraar te Schiedam', behaalde haar hbs-diploma in 1922.⁴⁶ Datzelfde jaar schreef ze zich in voor de studie bouwkunde aan de TH in Delft waar ze negen jaar later afstudeerde. Vanaf dat moment stond zij zonder functie geregistreerd, wonende te Schiedam.⁴⁷ Ze trouwde in 1934 met Jan Willem Christiaan Dommerholt (1905-1984), inspecteur bij het Ministerie van Justitie. Het echtpaar kreeg een onbekend aantal kinderen. Voor zover bekend oefende Pomes haar beroep niet actief uit.

Jeanne van Rijswijk

Jeanne van Rijswijk, 1928.

Adriana Petronella van Rijswijk ('s-Gravenhage, 1904 - Wassenaar, 1960) volgde de hbs in Den Haag en behaalde in 1924 haar einddiploma. Haar cijferlijst, met diverse onvoldoendes voor onder meer wis- en natuurkunde, stond de keuze voor de studie bouwkunde aan de TH Delft toch niet in de weg. Van Rijswijk stond blijkbaar onder de hoede van ene P. Visser te Utrecht, waarvan zij als 'pupil' in de studenten-administratie werd aangemerkt.⁴⁸ Na een tienjarige studie studeerde ze af in 1934.

Van Rijswijk werkte een halfjaar als tekenares op het Wassenaarse architectenbureau van civiel en bouwkundig ingenieur Albert van Rood (1885-1947), met wie ze nog in hetzelfde jaar van haar afstuderen in het huwelijk trad. Voor zover bekend kreeg het echtpaar geen kinderen; Van Rood had zes kinderen uit twee eerdere huwelijken. Van Rijswijk zette na het overlijden van haar echtgenoot de architectenpraktijk voort (zie hoofdstuk 8). Als lid van de Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad werkte zij mee aan het samenstellen van standaardplattegronden ten behoeve van efficiënte woningbouw.

Paula Rooseboom

Paula Rooseboom, 1928.

Pauline Willemine Rooseboom (Batavia, 1899 - Laren, 1975) doorliep het lyceum in Den Haag.⁴⁹ Haar vader, werkzaam voor een importmaatschappij van Indische producten, overleed toen zij elf was.⁵⁰ Een jaar na het behalen van haar eindexamen begon Paula Rooseboom in 1918 aan haar studie bouwkunde aan de TH in Delft, die zij in 1931 voltooide. Tijdens haar studie was zij als enige vrouw actief als 'penningmeesteresse' en 'archivaresse' van het Civiel en Bouwkundig Studenten Gezelschap Practische Studie.⁵¹ Ook was zij bestuurslid van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging.⁵²

Na haar afstuderen was Rooseboom lid van de Bouwcommissie van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Door ziekte kon zij de door haar voorbereide publicatie *Waar moet men bij het kiezen van een huis op letten?* niet realiseren (zie lemma Heyting).⁵³ Vanaf 1937 stond Rooseboom geregistreerd als 'Part. architecte' te Den Haag en Scheveningen.⁵⁴ Van haar kon geen oeuvre achterhaald worden. Paula Rooseboom bleef ongehuwd. Na een langdurige ziekte overleed zij op 75-jarige leeftijd. Haar overlijdensadvertentie werd mede ondertekend door Ko Mulder (zie lemma).⁵⁵

Marie Snethlage

Marie Snethlage, 1929.

Marie Felicia Henriëtte Snethlage (Werkendam, 1893 - 's-Gravenhage, 1998), dochter van een ontvanger van successiebelasting, volgde de Rotterdamse hbs die zij in 1911 voltooide.⁵⁶ Een jaar later schreef zij zich in voor de studie bouwkunde aan de TH Delft, waar ze in 1921 afstudeerde. Als 'penningmeesteresse' maakte ze deel uit van het bestuur van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging.⁵⁷ In het jaar van haar afstuderen was ze gedurende drie maanden werkzaam als ingenieur op het architectenbureau van Abel Kok (1881-1951) te Amsterdam. Kok hield zich voornamelijk bezig met restauraties van kerken en woonhuizen en vond een belangrijke opdrachtgever in Vereniging Hendrick de Keyser.⁵⁸

Mogelijkerwijs om een professioneel netwerk op te bouwen liet Snethlage zich balloteren voor het lidmaatschap van het Genootschap Architectura et Amicitia waar zij in 1922 werd geïnstalleerd en waarvan ze tien jaar lid bleef.⁵⁹ Vanaf 1926 werkte ze noodgedwongen als correspondentie bij het bankiershuis Hope & Co te Amsterdam.⁶⁰ Het ontbrak Snethlage niet aan ambities om als bouwkundig ingenieur aan werk te

komen. Opvallend is de aantekening in de studentenadministratie van de TH Delft dat zij acht jaar na haar afstuderen een heel studiejaar 'alle lessen' volgde.⁶¹ Mogelijk was zij onzeker over haar verdere mogelijkheden als bouwkundig ingenieur en wilde ze zo haar kennis actualiseren.

Snehlage vond binnen haar vakgebied geen werk. Van 1937 tot circa 1947 was zij als bibliothecaresse werkzaam bij de Academie van Beeldende Kunsten te Den Haag.⁶² Vervolgens werkte zij tot aan haar pensionering in 1958 voor het archief van de Rijksbouwmeester. Een bron vermeldt haar als 'beworkster/editor'.⁶³ Snehlage bleef ongehuwd.

To (Toot) Strumphler

To Strumphler, 1931.

Catharina Strumphler (Oldenzaal, 1911 - Arnhem, 1981), dochter van een scheikundig ingenieur, volgde de hbs voor meisjes in Arnhem en startte haar studie bouwkunde aan de TH Delft in 1931.⁶⁴ In het studiejaar 1934-1935 was ze bestuurslid van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging.⁶⁵ Na haar afstuderen in 1941 stond ze geregistreerd als 'Raadgevend Ingenieur' te Delft, waar ze bij architect en stedenbouwkundige Sam van Embden (1904-2000) werkte.⁶⁶ Tijdens de oorlogsjaren volgde ze de nieuwe leergang stedenbouw aan de TH, onder auspiciën van de afdeling bouwkunde. Deze kon ze echter niet voltooien wegens sluiting van de TH. Van 1943 tot 1945 werkte Strumphler als tekenaar op het architectenbureau van Kees Elffers (1898-1987) in Rotterdam.

Na de bevrijding werkte ze in de functie van ingenieur bij het Provinciaal Planbureau Gelderland in Arnhem, een uitdagende functie na de volledige verwoesting van het provinciehuis en de daar bewaarde archieven. In 1949 omschreef Strumphler haar werk als het ontwerpen van streekplannen.⁶⁷ Deze stonden niet op haar naam, maar op die van het Planbureau of van Provinciale Waterstaat waaronder het Planbureau ressorteerde. Naast haar overheidsfunctie werkte Strumphler ook aan eigen opdrachten waarvan verder niets bekend is. In de jaren vijftig verschoof haar werk naar een adviesfunctie als hoofdingenieur bij de dan geheten Provinciale Planologische Dienst, met als aandachtsgebied de Achterhoek. Uit hoofde van deze functie was ze lid van de Provinciale Monumenten Commissie. In kranteninterviews bracht ze het vakgebied planologie voor het voetlicht.⁶⁸ Ook schreef ze artikelen over aan haar vak gerelateerde onderwerpen.⁶⁹ Deze konden echter niet worden achterhaald.

De ongehuwde Strumphler gaf Toki Lammers-Koeleman (zie lemma) opdracht een bungalow voor haar en haar moeder te ontwerpen. Deze werd in 1960 gerealiseerd.⁷⁰ Het is binnen dit onderzoek het enige bekende voorbeeld van een woonhuis dat voor een vrouwelijke collega-architect werd ontworpen en gerealiseerd.

Ada Struyk

Ada Struyk, 1928.

Ada Struyk (Delft, 1908 - Epe, 1985), dochter van een boekhouder, volgde van 1920 tot 1928 het Marnix Gymnasium in Rotterdam.⁷¹ In 1928 begon zij aan haar studie bouwkunde aan de TH Delft waar zij in 1937 afstudeerde. In datzelfde jaar trouwde ze met bouwkundig ingenieur Johannes Albertus Kuiper (1907-2003), partner van het architectenbureau dat later bekendstond onder de naam Kuiper, Gouwetor en De Ranitz en dat een belangrijke rol speelde in de Rotterdamse wederopbouw.

Kuiper-Struyk was niet actief als bouwkundig ingenieur, maar werd politica. Voor de VVD was zij van 1953 tot 1966 gemeenteraadslid in Rotterdam en van 1959 tot 1966 lid van de Tweede Kamer, waar zij woordvoester was voor volkshuisvesting, verkeer en waterstaat en wetenschappelijk onderwijs.⁷² Kuiper-Struyk pleitte voor menswaardige naoorlogse volkshuisvesting voor gezinnen met vrije, open ruimten en veel groen, evenals voor woningen voor alleenstaande vrouwen.⁷³ Zij hield pleidooien voor ruimere toewijzing van te bouwen woningwoningen en premie A-woningen in niet-randstedelijke gebieden.⁷⁴ Als oplossing voor de woningnood stond zij de bouw voor van uiterst goedkope woningen, zonder enige luxe, voor een gezonde en harmonische ontplooiing van het gezinsleven en met een indeling die een goed functioneren van de huishouding waarborgde. Daarnaast bestreed zij de verschraling van het meisjesnijverheidsonderwijs. In 1960 voerde zij het woord bij de behandeling van het ontwerp Monumentenwet.⁷⁵ Zij verliet de politiek wegens een dreigend hartinfarct door overbelasting van werk in combinatie met het zorgen voor een gezin van vier kinderen.

Kuiper-Struyk bekleedde tal van maatschappelijke functies en was actief in vakverenigingen. Zo was zij lid van de Raad voor de Volkshuisvesting, vicevoorzitter van de Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad, bestuurslid van de Rotterdamse afdeling van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding en vicevoorzitter van de VrouwenAdviesCommissie.

Grada Wolffensperger

Grada Wolffensperger na haar afstuderen, 1918.

Zie hoofdstuk 5.

Beb (Bep) Zeeman

Beb Zeeman ten tijde van haar voorzitterschap van het DVSV-bestuur 1916-1917.

Elisabeth Cornelia Zeeman (Vrijenban, Delft 1895 - Haarlem, 1990), dochter van een hoogleraar wiskunde aan de Rijkuniversiteit te Leiden, volgde aldaar de hbs van 1907 tot 1912.⁷⁶ Het jaar daarop begon zij, als enige vrouw in dat studiejaar, aan haar studie bouwkunde aan de TH Delft die zij in 1920 voltooide. Daarmee was zij de tweede vrouwelijke bouwkundig ingenieur in Nederland. Tijdens haar studie was ze van 1916 tot 1918 voorzitter van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging.⁷⁷ Als net afgestudeerde schreef zij voor *De Vrouw en haar Huis* een artikel over houten landhuisjes.⁷⁸ Ook gaf zij haar mening over de taak van de vrouw in de architectuur in een artikel in het *Bouwkundig Weekblad*.⁷⁹

Nog in hetzelfde jaar van haar afstuderen begon Zeeman in de functie van ingenieur - als enige vrouw - op een klein architectenbureau van Willem Leliman (1878-1921) te Baarn.⁸⁰ Na diens overlijden was ze gedurende drie jaar werkzaam als adjunct-architect bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam, waar Ko Mulder (zie lemma) later carrière zou maken. Zeemans werk beperkte zich in beide functies tot het uitwerken van schetsontwerpen.⁸¹

In 1925 trouwde zij met Willem Frederik Einthoven (1893-1945), electrotechnisch ingenieur en zoon van arts en Nobelprijswinnaar Willem Einthoven, met wie zij naar Bandoeng vertrok waar Einthoven was aangesteld als hoofd van het PTT Laboratorium.⁸² Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het gezin met vier kinderen gedeporteerd naar Tokio waar Einthoven door uitputting en ziekte overleed.

Einthoven-Zeeman keerde in 1945 terug naar Nederland. Ondanks dat ze enkele banen op architectenbureaus kreeg aangeboden, ging ze als wiskundelerares - het vak waar ze goed in was - aan de slag op het Kennemerlyceum in Haarlem. Deze baan, aangevuld met bijlessen wiskunde aan kinderen uit Indonesië viel goed te combineren met haar gezin. Vakmatig bleef ze betrokken als lid van de VrouwenAdviesCommissie in Haarlem. Daar ondervroeg ze vrouwen in nieuwbouwwijken naar het functioneren van hun keuken.

Noten

- 1 H. Damen en A. Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993; H. Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018.
- 2 Nationaal Archief, Den Haag (NA), archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 96.
- 3 F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p. 46.
- 4 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1935*, 's-Gravenhage 1935 (serie tot en met 1939), ongepagineerd; Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Adresboek 1940 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1940*, 's-Gravenhage 1940 (serie tot en met 1942), ongepagineerd; Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947*, 's-Gravenhage 1947, ongepagineerd.
- 5 Noord-Hollandsarchief <<https://noord-hollandsarchief.nl/bronnen/archieven/?mivast=236&mizig=210&miadt=236&miaet=1&micode=1314&minr=1024352&miview=inv2&milang=nl>> (geraadpleegd 29 oktober 2020).
- 6 Elizabeth Frederika van den Ban (1894-1973) studeerde af als een van de eerste vrouwelijke civiel ingenieurs aan de TH Delft in 1918. Zij werkte van 1926 tot 1950 als hoofdingenieur bij de Planologische dienst van Provinciale Waterstaat Noord-Holland en van 1950 tot 1959 bij de afdeling Zuiderzeewerken. Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rensing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archief 606, inv.nr. 7; *Het Nieuwe Instituut* <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/?q=e.f.%20van%20den%20ban&page=1>> (geraadpleegd 29 oktober 2020). Over de samenwerking met Van den Broek d'Obrenan: brief E.F. van den Ban aan M. Staal-Kropholler, 5 februari 1950, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler M. (STAX), inv.nr. 31.
- 7 Anoniem, 'Mej. v.d. Broek d'Obrenan benoemd te Hilversum', *Haarlems Dagblad* 19 mei 1956.
- 8 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 122.
- 9 J.E. Ferguson, Cand. bouwk. ir., 'Drie praktische tafeltjes', *De Vrouw en haar Huis*, 19 (1925) nr. 11 (maart), pp. 450-452.
- 10 J. Diecke, *Register van alle Nederlandsche Architecten, Rijks- & Gemeente-Architecten, Directeuren van Gemeente-Werken, Directeuren of Inspecteurs van Bouw- & Woning Toezicht, alle Bouwkundige Ingenieurs, de Bouwkundigen of Timmerlieden in kleine plaatsen, die soms als Architect optreden, van de Directiën van den Rijks- & Provincialen- Waterstaat, van de voornaamste Firma's in Gewapend-Beton, enz., alles met vele aantekeningen, alsmede van de Hoogleeraren en Leeraren bij het Technisch Onderwijs, benevens van de Binnenhuis-Architecten en van vele Waterbouwkundigen*, 's-Gravenhage 1934, ongepagineerd.
- 11 Van 1937 tot 1967 stond zij ingeschreven bij het Institute of South African Architects / Instituut van Suid-Afrikaanse Argitekte en Bourekenaars. *Artefacts. Southern African Built Environment* <<http://www.artefacts.co.za/main/Buildings/archframes.php?archid=496&countadd=1>> (geraadpleegd 6 mei 2020).
- 12 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 131.
- 13 Vereniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1917*, 's-Gravenhage 1922 (serie tot en met 1939), en latere series (zie noot 4), ongepagineerd.
- 14 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 144.
- 15 Anoniem, 'Passagiers', *Algemeen Handelsblad* 25 september 1910.
- 16 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1922*, Delft 1921, p. 20; Kristinsson-Reitsema (zie noot 3) z.j. [1994], p. 38.

- 17 Anoniem, 'School en Opvoeding. Academische Examens', *Algemeen Handelsblad* 29 juni 1923.
18 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
19 De villa is gelegen aan de Duinlustweg 11.
20 Notulen van de gecombineerde vergadering van het hoofdbestuur en de instituutcommissie, Den Haag
10 december 1936, ongepagineerd typoscript, Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en
Vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria), archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen,
toegangsnr. IIAV00000116, inv.nr. 0033. De publicatie kon niet achterhaald worden.
21 Brief S.S. Heyting aan M. Staal-Kropholler 18 maart 1951, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
22 De niet meer bestaande woning lag aan de Van Limburg Stirumstraat 4 te Hoogeveen.
23 Brief Heyting 1951 (zie noot 21).
24 Anoniem, 'Huisvrouwen spreken haar oordeel uit. Over de standaard-plattegronden van de Studiegroep
Efficiënte Woningbouw', *Bouw* 8 (1953) nr. 43 (24 oktober), pp. 839, 844.
25 *Reliwiki* <https://reliwiki.nl/index.php/Hoogeveen,_Middenweg_14_-_Goede_Herderkerk>
(geraadpleegd 4 november 2020).
26 *Het Nieuwe Instituut, J.F. Keegstra* <<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/3d6fa8d8-00e6-57e0-8754-97cb71c01d21>> (geraadpleegd 13 januari 2021).
27 Lijst der deelnemers aan den tweeden Leergang 1941 onder auspiciën van het Genootschap
Architectura et Amicitia, HNI, STAX, inv.nr. 31.
28 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 167.
29 Anoniem, 'Advertentiën', *Haagsche Courant* 1 december 1926.
30 Stadsarchief Delft, Collectie Pieter Stempels en Jacoba van der Kloet, toegang 743.
31 Zie onder meer: Anoniem, 'Fiasco in Haags Gemeentebedrijf. Strop van 1 ¼ miljoen. Slappe leiding,
slecht beheer', *De Telegraaf* 7 januari 1954; Anoniem, 'Het fiasco-Hawoma. Voormalige directeur geeft
een geheel andere lezing', *Trouw* 11 januari 1954.
32 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
33 *Rijwielandustrie* <http://www.rijwielandustrie.nl/vrouwfietsen_n.htm> (geraadpleegd 9 november 2020).
34 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 169.
35 E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en
werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie
kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, p. 108-115.
36 Kristinsson-Reitsema (zie noot 3) z.j. [1994], pp. 59, 62.
37 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 175.
38 Met dank aan dochter K.J. van Manen-Kammer. Telefoongesprek 27 februari 2020.
39 Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 35), pp. 101-105.
40 E. van Kessel en F. Palstra, *Ir Jakoba Mulder (1900-1988) stede- en landschapsarchitecte*,
Amsterdam 1994; *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*
<<http://resources.huysens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MulderKo>> (geraadpleegd
14 januari 2021); I. Teijmant, 'Ko Mulder (1900-1988): stedenbouw op ooghoogte', *Amstelodamum* 100
(2013) nr. 2 (april-juni), pp. 51-67; P.J. van Zomeren, 'Mej. Ir. Ko Mulder. 2 maart 1900, Breda.
"Stedenbouw was mijn houvast"', in: P.J. van Zomeren, *Een gegeven moment. Interviews met mensen
Van 1900*, Amsterdam 1984, pp. 24-29; Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 35), pp. 91-100.
41 Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 3), p. 45.
42 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 200.
43 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 214.
44 Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 3), p. 62.
45 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
46 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 215.
47 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
48 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 231.
49 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 227.
50 *Nederland's Patriciaat* <https://www.marres.nl/afb/Vollgraff_NP_36_1950.pdf> (geraadpleegd
30 maart 2021).

- 51 Anoniem, 'Onderwijs', *Het Vaderland* 14 oktober 1924 en 19 februari 1925; Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 3), p. 45.
- 52 Kristinsson-Reitsema (zie noot 3) z.j. [1994], p. 45.
- 53 Notulen van de gecombineerde vergadering van het hoofdbestuur en de instituutcommissie, Den Haag 10 december 1936, ongepagineerd typoscript, Atria, archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, toegangsnr. IIAV00000116, inv.nr. 0033. De publicatie kon niet worden achterhaald.
- 54 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
- 55 Anoniem, [overlijdensadvertentie], *NRC Handelsblad* 4 april 1975.
- 56 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 246.
- 57 Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1917*, Delft 1916, p. 19.
- 58 *Het Nieuwe Instituut*
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KOKA/keywords/a.a.+kok>> (geraadpleegd 9 november 2020).
- 59 H.Th. Wijdeveld en J. Boterenbrood, 'Mededeelingen van het Genootschap', *Architectura* 26 (1922) nr. 38 (23 september), p. 1. Snethlage staat hier vermeld als: Mej. N.[M.]F.H. Snethlage, B.I.; J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, p. 218.
- 60 Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).
- 61 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 246. Het is niet duidelijk om welk studiejaar of om welke colleges het precies ging.
- 62 *Haags Gemeentearchief* <https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mivast=59&mizig=210&miadt=59&micode=0058-01&milang=nl&mizk_alle=m.f.h.%20snethlage&miview=inv2> (geraadpleegd 10 november 2020).
- 63 *Wikidata* <https://es.wikipedia.org/wiki/Wikiproyecto:Mujeres/Art%C3%ADculos_faltantes/Editoras> (geraadpleegd 9 november 2020).
- 64 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 255.
- 65 Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 3), p. 57.
- 66 Vereniging van Delftsche Ingenieurs 1941 (zie noot 4); Ondertekening onleesbaar, 'Gegevens Ir. C. Strumphler (Catharina, roepnaam Toot)', 5 oktober 1994, typoscript, Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rassing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archief 606, inv.nr. 7; M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rassing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, p. 35.
- 67 Brief C. Strumphler aan M. Staal-Kropholler, 18 februari 1949, HNI, archief STAX, inv.nr. 31.
- 68 E. R-F, 'In gesprek met: Mejuffrouw Ir. C. Strumphler', *NRC Handelsblad* 4 juni 1955; Anoniem, 'Mej. Ir. C. Strumphler. Als planoloog moet je niet sentimenteel zijn', naam krant ontbreekt en ongedateerd [ca. 1965], Stadsarchief Delft, Collectie J.H.M. Rassing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs, archiefnr. 606, inv.nr. 7.
- 69 In haar brief aan Staal-Kropholler kondigt ze een artikel aan in *De Toeristenkampioen* over landgoederen. De verschijningsdatum is onbekend. Brief Strumphler 1949 (zie noot 67).
- 70 De bungalow ligt aan de Joris van de Haagenlaan 52 te Arnhem.
- 71 NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 255.
- 72 Parlement <https://www.parlement.com/id/vg091l2kc8zs/a_ada_kuiper_struyk> (geraadpleegd 15 februari 2020).
- 73 A. Kuiper-Struyk, 'De menswaardige huisvesting van het Nederlandse volk', *Vrouwenbelangen* 11 (1946) nr. 4 (1 augustus), pp. 6-7.
- 74 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal 1960-1961, Vaststelling hoofdstuk IX A (Volkshuisvesting en Bouwnijverheid) der rijksbegroting voor het dienstjaar 1961, 34ste vergadering – 21 december 1960. *Overheid*
<https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19601961/0000263683/1/pdf/SGD_19601961_0001912.pdf> (geraadpleegd 17 maart 2020).
- 75 Zie bijvoorbeeld: Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal 1960-1961, Behandeling wetsontwerp Voorzieningen in het belang van behoud van monumenten van geschiedenis en kunst (Monumentenwet), 23ste vergadering – 29 november 1960. *Overheid*

<https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19601961/0000262738/1/pdf/SGD_19601961_0001075.pdf>
(geraadpleegd 17 maart 2020).

⁷⁶ NA, archief THD, Studentenadministratie, toegangsnr. 3.12.08.04, inv.nr. 295.

⁷⁷ Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie noot 3), pp. 32, 34.

⁷⁸ B. Zeeman, 'Houten landhuisjes', *De vrouw en haar huis* 15 (1920), nr. 7 (november), pp. 212-218.

⁷⁹ B. Zeeman, 'De taak van de vrouw in de architectuur', *Bouwkundig Weekblad* 41 (1920) nr. 34
(augustus), pp. 203-205.

⁸⁰ Vereniging van Delftsche Ingenieurs (zie noot 4 en 13).

⁸¹ Van Kessel en Kuperus 1982 (zie noot 35), pp. 88-90.

⁸² *Comité Herdenken en Vieren Oegstgeest*

<<https://www.oorlogsgravenoegstgeest.nl/nl/verzetstrijders/eindhoven>> (geraadpleegd 10 november
2020).

Hoofdstuk 12

Bronnen

12. Bronnen

Archieven

Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria)

- IAV1000164 archief Boeree, Mia
- IIAV0000011 archief Nationale Vrouwenraad van Nederland
- IIAV00000116 archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVVH)
- IIAV00000539 archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding.

Gemeentearchief Meerssen

- 1663 bouwvergunningen 1933-1981

Gemeentearchief Schiedam (GAS)

- 61 archief van de Dienst Gemeentewerken (1759-1837) 1848-1991 (1999)
- 346 archief van het stads- respectievelijk gemeentebestuur van Schiedam (1798) 1816 – 1953 (1973)
- 608 archief Ir. W.C.M. Jansen.

Geniemuseum, Vught

- D09447 zonder archiefnaam.

Haags Gemeentearchief, Den Haag

- CR5950 archief Bouwtekeningen.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI)

- ABAM archief Academie van Bouwkunst, Amsterdam
- BNAR archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden rechtspersonen
- BOER archief Boerée, C.H.M.
- KAMM archief Kammer, H.
- POTK archief Pot, J.W.H.C. en Pot-Keegstra, J.F.
- STAB archief Stam-Beese, Ch.I.A.
- STAX archief Staal J.F., Kropholler A.J. en Staal-Kropholler, M.

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

- 3.09.44.05 archief Eerstaanwendend Ingenieur der Genie te 's-Gravenhage, Alexanderkazerne 1938-1939
- 3.12.08.04 archief Technische Hogeschool Delft (THD), Studentenadministratie.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (NIMH)

- 406 archief Kazernes, legerplaatsen, gebouwen.

Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA)

- collectie Provinciale Atlas
- 1100 beeldcollectie van de gemeente Haarlem

- 2295 archief Gemeentebestuur Haarlem.
Particuliere archieven families Ferguson, Jansen, Boerée, Kammer-Kret.
Regionaal Archief Dordrecht
collectie H.G. Beerman.
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (RCE)
beeldbank.
Stadsarchief Delft (SAD)
357 archief Vrouwelijke Studenten Vereeniging (DVSV)
606 collectie J.H.M. Ressing-Wolfert/90 jaar Delftse vrouwelijke
ingenieurs
743 collectie Pieter Stempels en Jacoba van der Kloet.
Stadsarchief Rotterdam (SAR)
4121 collectie Ary Groeneveld.
Streekarchief Goeree-Overflakkee, Middelharnis
Streekarchief Midden-Holland, Gouda
0780 collectie bouwvergunningen Berkenwoude 1906-1984

Literatuur

A

- A., Dr. M., 'Mlle G.W.E. Wolffensperger, la première architecte en Hollande', *De Kroniek, geïllustreerd maandblad voor Nederland en België* 4 (1918) nr. 3 (maart), p. 68.
- Aalbers, K. e.a., *Honderd jaar fin-de-siècle 1894-1994. PS : Stylos*, Delft 1994.
- Aardweg, H.P. van den en J.P.J.C. Hüllstrung (red.) e.a., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Amsterdam 1938.
- Abma, L.A., *De Schiedamse familie Jansen*, Schiedam z.j. [ca. 1956], typoscript.
- Agtmaal, W. van (red.) e.a., *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland*, Amsterdam 1978.
- Allaback, S., *The first american women architects*, Urbana/Chicago 2008.
- Alphen, M.A. van, W.J.J. Geneste en P. Staal, *'Terg mij niet'. De geschiedenis van marinevliegkamp Valkenburg*, Franeker 2007.
- Anoniem, *Almanak der Delftsche Vrouwelijke Studentenvereeniging 1914*, z.pl. [Delft], z.j. [1913].
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1916*, Delft 1915.
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1917*, Delft 1916.
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1920*, Delft z.j. [1919].
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1922*, Delft 1921.
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1925*, Delft 1924.

- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1926*, Delft 1925.
- Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1929*, Delft 1928.
- Anoniem, *Almanak D.V.S.V. 1932*, Delft 1931.
- Anoniem, 'Genootschap "Architectura et Amicitia" te Amsterdam. Afdeling: Voortgezet en Hooger Bouwkunst-Onderricht', *Architectura. Orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia* 16 (1908) nr. 14 (4 april), pp. 114-115.
- Anoniem, "'Architectura et Amicitia", afdeling "Voortgezet en Hooger Bouwkunst-Onderricht". Vergadering van docenten en leden van het Genootschap "Architectura et Amicitia", gehouden op zaterdag 28 maart 1908', *Architectura. Orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia* 16 (1908) nr. 14 (4 april), p. 118.
- Anoniem, 'Mededeelingen der Betonvereniging. Nieuwe Leden', *Beton* 3 (1935) nr. 12 (6 december) (Bijlage van *De Ingenieur* 50 (1935) nr. 49), p. 94.
- Anoniem [M. Staal-Kropholler], 'De huisvrouw spreekt zich uit. Uitslag van een enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw* 2 (1947) nr. 45 (8 november), pp. 367-370.
- Anoniem, 'Huisvrouwen spreken haar oordeel uit. Over de standaard-plattegronden van de Studiegroep Efficiënte Woningbouw', *Bouw* 8 (1953) nr. 43 (24 oktober), pp. 839, 844.
- Anoniem [toelichting door de architecten], 'Woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen te Rotterdam', *Bouw* 14 (1959) nr. 45 (7 november), pp. 1280-1283.
- Anoniem ['Toelichting door de architecten'], 'Woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958) nr. 43 (25 oktober), pp. 498-502.
- Anoniem, 'Officieele mededeelingen aan de vereenigingen no. 28 behorend bij', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 52 (1931) nr. 29 (18 juli), ongepagineerd.
- Anoniem, 'Uitslag van de prijsvragen uitgeschreven door de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst te Groningen, ter gelegenheid van haar 50-jarig jubileum in 1933', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) nr. 13 (31 maart), pp. 120-122.
- Anoniem, 'Cursus voor voortgezet en hooger bouwkundonderricht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 59 (1938) nr. 10 (5 maart), pp. 73-77.
- Anoniem, 'Officieele mededeelingen aan de leden van de vereenigingen no. 7 behorend bij', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60 (1939) nr. 9 (4 maart), ongepagineerd.
- Anoniem, 'Luxe-hut s.s. "Nieuw-Amsterdam"', *de 8 en Opbouw* 11 (1940) nr. 13/14 (28 juni), pp. 132-133.
- Anoniem, 'De Groote Houtbrug te Haarlem', *De Bouwwereld* 50 (1922) 6 (13 december), pp. 389-391.
- Anoniem, 'Benoemingen, verplaatsingen, enz.', *De Ingenieur* 2 (1887) nr. 31 (30 juli), p. 268.

- Anoniem, 'Personalialia', *De Ingenieur* 17 (1902) nr. 50 (13 december), p. 890 en 18 (1903) nr. 49 (5 december), p. 854.
- Anoniem, 'Uitslag der examens aan de Technische Hoogeschool', *De Ingenieur* 32 (1917) nr. 27 (7 juli), p. 522.
- Anoniem, 'Personalialia' en 'Open betrekkingen', *De Ingenieur* 44 (1929) nr. 27 (6 juli), pp. 277, 278.
- Anoniem [de redactie], 'Is de studie aan de T.H. academisch?', *De Spiegel. Officieel orgaan van het Delftsch Studentencorps en van de Centrale Commissie voor Studiebelangen* 7 (1930) nr. 11 (5 december), p. 1.
- Anoniem, 'Rede uitgesproken door den Heer J. de Ranitz, President van den Senaat van het Delftsch Studenten Corps ter gelegenheid van den ontvangst van de deelnemers aan het Congres voor Nieuwe Architectuur', *De Spiegel. Officieel orgaan van het Delftsch Studentencorps en van de Centrale Commissie voor Studiebelangen* 7 (1930) nr. 11 (5 december), p. 3.
- Anoniem, *De studie te Delft. Inlichtingen voor den student en toekomstigen student aan de Technische Hoogeschool*, Delft 1914.
- Anoniem, *De vrouw en haar huis* 12 (1917) nr. 5 (september), p. 1.
- Anoniem, *Delftsche Studentenalmanak voor het jaar negentien-honderd-zes*, Delft z.j. [1905].
- Anoniem, *Delftsche Studentenalmanak voor het jaar negentien-honderd-vijftien*, Delft 1914.
- Anoniem, *Delftsche Studenten Almanak 1922*, Delft 1921.
- Anoniem, *Delftsche Studenten Almanak*, Delft 1925 tot en met 1932.
- Anoniem, 'Internationale Leergang voor Nieuwe Architectuur', *Het Bouwbedrijf. Maandblad voor bouwkunde, techniek en handel* 7 (1930) nr. 25 (5 december), pp. 506-507.
- Anoniem, 'Vacantie- en weekendhuis te Oostvoorne', *Het Landhuis* 30 (1935) nr. 19 (9 oktober), pp. 649, 660-662.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft 1916-1917*, Delft 1917.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1918.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1922.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1925.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1931.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1939.
- Anoniem, *Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft*, Delft 1941.
- Anoniem, *Koninklijk Instituut van Ingenieurs. Gedenkboek 1847-1897*, 's-Gravenhage 1897.
- Anoniem, *Naamlijst voor de interlocale telefoondienst. Deel I*, 's-Gravenhage 1950.
- Anoniem, 'Naamlooze Vennootschap', *Nieuwsblad voor den boekhandel* 102 (1935) nr. 97 (31 december), p. 949.
- Anoniem, 'Discussie over de betekenis van granpré molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 3 (1972) nr. 6 (juni), pp. 24-37.

- Anoniem, *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden 1932*, 's-Gravenhage 1931.
- Anoniem, 'Ingenieurs-Examens vóór de Zomervacantie 1917', *Studenten Weekblad* 19 (1917) nr. 31 (7 juli), p. 217.
- Anoniem, *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1911-1912*, Delft 1913.
- Anoniem, *Vierde stamreeks Hermanus Johannes Jansen 1859-1935*, z.pl. [Schiedam] z.j. [ca. 2010], typoscript.
- Anoniem, 'Goed nieuws voor aspirant-vliegers', *Vliegwereld* 12 (1946) 2 (15 januari), p. 23.

B

- Backer, A.M., *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam 2016.
- Bak, P. e.a. (red.), *J. Duiker. Bouwkundig Ingenieur. Constructeur in stuc en staal*, Rotterdam 1982.
- Ban, E.F. van den en J.H. Mulder, 'Ingenieur', in: Anoniem, *Vrouwenberoepen. De weg naar de toekomst*, z.pl., z.j. [1947], pp. 54-59.
- Bauduin (red.), J., *Het begon in een smidse. De geschiedenis van een Nederlandse onderneming 1850-1920-1950*, Maarsse 1950.
- Beemt, F.H. van den, D. Boekema en K.K. Thijssens (red.), *300 Jaar bouwen voor de landsverdediging*, 's-Gravenhage 1988.
- Bergeijk, H. van, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935). Van warm naar koud*, Nijmegen 2016.
- Blaauw, C.J. en H.T. Zwiers, 'Tentoonstelling van inzendingen op studieprijsvraag A. et A. No. 1, 1932', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 25 (18 juni), p. 228.
- Blok, E., *Jongere Tuinkunst 1900-1940*, Wageningen 1992 (Nederlandse Tuinarchitectuur III), pp. 101-118.
- Bosma, K. en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.
- Bosma, K. e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007.
- Bosman, L., 'Vereniging Hendrick de Keyser in oorlogstijd. Beleid en bestuur gedurende de Duitse bezetting 1940-1945', *Bulletin KNOB* 117 (2018) nr. 3, pp. 169-171.
- Broek, J.H. van den, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956.
- Bruin, W., A.P. Smits en H.T. Zwiers, 'Rapport betreffende de eerste korte studieprijsvraag, uitgeschreven door het Genootschap Architectura et Amicitia', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 23 (4 juni), pp. 193-204.

Buikema, R. en L. Plate (red.), *Handboek genderstudies in media, kunst en cultuur*, Bussum 2015.

Bullhorst, R., K. van Harmelen en I. Jager, *Duiker in Den Haag*, Den Haag 1999.

C

Centrale Commissie voor Studiebelangen van de TH (red.), *Studie, werkring en vooruitzichten van den ingenieur*, Delft 1932.

Cole, D., *From tipi to skyscraper. A history of women in architecture*, Boston 1973.

Couvée, D.H. en A.H. Boswijk, *Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten*, Den Haag 1962.

D

Damen, H. en A. Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993.

Damme-van Weele, M.A. van en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995.

Dettingmeijer, R., *Open Stad. Planontwikkeling, stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen*, Rotterdam 1988.

Diecke, J., *Register van alle Nederlandsche Architecten, Rijks- & Gemeente-Architecten, Directeuren van Gemeente-Werken, Directeuren of Inspecteurs van Bouw- & Woning Toezicht, alle Bouwkundige Ingenieurs, de Bouwkundigen of Timmerlieden in kleine plaatsen, die soms als Architect optreden, van de Directiën van den Rijks- & Provincialen- Waterstaat, van de voornaamste Firma's in Gewapend-Beton, enz., alles met vele aantekeningen, alsmede van de Hoogleraren en Leeraren bij het Technisch Onderwijs, benevens van de Binnenhuis-Architecten en van vele Waterbouwkundigen*, 's-Gravenhage 1934.

Doumato, L., *Architecture and women: a bibliography documenting women architects, landscape architects, designers, architectural critics and writers and women in related fields working in the United States*, New York 1988.

E

Eschauzier, F.A., 'Werk der gediplomeerden van den cursus H.B.O. 1935', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) nr. 9 (29 februari), pp. 99-104.

Everts, S.G., *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1908-1909*, Delft 1910, pp. 29-30.

F

- F.J.H.P., 'Boekbespreking. Studie, werkkring en vooruitzichten van den Ingenieur. Samengesteld door de C.C. voor Studiebelangen. Uitgave: J. Waltman Jr., Delft', *De spiegel* 8 (1932) nr. 33 (2 juli), p. 7.
- Faber, M., 'Tuinarchitectuur', *Onze Tuinen* 23 (1928) nr. 14 (6 april), p. 199.
- Ferguson, J.E., Cand. bouwk. ir., 'Drie praktische tafeltjes', *De Vrouw en haar Huis*, 19 (1925) nr. 11 (maart), pp. 450-452.
- Fokker, Ir. J.P., B.N.A., 'De positie van den tuinarchitect', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933) nr. 3 (21 januari), pp. 18-19, citaat p. 18.
- Fuhring, P. en R. Eggink, *Binnenhuisarchitectuur in Nederland 1900-1981. Een geschiedenis van de interieurarchitectuur*, Den Haag 1981.

G

- Geerts, G. en T. den Boon, *van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen 1999.
- Groot, M., *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam 2007.

H

- Haslinghuis, E.J. en H. Janse (red.), *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2001.
- Havelaar, J.J. e.a., *Kortenaerkade 11 en 12. Van directiekantoor tot internationaal onderwijsinstituut*, Den Haag 1993.
- Heijkoop, A.C. en J. Bakker, *De RVS flat. Schone beloning voor vasthoudendheid in Rotterdam*, z.pl. [Rotterdam] 2010.
- Heikamp, M., *Switching the program. How the female advice committee in Rotterdam introduced the voice of the woman in housing*, Delft 2019, ongepubliceerde thesis.
- Heinen, M., *Vrouwenjaarboekje voor Nederland 1915*, 's-Gravenhage 1914.
- Heinen, M., 'Technisch onderwijs aan meisjes', *De vrouw en haar huis* 12 (1917) nr. 4 (augustus), p. 134.
- Heuvelink, H.J., 'Woningen en woningblokken', *Bouw* 10 (1955) nr. 33, p. 677.
- Hoof, J. van, *Gelegerd in Den Haag. De geschiedenis van de Alexanderkazerne en Frederikkazerne*, Den Haag 2018.
- Hoog, G.J. de, 'Het Wilhelminahuis. Het eerste gebouw voor vrouwen, van vrouwen in Nederland', *De Vrouw en haar Huis* (1926) nr. 2 (juni), pp. 83-86.

J

- Jong, F. de, 'Standhouden in Delft', *Gewina* 20 (1997) nr. 4 (april), pp. 227-242.

K

- Kamp, A.F. (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955.

- Kessel, E. van en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982.
- Kessel, E. van en M. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect 1891-1966*, Rotterdam z.j. [1991].
- Kessel, E. van en F. Palstra, *Ir Jakoba Mulder (1900-1988) stedenbouwkundige en landschapsarchitecte*, Amsterdam 1994.
- Kirejczyk, M., 'Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling', *Gewina* 16 (1993) nr. 3, pp. 234-247.
- Koijman, D., *Wortels van het architectuuronderwijs*, Delft 1995 (Architectuuronderwijs in Nederland, 1).
- Kooij, B., 'Nederlands oudste verzinkerijen Bammens B.V. uit Maarssen en Johan Vis & Co. te Amsterdam', *Stichting Bouwhistorie Nederland. Nieuwsbrief* (2011) nr. 51 (november), pp. 60-65.
- Krabbe, C.P., *Ambacht. Kunst. Wetenschap. De bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Amsterdam 1997.
- Krabbe, C.P., D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam 2018.
- Kristinsson-Reitsema, F.L. (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994].
- Kuiper-Struyk, A., 'De menschwaardige huisvesting van het Nederlandse volk', *Vrouwenbelangen* 11 (1946) nr. 4 (1 augustus), pp. 6-7.
- Kuperus, M.S. en H.C. Meinsma, *Architectes*, Amsterdam 1990.
- Kurtz, G.H., *Beknopte geschiedenis van Haarlem*, Haarlem 1942.

L

- Lammers, H. en C.Ch. Lammers-Koeleman, 'Bejaardencentrum "De Hoge Es" te Nijverdal', *Bouwkundig Weekblad* 83 (1965) nr. 20, pp. 372-374.
- Leistra, G. en A. van Ulden, *Biografie van de bajes. De roerige geschiedenis van de Bijlmerbajes*, z.pl. 2016.
- Liefrinck, I., 'Binnenarchitekt en woninginrichting', *de 8 en Opbouw* 3 (1932) nr. 22 (27 oktober), pp. 220-222.
- Linders, A., *'Frappez, frappez toujours!' N.C. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd*, Hilversum 2003.
- Lobbezoo, N., *Als het tij verloopt verzet men de bakens, anderhalve eeuw Bammens 1850-2000*, Amsterdam 2000.

Loghem, J.B. van, 'Schaal van de Neutrale Montessorischool-Vereeniging voor Voorbereidend Lager Onderwijs te Schiebroek', *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart), pp. 66-69.

M

M. [Mieras], J.P. 'Landhuizen en villa-tjes', *Bouwkundig Weekblad* 45 (1924) nr. 38 (20 september), p. 365.

Martin, B. en P. Sparke (red.), *Women's places: architecture and design 1860-1960*, London/New York 2003.

Meer van Kuffeler, V.C. van der, 'De veranderde maatschappelijke en politieke verhouding van de Vrouw in Nederland', in: A. van Hogendorp e.a., *Van Vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de Koloniën*, Groningen 1913, p. 83.

Molema, J. en P. Bak, *Jan Gerko Wiebenga. Apostel van het Nieuwe Bouwen*, Rotterdam 1987.

Molema, J. en S. Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen 2010.

Moorsel, L.H.M van, *Contact en controle. Over het vrouwbeeld van de stichting goed wonen*, Amsterdam 1992.

Mulder, J.H., G. Bakker en C. van Heesch, *Het Amsterdamse Bos*, Amsterdam 1960.

Mulder, J.H., 'Schaalveranderingen en markante keerpunten in de Stedebouw in de afgelopen 40 jaar', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 54 (1973) nr. 3, p. 100.

N

Nieuwpoort, M.-A.D. van, 'De architectuur van Gustav Cornelis Bremer', *Bulletin KNOB* 91 (1992) nr. 5-6, pp. 145-155.

O

Oosterhof, H. 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018.

Oven, R. van, 'Het Binnenhuis en Johanna van Regteren Altena', *Binnenhuis en Buitenwereld* 21 (1939) nr. 2 (februari) pp. 11-14.

P

Peet, C. van der en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.

Polak, A., *Leidraad voor Nederlandsche meisjes bij de keuze van een beroep*, 's-Gravenhage 1928.

Pot, J.W.H.C., 'Gebouw voor alleenwonende werkende vrouwen te Amsterdam', *Bouwbedrijf en openbare werken* 20 (1943) nr. 10 (7 mei), pp. 69-74.

Pot, J.W.H.C., en J.F. Pot-Keegstra, '20 Woningen te Zandvoort', *Bouwkundig Weekblad* 69 (1951) nrs. 41-42 (9-16 oktober), pp. 361-365.

Pot-Keegstra, J.F., 'Maartse gedachten over vakantie', *Bouwkundig Weekblad* 77 (1959) nr. 26 (27 juni), pp. 309-320.

R

Remus, A.M., *Ooltgensplaat zoals het was*, z.pl. 1991.

Reus, A. de, 'Vrouwen in Wendingen' in: M. Groot e.a. (red.), *Design en gender. Van object tot representatie. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Amsterdam 2011 (31), pp. 123-142.

Ridder, K. de, 'Woongebouw voor alleen-wonenden', *De Vrouw en haar Huis* 52 (1958) nr. 6 (juni), pp. 252-255.

Roeters van Lennep, H., 'Het bestaansrecht van den tuinarchitect', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933) nr. 3 (21 januari), pp. 17-18, citaat p. 17.

Rosse, I.Th. van, 'Woningcomplex "De Bergerhof" bij Alkmaar', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 21 (1944) nr. 2 (28 januari), pp. 9-15.

Rosse, I.Th. van en H. Kammer, 'In memoriam Prof.Ir. R.L.A. Schoemaker', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 22 (1945) nr. 1 (4 oktober), pp. 2-5.

S

Saane, H. van, 'Gebouw voor alleenwonenden te Amsterdam', *Tijdschrift voor volkshuisvesting en Stedebouw* 24 (1943) nr. 2 (februari), pp. 18-24.

Scheffer, H.J., *Portret van een fotograaf: Henri Berssenbrugge 1873-1959*, Leiden 1967.

Schildt, J., '1947-1957: tien jaar 'Opbouw' in: W. Beeren e.a. (red.), *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, uitgave bij tent. Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen) 1982, pp. 139-157.

Schildt, J. en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992.

Schiphorst, L., "'Klaarheid moet heersen". Architect Jos Ritzen, compagnon van Alphons Boosten 1920-1923', *Het Land van Herle* 56 (2006) nr. 3, pp. 79-91.

Schreuder-Gratama, A.E.F. e.a., 'De huisvrouw spreekt zich uit. Enkele beschouwingen naar aanleiding van de enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw* 2 (1947) nr. 49 (6 december), pp. 403-406.

Schulte, A.G. e.a. (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*, Zwolle/Zeist 1995.

Simpson, P.H., 'Book Review', *Woman's Art Journal* 11 (Autumn, 1990 - Winter, 1991) 2, pp. 44-48.

Singha, S. (red.), *Women in architecture. Critical concepts in architecture*, London/New York 2019.

Sloot, H. van der, *Herman Jansen, een bevlogen brander-distillateur 1859-1935*, z.pl. [Schiedam] 2015 (Schiedamse Vertellingen, IV).

- Smeets[-Klokgieters], E.[M.], 'Wil Jansen, een ondernemende architecte. Eén van de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland', *Scyedam* 46 (2020) nr. 1 (maart), pp. 32-36.
- Smeets[-Klokgieters], E.[M.], 'Wil Jansen, een ondernemende architecte. Volop aandacht voor stenen en stadsgroen', *Scyedam* 46 (2020) nr. 2 (juni), pp. 62-67.
- Smeets[-Klokgieters], E.[M.], 'Willy Jansen, een ondernemende architecte uit Schiedam', *Scyedam* 46 (2020) nr. 3 (september), pp. 84-89.
- Smeets-Klokgieters, E.M., 'Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland', in: P. de Rooij e.a. (red.), *Jaarboek Haerlem 2018*, Haarlem 2019, pp. 153-177.
- Smeets-Klokgieters, E.M., 'Riné Boerée, betonspecialist bij de Genie', *Militaire Spectator* 188 (2019) nr. 5 (mei), pp. 252-271.
- Staal-Kropholler, M., 'Onze woning enquête', *De Huisvrouw. Maandblad der Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* 31 (1947) nr. 1 (april), p. 5.
- Strijland, A., *Vrouwelijke tuin- en landschapsarchitecten in Nederland 1898-1998: een geannoteerde bibliografie met inleidend essay over de positie van vrouwen in onderwijs en beroep*, Haarlem 1999.

T

- T., v., 'De eerste vrouwelijke Bouwkundige', *De Amsterdammer, weekblad voor Nederland* 41 (1917) nr. 2093 (4 augustus), p. 5 en 41 (1917) nr. 2094 (11 augustus), p. 5.
- Tejmunt, I., 'Ko Mulder (1900-1988): stedenbouw op ooghoogte', *Amstelodamum* 100 (2013) nr. 2 (april-juni), pp. 51-67.
- Tijen, W. van, 'Hoogbouw – het verlossende woord?', *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958) nr. 43 (25 oktober), p. 497.
- Tijen, W. van, 'Prof.ir. M.J. Granpré Molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 3 (1972) nr. 6 (juni), p. 21.
- Torre, S., *Women in american architecture: a historic and contemporary perspective*, New York. 1977.

V

- 'Van den schrijver', *Verslag van de lotgevallen der Technische Hoogeschool gedurende den cursus 1908-1909*, Delft 1910.
- Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1846-1905*, 's-Gravenhage 1905 (serie tot en met 1921).
- Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Koninklijke Akademie 1846-1864 Polytechnische*

School 1865-1905 Technische Hoogeschool 1906-1917, 's-Gravenhage 1922 (serie tot en met 1939).

Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, *Adresboek 1940 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1940, 's-Gravenhage 1940 (serie tot en met 1942).*

Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, *Naamlijst 1946-1947 van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School 1865-1905 en de Technische Hoogeschool 1906-1947, 's-Gravenhage 1947.*

Vermeulen, F.A.J., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, 's-Gravenhage 1928-1941, 6 delen, deel 3.*

Voorst Vader, P.J. van, 'Alphabetische naamlijst', *De Ingenieur* 34 (1919) nrs. 3, 4 en 5 (18 januari, 25 januari, 1 februari), p. 1.

W

Weide, O.B. van der, 'De studie der vrouw aan de Technische Hoogeschool', in: C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De Vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch Handboek (deel II)*, Amsterdam 1918, pp. 3-13.

Wendt, D., *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008.

Wijdeveld, H.Th., 'Het park Meerwijk te Bergen-Binnen', *Wendingen* 1 (1918) nr. 8 (30 augustus), pp. 2-20.

Wijdeveld, H.Th. en J. Boterenbrood, 'Mededeelingen van het Genootschap', *Architectura* 26 (1922) nr. 38 (23 september), p. 1.

Wissing, W., 'In Memoriam dr.Ir. W. van Tijen', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 55 (1974) nr. 7/8 (juli/augustus), pp. 299-305.

Woningcommissie, De, 'Huisvrouwen spreken haar oordeel uit. Over de standaard plattegronden van de Studiegroep Efficiënte Woningbouw', *Bouw* 8 (1953) nr. 43 (24 oktober), pp. 839, 844.

Wright, G., 'On the fringe of the profession: women in american architecture', in: S. Kostof (red.), *The architect: chapters in the history of the profession*, Berkeley and Los Angeles (California)/London 1977, pp. 280-308.

Z

Zeeman, B., 'De taak van de vrouw in de architectuur', *Bouwkundig Weekblad* 41 (1920) nr. 34 (augustus), pp. 203-205.

Zeeman, B., 'Houten landhuisjes', *De vrouw en haar huis* 15 (1920), nr. 7 (november), pp. 212-218.

Zietsma, J., 'Woningcomplex "De Bergerhof" te Alkmaar', *Bouwkundig Weekblad* 65 (1947) nr. 31 (28 oktober), pp. 245-249.

- Zomeren, P.J. van, 'Mej.Ir. Ko Mulder. 2 maart 1900, Breda. "Stedebouw was mijn houvast"', in: P.J. van Zomeren, *Een gegeven moment. Interviews met mensen van 1900*, Amsterdam 1984, pp. 24-29.
- Zwiers, H.T., 'Mededeelingen over prijsvragen, uit te schrijven door het Genootschap "Architectura et Amicitia"', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 12 (19 maart), p. 99.
- Zwiers, H.T., 'De techniek in het bouwvak' in: A.F. Kamp (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955, pp. 213-227.

Dagbladen

- Anoniem, 'Passagiers', *Algemeen Handelsblad* 25 september 1910.
- Anoniem, 'School en Opvoeding. Academische Examens', *Algemeen Handelsblad* 29 juni 1923.
- Anoniem, 'Fascistisch gevaar in de Burgerwacht. Een onderhoud met den commandant van de Amsterdamsche burgerwacht', *Algemeen Handelsblad* 25 november 1933.
- Anoniem, 'Kampwerk Ver. voor Nationale Volksopvoeding', *Algemeen Handelsblad* 9 februari 1938.
- Anoniem, 'De nieuwe kazernes der cavalerie te 's-Gravenhage. Rondgang door het gebouwencomplex aan de Van Alkemadeaan. Licht, lucht, hygiëne', *Algemeen Handelsblad*, 17 augustus 1938.
- Anoniem, 'Kolonel Boerée overleden', *Algemeen Handelsblad* 10 januari 1949.
- Anoniem, 'Ondeugdelijk materiaal voor hangar. Staalconstructie wordt nu in ons land aangekocht', *Algemeen Handelsblad* 9 januari 1956.
- Anoniem, 'Nieuwe woningen in Arnhem-Zuid', *Arnhemsche Courant* 2 augustus 1951.
- Anoniem, 'Militaire aanbesteding', *De Leidse Courant* 19 november 1959.
- Anoniem, 'Naam van Wernink 150 jaar verbonden aan bouwwereld', *De Leidse Courant* 14 augustus 1964.
- Anoniem, 'Driemaal gouden jubileum Van Wernink's Beton- en Aanneming-Mij. luisterrijk gevierd. Schenkingen aan personeel en wetenschappelijke fondsen', *De Leidse Courant* 17 augustus 1964.
- Anoniem, 'Fiasco in Haags Gemeentebedrijf. Strop van 1 ¼ miljoen. Slappe leiding, slecht beheer', *De Telegraaf* 7 januari 1954.
- Anoniem, 'Vrouw nog uitzondering in wereld van architectuur. Expositie "Van Boschplan tot Bijlmerbajes" om toegankelijkheid te vergroten', *De Telegraaf* 25 april 1983.
- Anoniem, 'Werkkampen bij Willemstad. Bisschoppelijke instemming', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 18 maart 1937.
- Anoniem, 'Het Graalfort te Ooltgensplaat', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 25 december 1937.

- Anoniem, 'De werkkampen in forten. Een uiteenzetting maar geen bevrediging', *De Tribune. Dagblad voor de arbeiders* 22 december 1936.
- Anoniem, 'Fort "Prins Hendrik". Terugggevorderd van de Graaf', *De Zuid-Willemsvaart* 8 januari 1940.
- Anoniem, 'Laatste berichten', *Haagsche Courant* 13 augustus 1908.
- Anoniem, 'Examens Technische Hoogeschool', *Haagsche Courant* 5 juli 1915.
- Anoniem, [vacatures], *Haagsche Courant* 13 oktober en 17 november 1923; 11 november 1924.
- Anoniem, 'Advertentiën', *Haagsche Courant* 1 december 1926.
- Anoniem, 'Mej. v.d. Broek d'Obrenan benoemd te Hilversum', *Haarlems Dagblad* 19 mei 1956.
- Anoniem, 'Een architecte aan het woord', *Het Parool. De Schiedammer* 14 november 1946.
- Anoniem, [rouwadvertentie], *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 15 januari 1921.
- Anoniem, 'Onderwijs', *Het Vaderland* 14 oktober 1924 en 19 februari 1925.
- Anoniem, 'Vrouwelijk vrijwilligerskorps te 's-Hertogenbosch', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* 26 oktober 1938.
- Anoniem, 'Bejaardencentrum "De Hoge Es". Nijverdal krijgt een zeer modern bejaardentehuis', *Holtens Nieuwsblad* 7 september 1963.
- Anoniem, 'Een interessante brandproef', *Leidsch Dagblad* 30 mei 1942.
- Anoniem, 'Demonteren bom Morssingel wordt gigantisch karwei. Omvangrijke voorbereidingen nodig', *Leidsch Dagblad* 8 december 1984.
- Anoniem, 'Plaatselijk nieuws', *Maas- en Scheldeboode* 15 mei 1929.
- Anoniem, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 17 februari 1915.
- Anoniem, [advertenties], *Nieuwe Schiedamsche Courant* 14 oktober 1920 en 9 maart 1921.
- Anoniem, 'Hinderwet', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 16 augustus 1923.
- Anoniem, 'Rond de Oranjebrug', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 7 maart 1936.
- Anoniem, 'R.k. Staatspartij. Candidaatstelling voor den gemeenteraad', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 6 februari 1939.
- Anoniem, 'Nieuws uit Stad en Omtrek. Natuurbescherming', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 10 april 1948.
- Anoniem, 'Adres aan de Raad', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 28 mei 1949.
- Anoniem, 'Er komt geen Cultureel Centrum!', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 29 oktober 1949.
- Anoniem, 'Nieuws uit Stad en Omtrek', *Nieuwe Schiedamsche Courant* 5 april 1956.
- Anoniem, [overlijdensadvertentie], *NRC Handelsblad* 4 april 1975.
- Anoniem, 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 21 juni 1910.
- Anoniem, 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 2 juli 1917.

- Anoniem, 'De Cartonagefabriek verhuist', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 17 maart 1956.
- Anoniem, 'Burgemeester Peek slaat de eerste paal', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 12 juli 1956.
- Anoniem, 'Aan modern en stijlvol pand wordt laatste hand gelegd. "Zwevend gebouw"', *Rotterdamsch Parool/De Schiedammer* 29 januari 1958.
- Anoniem, 'De Oranjebrug', *Schiedamsche Courant* 6 november 1935.
- Anoniem, 'Het fiasco-Hawoma. Voormalige directeur geeft een geheel andere lezing', *Trouw* 11 januari 1954.
- Anoniem, 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna 30 jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964.
- B., G., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk* 22 september 1956.
- Emeis jr., M.G., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
- Klerck, B. de, 'Speuren naar vergeten schilderessen. Stichting Advancing Women Artists restaureert in Florence kunstwerken van onbekende vrouwen, zoals Plautilla Nelli', *NRC Handelsblad* 5 februari 2019.
- Metz, T., 'Charlotte Perriand geloofde in de kunst van het wonen', *NRC Handelsblad* 24 oktober 2019.
- Moussault-Veegens, M., 'Plannen en idealen van mej. Keegstra, architecte. "Op de nieuwe zakelijkheid moet worden voortgegaan"', *De Telegraaf* 5 april 1936.
- R-F, E., 'In gesprek met: Mejuffrouw Ir. C. Strumphler', *NRC Handelsblad* 4 juni 1955.
- Roos, J., 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978.
- T., v., 'De eerste vrouwelijke Bouwkundige', *Bataviaasch Nieuwsblad* 32 (1917) nr. 509 (24 november).

Websites

A

Adresboek van Haarlem, Haarlem 1921, p. 11 <<http://nha.courant.nu/issue/ABH/1921-01-01/edition/null/page/17?query=adresboek%20haarlem%201921&sort=relevance>> (geraadpleegd 27 november 2017).

Andere Tijden <<https://anderetijden.nl/aflevering/87/Bajes-zonder-tralies>> (geraadpleegd 24 september 2020).

Architectenregister, Jaarverslag 2018

<<https://www.architectenregister.nl/media/1096/jaarverslag-2018-def.pdf>>
(geraadpleegd 10 mei 2021).

Architectenregister, Jaarverslag 2019

<<https://www.yumpu.com/xx/document/read/63153120/architecten-register-jaarverslag-2019>> (geraadpleegd 26 januari 2020).

Archiwijzer Stichting Bonas <<https://www.bonas.nl/archiwijzer/architecten.php>>
(geraadpleegd 5 oktober 2020).

Artefacts. Southern African Built Environment

<<http://www.artefacts.co.za/main/Buildings/archframes.php?archid=496&countadd=1>>
(geraadpleegd 6 mei 2020).

Atria, Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898

<<https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/archief/IIAV00000110/>> (geraadpleegd
1 februari 2021).

Atria, Archief VVAO Vereniging van vrouwen met hogere opleiding

<<https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/archief/IIAV00000539/>> (geraadpleegd
5 januari 2021).

A.Zine <<https://a-zine.nl/2021/01/19/26-januari-lancering-mevr-de-architect/>>
(geraadpleegd 26 januari 2021).

B

Beeldbank Gemeentearchief Schiedam - Pieter Sanders

<<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/?mode=gallery&view=horizontal&q=fabristraat%20sanders&rows=1&page=1>> (geraadpleegd 5 juni 2019).

Beeldbank Gemeentearchief Schiedam

<<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/?mode=gallery&view=horizontal&q=oranjestraat&rows=25&page=9>> (geraadpleegd 14 mei 2019).

Beeldbank Gemeentearchief Schiedam

<<https://beeldbank.schiedam.nl/beeld/detail/8690e7a9-f6ae-2d46-2503-e35c941723e2/media/42278c1c-3a47-a817-15aa-b3e4970d7546?mode=detail&view=horizontal&q=noordvestsingel&rows=1&page=71&>

fq%5B%5D=search_i_period:%5B18800000%20TO%2019530000%5D> (geraadpleegd 18 mei 2020).

Beelbank Groningen <<https://www.beelbankgroningen.nl/beelden/detail/b33aa16f-503a-38b5-69a2-ab0517830479/media/40f1ef35-7326-038c-3c93-36ff0f9bcc81?mode=detail&view=horizontal&q=george%20ros&rows=1&page=1>> (geraadpleegd 23 september 2019).

Biografisch Woordenboek van Nederland

<<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/buijs>> (geraadpleegd 12 november 2017).

Bouwdossiers online

<http://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=4-1&id=20618769&index=2&volgnummer=8> (geraadpleegd 6 juni 2019).

Bouwdossiers online <[://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&index=2&id=20617546](http://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&index=2&id=20617546)> (geraadpleegd 2 september 2019).

Bouwdossiers online

<https://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-1&id=22512729&index=0&volgnummer=11> (geraadpleegd 3 september 2019).

Bouwdossiers online

<https://mijnadrespubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=8-1&id=19559723&index=0&volgnummer=0> (geraadpleegd 22 september 2020).

C

Cement <<https://www.cementonline.nl/artikel/in-memori-am-ir-nj-rengers>> en <<https://www.cementonline.nl/artikel/ir-nj-rengers>> (geraadpleegd 1 augustus 2018).

Centrum voor regionale geschiedenis Reyckheyt

<<http://www.rijckheyt.nl/sites/rijckheyt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Edixhoven,G.H.ir.pdf>> (geraadpleegd 18 juni 2019).

Comité Herdenken en Vieren Oegstgeest

<<https://www.oorlogsgravenoegstgeest.nl/nl/verzetstrijders/eindhoven>> (geraadpleegd 10 november 2020).

D

De Groene Amsterdammer <<https://www.groene.nl/artikel/de-geniale-uitzondering>> (geraadpleegd 18 januari 2021).

De Nederlandse mijnstreek in het heden

<<https://www.demijnen.nl/actueel/artikel/hopel-een-mijnwerkerskolonie>> (geraadpleegd 23 september 2019).

Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MulderKo>> (geraadpleegd 14 januari 2021).

Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tussenbroek>> (geraadpleegd 13 februari 2018).

E

Erfgoed Leiden en omstreken

<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/3d90fc81-3dd3-7c02-1c8b-b86e767e2947/media/331e419d-b539-0ebd-80a7-576ace93f7f1?mode=detail&view=horizontal&q=Wernink&rows=1&page=29>> (geraadpleegd 19 juni 2018).

Erfgoed Leiden en omstreken

<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/195b30e0-4af7-bc41-ae7c-62140e9506ff/media/3bc252f4-b6c6-e739-dec4-bf5aa28a67ef?mode=detail&view=horizontal&q=genie&rows=1&page=2>> (geraadpleegd 20 juni 2018).

Erfgoed Leiden en omstreken <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen?search=Wernink>> (geraadpleegd 19 juni 2018).

Experts of Syracuse University <<https://experts.syr.edu/en/publications/the-bloomsbury-global-encyclopedia-of-women-in-architecture>> (geraadpleegd 3 februari 2021).

G

Gemeente Schiedam - Pieter Sanders <<https://archieff.schiedam.nl/nieuws/architect-sanders-zettte-stempel-op-schiedam>> (geraadpleegd 5 juni 2019).

Genealogie Pareau & Dumont <<http://pareau.nl/dumonts/dumonts-1850-1900/lc-dumont-1865/lc-dumont-im/>>, (geraadpleegd 7 maart 2018).

H

Haags Gemeentearchief <https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mivast=59&mizig=210&miadt=59&micode=0058-01&milang=nl&mizk_alle=m.f.h.%20snethlage&miview=inv2> (geraadpleegd 10 november 2020).

Heerlen Vertelt <<http://www.heerlenvertelt.nl/2016/12/acht-keer-over-het-spoor-deel-38/>> (geraadpleegd 8 augustus 2020).

Het Nieuwe Instituut - Ban, E.F. van den
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/?q=e.f.%20van%20den%20ban&page=1>> (geraadpleegd 29 oktober 2020).

Het Nieuwe Instituut - Boerée, C.H.M.
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/scans/BOER/4/start/0/limit/25>> (geraadpleegd 11 juni 2018).

Het Nieuwe Instituut - Bond van Nederlandse Architecten
<<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BNAR/keywords/>> (geraadpleegd 29 december 2020).

Het Nieuwe Instituut - Bremer, G.C.
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/BREX/keywords/bremer>> (geraadpleegd 24 oktober 2018).

Het Nieuwe Instituut - Buijs, J.W.E.
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/712c3b41-f3fa-5374-a644-ce6e9ed17144>> (geraadpleegd 6 maart 2018).

Het Nieuwe Instituut - Kammer, H.
<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KAMM/keywords/kammer>> (geraadpleegd 18 februari 2020).

Het Nieuwe Instituut, Keegstra, J.F.
<<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/3d6fa8d8-00e6-57e0-8754-97cb71c01d21>> (geraadpleegd 13 januari 2021).

Het Nieuwe Instituut - Kok, A.A.

<<http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KOKA/keywords/A.A.%20Kok>> (geraadpleegd 1 mei 2016).

Het Nieuwe Instituut - Kok, A.A. en Kok, Y.

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KOKA/keywords/a.a.+kok>> (geraadpleegd 9 november 2020).

Het Nieuwe Instituut - Nicolai-Chaillet, C.

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/a59c720e-7193-55f0-a5e0-c46e1026fd2c>> (geraadpleegd 10 juli 2019).

Het Nieuwe Instituut – Pot J.W.H.C. en Pot-Keegstra, J.F.

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra>> (geraadpleegd 21 juli 2020).

Het Nieuwe Instituut - Rood, A.H. van

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/20602a4a-f398-5273-a2d6-65721d06ea90>> (geraadpleegd 28 mei 2020).

Het Nieuwe Instituut - Staal-Kropholler, M.

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/?q=m.%20staal-kropholler&page=1>> (geraadpleegd 26 april 2021).

Het Nieuwe Instituut - Tijen, W. van

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/TIJX/keywords/w.+van+tijen>> (geraadpleegd 9 juni 2020).

Het Nieuwe Instituut <<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/publicaties/?q=pot-keegstra>> (geraadpleegd 12 maart 2020).

Het Nieuwe Instituut

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/projecten/detail/?q=bureau%20stadsplan%20Oarnhem&page=2>> (geraadpleegd 11 juni 2020).

Het Nieuwe Instituut

<<https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/ACOP/keywords/8+en+opbouw>> (geraadpleegd 9 juni 2020).

Het Utrechts Archief - Personen

<<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=100&miadt=39&milang=nl&mi>

zk_alle=barbera%20johanna%20wolffensperger&miview=tbl> (geraadpleegd 3 december 2018).

Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen - Boeree, Theodoor Alexander
<<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/boeree>>
(geraadpleegd 25 april 2018).

Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen - Kropholler, Margaret
<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kropholler>>
(geraadpleegd 26 april 2021).

K

Kenniscentrum voor de Nederlandse Architecten Praktijk
<<https://www.architectenwerk.nl/architectenpraktijk02/Architectentitel#:~:text=De%20oop%201%20oktober%201988,tuin%2D%20en%20landschapsarchitect%20en%20interieurarchitect>> (geraadpleegd 10 mei 2021).

Koninklijke Bibliotheek <<https://www.kb.nl/nieuws/2019/bijzondere-vrouwen-bijzondere-boeken>> (geraadpleegd 1 februari 2021).

Koninklijke Bibliotheek <<https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-vrouwen-aan-het-werk>>
(geraadpleegd 1 maart 2018).

Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten BNA <<http://bna.instantmagazine.com/online-publicaties/175-jaar-bna#!in-7-tijdvakken>> (geraadpleegd 29 december 2020).

Krantenviewer Noord-Hollands Archief <<https://nha.courant.nu/issue/JJVH/1935-01-01/edition/null/page/11?query=>>> (geraadpleegd 3 december 2018).

Kunstbus <<http://www.kunstbus.nl/design/koen+limperg.html>> (geraadpleegd 1 augustus 2018).

L

Louis Kalff Instituut <<https://www.louiskalffinstituut.nl/nl/louis-kalff/>> (geraadpleegd 11 februari 2021).

M

Musée d'Orsay <<https://www.musee-orsay.fr/en/collections/women-art-and-power.html?cHash=1030a57d48>> (geraadpleegd 2 februari 2021).

Musée d'Orsay <[https://www.musee-orsay.fr/index.php?id=649&L=1&tx_ttnews\[tt_news\]=47695&no_cache=1](https://www.musee-orsay.fr/index.php?id=649&L=1&tx_ttnews[tt_news]=47695&no_cache=1)> (geraadpleegd 2 februari 2021).

N

Nationaal Archief, Archief Defensie/Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen <<http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.13.96/anchor/descgrp-context-bioghist/open/c01%3A3.#c01:4.>> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

National Gallery <<https://www.nationalgallery.org.uk/exhibitions/artemisias>> (geraadpleegd 2 februari 2021).

Nederland's Patriciaat <https://www.marres.nl/afb/Vollgraff_NP_36_1950.pdf> (geraadpleegd 30 maart 2021).

Nederlandse VrouwenRaad

<<http://www.nederlandsevrouwenraad.nl/html/index.php?paginaID=2224>> (geraadpleegd 5 januari 2021).

Noord-Hollandsarchief <<https://noord-hollandsarchief.nl/bronnen/archieven/?mivast=236&mizig=210&miadt=236&miaet=1&micode=1314&minr=1024352&miview=inv2&milang=nl>> (geraadpleegd 29 oktober 2020).

O

Overheid

<https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19601961/0000263683/1/pdf/SGD_19601961_0001912.pdf> (geraadpleegd 17 maart 2020).

Overheid

<https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19601961/0000263683/1/pdf/SGD_19601961_0001912.pdf> (geraadpleegd 17 maart 2020).

P

Parlement <https://www.parlement.com/id/vg09ll2kc8zs/a_ada_kuiper_struyk> (geraadpleegd 15 februari 2020).

Paul Mellon Centre <<https://www.paul-mellon-centre.ac.uk/whats-on/aa-xx>> (geraadpleegd 2 februari 2021).

R

Reliwiki <https://reliwiki.nl/index.php/Hoogeveen,_Middenweg_14_-_Goede_Herderkerk> (geraadpleegd 4 november 2020).

Rijksmonumentenregister
<<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/528815>> (geraadpleegd 25 november 2019).

Rijksmonumentenregister
<<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/525416>> (geraadpleegd 25 november 2019).

Rijksmonumentenregister
<<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513744>> (geraadpleegd 26 juni 2019).

Rijksmonumentenregister
<<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513736>> (geraadpleegd 26 juni 2019).

Rijksmonumentenregister
<<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/513743>> (geraadpleegd 26 juni 2019).

Rijwielindustrie <http://www.rijwiel.net/vouwfietsen_n.htm> (geraadpleegd 9 november 2020).

S

See All This <<https://seeallthis.com/post-magazine/no-10-zomer-2018/>> (geraadpleegd 2 februari 2021).

Staat in Groningen. Architectuur in stad <<http://www.staatingroningen.nl/1552/ter-schouw-van-sanenstichting>> (geraadpleegd 23 september 2019).

Staat in Groningen. Architectuur in stad <<http://www.staatingroningen.nl/116/de-faun>> (geraadpleegd 26 september 2019).

Stedenbouw <<https://www.stedenbouw.nl/artikel/arnhem-gelderse-rooslaan/>> (geraadpleegd 11 juni 2020).

Stichting "Eygelshoven door de eeuwen heen" <<https://stichting-eygelshovendoordeeeuwenheen.nl/de-stichting/monumenten/het-oude-kerkje/>> (geraadpleegd 19 september 2019).

Stylos <<https://www.stylos.nl/nl/vereniging/geschiedenis>> (geraadpleegd 28 februari 2018).

U

Universiteit Utrecht <<https://www.uu.nl/organisatie/alumni/anna-maria-van-schurman>> (geraadpleegd 1 februari 2021).

V

VACpunt Wonen <<https://www.vacpuntwonen.nl/over-ons.html>> (geraadpleegd 4 juli 2019).

Vereniging Oud Oegstgeest <https://oudoegstgeest.nl/pdf-publicaties/198709-Paarse_nota_VOO.pdf> (geraadpleegd 26 april 2018).

Vereniging van vrouwen met hogere opleiding <<https://www.vvao.nl/>> (geraadpleegd 5 januari 2021).

W

Wageningen University en Research Centrum (Wageningen UR) <<http://www.wageningenur.nl/nl/Over-Wageningen-UR/Historie-van-Wageningen-UR.htm>> (geraadpleegd 19 mei 2016).

Wageningen University & Research - E. Blok, Jongere Tuinkunst 1900-1940 <<https://edepot.wur.nl/119354>> (geraadpleegd 15 mei 2021).

Wederopbouw Amsterdam

<<https://020apps.nl/kaart/wederopbouw/Haringvlietstraat/12-14>> (geraadpleegd 27 juli 2020).

Wikidata

<https://es.wikipedia.org/wiki/Wikiproyecto:Mujeres/Art%C3%ADculos_faltantes/Editoras> (geraadpleegd 9 november 2020).

Wikipedia <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aletta_Jacobs> (geraadpleegd 1 februari 2021).

Wikipedia <https://fr.wikipedia.org/wiki/Urbain_Cassan> (geraadpleegd 19 december 2019).

Wikipedia <https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Plousey> (geraadpleegd 19 december 2019).

Wikipedia

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Kunstenaars_die_bijdroegen_aan_de_inrichting_van_de_Nieuw_Amsterdam> (geraadpleegd 9 juni 2020).

Hoofdstuk 13

Illustratieverantwoording

13. Illustratieverantwoording

2. De opkomst van de vrouw in meubelontwerp, interieur- en tuinarchitectuur

Afb. 1. Interieur (ca. 1939) naar ontwerp van Jo van Regteren Altena. Foto: *Binnenhuis en buitenwereld* 21 (1939) nr. 2 (februari), p. 13.

Afb. 2. Ontwerp (1938) van Ida Falkenberg-Liefrinck van een zit-/slaapkamer voor een werkende vrouw, zoals verschenen in *de 8 en Opbouw*. Bron: *de 8 en Opbouw* 9 (1938) nr. 3 (12 februari), p. 26.

Afb. 3. Lerares van de Middelbare Tuinbouwschool Huis te Lande te Rijswijk, 1930. Foto: Stadsarchief Delft, collectie Beeld en Geluid.

Afb. 4. Leerlingen van de Middelbare Tuinbouwschool Huis te Lande te Rijswijk, 1928. Foto: Stadsarchief Delft, collectie Beeld en Geluid.

3. De vrouwelijke architecten van het eerste uur

Afb. 1. Tekenen werd van het allergrootste belang gevonden. J. Kret, *Grafostatica no. 3*, Delft 1928. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 2a. W.C.M. Jansen, maquette van een museum, ongedateerd. Foto: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 2b. W.C.M. Jansen, maquette van een raadhuis, ongedateerd. Foto: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 3a. 'Meisjes op tekenzaal', afdeling Bouwkunde Oude Delft, 1909. Foto: M.A. van Damme-van Weele en J.H.M. Rensing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse Vrouwelijke Ingenieurs*, Delft 1995, p. 32.

Afb. 3b. Studente bouwkunde, Delft, jaar en persoon onbekend. Foto: F.L. Kristinsson-Reitsem (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p. 2.

Afb. 4. Voor het kandidaatsexamen moesten studenten kleine openbare gebouwen ontwerpen. C.H.M. Boerée, *Hotel Café Restaurant*, gevelaanzicht en plattegrond, Delft 1924. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 5. Ontwerp voor een openbaar gebouw, afstudeeropdracht. J. Kret, *Bankgebouw*, Delft 1930-1931. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 6. Rooster van het tentamen utiliteitsbouw, 1931. Foto: auteur. Bron: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 7a. Titelpagina van het programma van de afdeling bouwkunde van een excursie naar Frankrijk, 1929. Foto: auteur. Bron: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 7b. Programma-onderdeel, met aantekeningen door Wil Jansen. Foto: auteur. Bron: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 8. Tekenzaal, Delft eerste studiejaar 1915-1916. Foto: Stadsarchief Delft.

Afb. 9. Voorblad van de DSVS-ledenlijst, 1919. Bron: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1919*, Delft 1918, p. 77.

Afb. 10a. Beb Zeeman als voorzitter van het DSVS-bestuur 1917-1918. Foto: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1919*, Delft 1918, p. 25.

Afb. 10b. Ko Mulder (midden) en Paula Rooseboom (tweede van links) als respectievelijk voorzitter en eerste secretaresse van het DSVS-bestuur 1924-1925. Foto: F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p.45.

Afb. 10c. Wil van den Broek d'Obrenan (geheel rechts) als DSVS-bestuurslid 1925-1926. Foto: Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie 10b), p.46.

Afb. 10d. To Strumphler (links) als DSVS-bestuurslid 1934-1935. Foto: Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie 10b), p.57.

Afb. 10e. Voorzitter Toki Koeleman (midden) en Greet van der Poest Clement (links) in het DSVS-bestuur 1936-1937. Foto: Kristinsson-Reitsema z.j. [1994] (zie 10b), p. 62.

Afb. 11. Koos Keegstra kreeg in 1936 als eerste vrouw haar VHBO-diploma uitgereikt. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 12. Koos Keegstra bij haar eindexamenopdracht, *Woonhuis voor een kunstverzamelaar*, Amsterdam 1935. Foto: D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, p. 85.

4. De beroepspraktijk van de eerste vrouwelijke architecten in Nederland

Afb. 1. Pot-Keegstra als enige vrouw bij een bouwproject, z.jr. Foto: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 2. Ko Mulder achter de tekentafel, z.jr. Foto: E. van Kessel en F. Palstra, *Ir Jakoba Mulder (1900-1988) stedenbouwkundige en landschapsarchitecte*, Amsterdam 1994, p. 4.

Afb. 3. Pot-Keegstra aan het werk, z.jr. Foto: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 4. Wil Jansen maakte zich niet als vrouw bekend bij een prijsvraag van het Genootschap Architectura et Amicitia, 1932. Koker met prijsvraagmateriaal. Foto: auteur. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

5. Grada Wolffensperger, de eerste vrouwelijke bouwkundig ingenieur van Nederland

Afb. 1. Kort na het behalen van haar kandidaatsexamen op 2 juli 1915 maakte Grada Wolffensperger deze tekening van de Speeltoren in Edam. Bron: Noord-Hollands Archief, Haarlem, collectie Provinciale Atlas.

Afb. 2. Ledenlijst 1917 van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging waar Grada Wolffensperger haar gehele studententijd lid van was. Bron: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1917*, Delft 1916, p. 127.

Afb. 3. Grada Wolffensperger liet zich na haar afstuderen in 1917 portretteren door Henri Berssenbrugge. Foto: *De Kroniek, geïllustreerd maandblad voor Nederland en België* 4 (1918) nr. 3 (maart), p. 68.

Afb. 4. De afgestudeerde Grada Wolffensperger in haar woonkamer in 1917, gefotografeerd voor *De Vrouw en haar Huis*. Foto: *De vrouw en haar huis* 12 (1917) nr. 5 (september), p. 1.

Afb. 5. Grada's salariëring als adjunct-architect bij Openbare Werken was geheel overeenkomstig de bezoldiging ambtenaren. Bron: Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Afb. 6. Grada's collega's in vaste dienst van Openbare Werken in 1921. Bron: *Adresboek van Haarlem*, Haarlem 1921, p. 11.

Afb. 7. Grada Wolffensperger als enige vrouw tussen haar collega's van Openbare Werken, 1921. Foto: Noord-Hollands Archief, Haarlem, collectie Kennemerland.

Afb. 8. De 'Dobbelstenen' bij de Grote Houtbrug, 1909. Foto: Noord-Hollands Archief, Haarlem, collectie Kennemerland.

Afb. 9. Het Stedelijk Gymnasium aan het Prinsenhof waarvoor Jan Buijs een nieuwe vleugel ontwierp. Foto: Noord-Hollands Archief, Haarlem, collectie Kennemerland.

Afb. 10. *Register van alle Nederlandsche Architecten etc. 1934*, met vermelding van Grada Wolffensperger. Bron: J. Diecke, *Register van alle Nederlandsche Architecten, Rijks- & Gemeente-Architecten, Directeuren van Gemeente-Werken, Directeuren of Inspecteurs van Bouw- & Woning Toezicht, alle Bouwkundige Ingenieurs, de Bouwkundigen of Timmerlieden in kleine plaatsen, die soms als Architect optreden, van de Directiën van den Rijks- & Provincialen- Waterstaat, van de voornaamste Firma's in Gewapend-Beton, enz., alles met vele aantekeningen, alsmede van de Hoogleraren en Leeraren bij het Technisch Onderwijs, benevens van de Binnenhuis-Architecten en van vele Waterbouwkundigen*, 's-Gravenhage 1934, ongepagineerd.

6. Riné Boerée, betonspecialist bij de Genie

Afb. 1. Henri Rijnier Boerée. Foto: Bron: KB|Nationale Bibliotheek NL21E, H. Brugmans, N. Japikse en H.P. van den Aardweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld: Nederlanders en hun werk*, Amsterdam 1938, p. 174.

Afb. 2. Riné Boerée in haar laatste studiejaar, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Afb. 3. C.H.M. Boerée, ornament, 1921. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 4. C.H.M. Boerée, ingangspartij, 1921. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boerée.

Afb. 5. 'RB', *Drommedaris Enkhuizen*, ongedateerd. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boerée.

Afb. 6. 'RB', *Speeltoren Edam*, ongedateerd. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boerée.

Afb. 7. Ongesigneerd, *Koor Mariakerk* (plaats onleesbaar), ongedateerd. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boérée.

Afb. 8. Prof.Ir. J.A.G. van der Steur als Rector Magnificus van de Technische Hogeschool Delft, 1922. Foto: Anoniem, *Delftsche Studentenalmanak 1922*, Delft 1921, p. 10.

Afb. 9. C.H.M. Boérée, *Detail Schuifraam*, 1918. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 10. C.H.M. Boérée, *Binnendeur Buitendeur*, 1919. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 11. C.H.M. Boérée, *Villa aan Zee*, gevel en plattegrond, 1923-1924. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boérée.

Afb. 12. C.H.M. Boérée, *Villa aan Zee*, langs- en dwarsdoorsnede, 1923-1924. Bron: archief in eigendom van mevrouw J.C. Boérée.

Afb. 13. C.H.M. Boérée, *Gerechtshof*, voor- en achtergevel, ongedateerd. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 14. C.H.M. Boérée, *Gerechtshof*, dwars- en langsdoorsnede, ongedateerd. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 15. Riné Boérée (geheel links), tweede secretaresse van het DVSV-bestuur, 1918-1919. Foto: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1920*, Delft 1920, p. 18.

Afb. 16. Ongesigneerd, *Fort Prins Frederik*, Ooltgensplaat, plattegrond, ongedateerd. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 17. Fort Prins Frederik, Ooltgensplaat, 1920-1930. Bron: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

Afb. 18. C.H.M. Boérée, *Geveldetail Pompstation Maarssen*, 1929. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 19. Het Bammens-complex in Maarssen, 1952. Foto: Koninklijke Bammens bv, Maarssen.

Afb. 20. De Nirwana-flat aan de Benoordenhoutseweg in Den Haag, 1952. Foto: Dienst voor de Stadsontwikkeling, collectie Haags gemeentearchief.

Afb. 21. Het diploma van de cursus Betoncontrôles, 1933. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 22. *Ontwerp wegens het bouwen van kazernementen voor de korpsen der bereden wapens te 's-Gravenhage* ofwel het ontwerpplan voor de Alexander- en de Frederikkazerne, 1933. Bron: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

Afb. 23. Het Van Alkemadecomplex in aanbouw, 1938. Foto: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

Afb. 24. *Het bouwen van kazernementen voor de korpsen der bereden wapens te 's-Gravenhage, gebouw D1*, bestektekening door Boerée, 1936. Bron: Haags Gemeentearchief.

Afb. 25. Riné Boerée (links van het midden met hoed) en haar collega's van de Dienst der Genie, ca. 1936. Foto: Stadsarchief Delft.

Afb. 26. Boerée, *Grafiek voor kolommen met excentrische last*, ongedateerd. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 27. Boerée, tabel betonspanning, ongedateerd. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 28. Schuilplaats van gewapend beton volgens systeem Wernink. Bron: *Erfgoed Leiden en Omstreken* <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal>>.

Afb. 29. *Sterkteberekening Pentad hangar*, vliegveld Deelen, 1946-1947. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

7. Wil Jansen, een ondernemende architecte uit Schiedam

Afb. 1. Portret familie Jansen ca. 1919. Willy zat toen op de hbs. Foto: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 2. Wil Jansen met vader Herman in 1924, het jaar waarin zij ging studeren. Foto: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Afb. 3. Wil Jansen (midden) als presidente van de DVSV, 1927-1928. Foto: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1929*, Delft 1928, p. 20.

Afb. 4a. Ontwerp van een architectenwoning door Wil Jansen in het kader van een studieprijsvraag, 1932. Bron: KB|Nationale Bibliotheek T232, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53 (1932) 23 (4 juni), p. 198.

Afb. 4b. Schets van de gevelopstand van de architectenwoning door Wil Jansen. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 5. De vroegere cartonagefabriek aan de Oranjestraat, 1965. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Afb. 6. Ongesigneerd, *Variant op het plan nieuwe Oranjebrug*, 1936. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 7. Wil Jansen verwijderde in 1951 de trapgevels van de cartonagefabriek aan de Noordvestsingel. Bron: *MijnAdres.org - Bouwdossiers online*.

Afb. 8a-8d. De mogelijk eerste (ongedateerde) ontwerpen van Wil Jansen voor de nieuwe cartonagefabriek van broer Tup. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 9. Het fabrieks- en kantorencomplex van de familie Jansen zoals door Wil Jansen in kaart gebracht, ongedateerd. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 10. Uitbreidingsontwerp (1968) door Wil Jansen voor de parfumfabriek Valdelis van haar broer Guust. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 11a-11c. Wil Jansen ontwierp interieurs voor slijterijen in het bezit van de familie Jansen. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 12. Interieurontwerp van Wil Jansen voor gemeenschapshuis "Pluk den dag", 1958. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 13. De RVS-flat in Rotterdam naar ontwerp van Wil Jansen, circa 1958. Foto: collectie Ary Groeneveld, Stadsarchief Rotterdam.

Afb. 14. De Bergpolderflat in Rotterdam naar ontwerp van Willem van Tijen, 1935. Foto: Stadsarchief Rotterdam.

Afb. 15a-15b. Bestektekeningen (1956) door Wil Jansen van de bungalow te Meerssen, bestemd voor haar zus Ida en zwager Edixhoven. Bron: Gemeentearchief Meerssen.

Afb. 16a-16b. De door Wil Jansen ontworpen woonkamer- en keukenkastenwand, 1956. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 17. Het ontwerp voor de woonkamer, met naast de haardpartij drie doorkijkjes naar het heuvellandschap, ongedateerd. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 18a-18c. Voorzijde bungalow in Meerssen anno 2019. Foto's: auteur.

Afb. 19. Ontwerp door Wil Jansen voor de terreinaanleg van de Mijn Julia in Eygelshoven, 1937. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 20. Jansen ontwierp twaalf drive-inwoningen met tuinen in Heerlen, 1938. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 21. Ontwerp voor een preekstoel voor de Johannes de Doperkerk in Eygelshoven, 1936. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 22. Ontwerp voor een bidstoel. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 23. Ontwerp voor een nieuwe gevel van Kantoorboekenfabriek Van 't Hoff en Jongepier in Schiedam, 1954. Bron: Gemeentearchief Schiedam.

8. Architectenechtparen

Afb. 1. Het in *Bouwkundig Weekblad Architectura* gepubliceerde ontwerp voor een dorpskerk motto 'Rust', waarmee Kammer-Kret de tweede prijs won. Bron: KB| Nationale Bibliotheek T232, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) nr. 13 (31 maart), p. 121.

Afb. 2a-b. Vakantie-/weekendhuis te Oostvoorne (1934), naar ontwerp van Kammer-Kret. Bron: KB| Nationale Bibliotheek T11574, *Het Landhuis* 30 (1935) nr. 19 (9 oktober), pp. 649, 660-661.

Afb. 3a. *Perspectief*, ongedateerd ontwerp montessorikleuterschool (1936) te Schiebroek van het echtpaar Kammer-Kret. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 3b. De entree van de school. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 4. Voorpagina *de 8 en Opbouw* met de montessorikleuterschool van het echtpaar Kammer-Kret en de openluchtschool van Van Tijen. Bron: *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart).

Afb. 5. Klaslokaal van de montessorikleuterschool te Schiebroek. Bron: W. Retera Wzn, *Het moderne interieur*, Amsterdam z.j. [1937], p. 155.

Afb. 6a-b. De door het echtpaar Kammer-Kret ontworpen luxe-hut (1937) op het passagiersschip de Nieuw-Amsterdam. Bron: *de 8 en Opbouw* 11 (1940) nr. 13/14 (28 juni), pp. 132-133.

Afb. 7. De eigen woning met architectenpraktijk (1960) van het echtpaar Kammer-Kret, Zuidbroekse Opweg 16, Berkenwoude. Foto: persoonlijk archief K.J. van Manen-Kammer.

Afb. 8. Bestektekening eigen woning met architectenpraktijk van het echtpaar Kammer-Kret, 1960. Bron: Streekarchief Midden-Holland.

Afb. 9. De eigen woning met architectenpraktijk (1954) van het echtpaar Lammers-Koeleman, Monnikensteeg 20, Arnhem. Bron: *Bouw* 10 (1955) nr. 33, p. 677.

Afb. 10a. De eigen woning met architectenpraktijk (linkerdeel van het pand) naar ontwerp van het echtpaar Pot-Keegstra, Haringvlietstraat 14, Amsterdam, 1955. Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 10b-c. Woonkamer en trappenhuis van het echtpaar Pot-Keegstra. Foto's: Pot-Keegstra, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 11a-b. De Bergerhof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 12. Personeelswoningen (1949) in Nijverdal, naar ontwerp van Lammers-Koeleman. Bron: KB| Nationale Bibliotheek 1374B15, J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 193.

Afb. 13. Duplexwoningen (1948-1949) in De Steeg, naar ontwerp van Lammers-Koeleman. Bron: KB| Nationale Bibliotheek 1374B15, J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 194.

Afb. 14. Het wederopbouwplan van Arnhem-Zuid. Bron: *Bouwkundig Weekblad* 69 (1951) nrs. 17-18 (1 mei), p. 176.

Afb. 15a. De Oranjehof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra met de achtergevel gelegen aan de Geuzenkade, Amsterdam, 1953. Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 15b. Interieur van een woning in de Oranjehof, 1956. Foto: Pot-Keegstra, Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 16a. Pot-Keegstra (in bontjas) bij het slaan van de eerste paal van het bejaardenhuis aan de Cornelis Outshoornstraat, Amsterdam, 1966. Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 16b. Geuzenveld, Amsterdam, 1975, met links midden het door het echtpaar Pot-Keegstra ontworpen bejaardencentrum. Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 17a-b. Exterieur en hal met trappenhuis van het Protestants Christelijk Bejaardencentrum De Hoge Es (1961-1963) aan de Bonteweg in Nijverdal, ontworpen door Lammers-Koeleman. Bron: *Bouwkundig Weekblad* 83 (1965) nr. 20, pp. 372-374.

Afb. 18a-b. Coca-Cola bottelarij (1949) ontworpen door Van Rood-van Rijswijk aan de Van Deventerstraat in Schiedam, foto 1957. Foto: Gemeentearchief Schiedam.

Afb. 19. Transformatorstation Gasselte naar ontwerp van Van Rood, 1935. Foto: KB| Nationale Bibliotheek 1374B15, J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 254.

Afb. 20. Uitbreiding Centraal Laboratorium (1951-1952) Hoogovens, IJmuiden, naar ontwerp van Van Rood-van Rijswijk. Foto: KB| Nationale Bibliotheek 1374B15, J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 255.

Afb. 21. Maquette van de Bijlmerbajes. Foto: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 22. De Bijlmerbajes van het echtpaar Pot-Keegstra in aanbouw, H.J.E. Wenckebachweg 48, Amsterdam, ca. 1976. Foto: ANEFO, Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 23. Een paviljoen in de Bijlmerbajes met activiteitenbegeleider, 2000. Foto: M. Alberts, Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 24. De wanden waren met warm aandoende materialen als hout bekleed. Foto: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

9. Conclusies

Gelukstelegram van 'Grootje en tante Juul' aan Wil Jansen, 17 december 1931, de datum van haar afstuderen. Bron: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

11. De 21 vrouwelijke architecten

Beese, Lotte, tijdens haar opleiding aan het Bauhaus, Dessau 1928. Foto: *Wikipedia* <https://nl.wikipedia.org/wiki/Lotte_Stam-Beese>.

Boerée, Riné, een jaar voor haar afstuderen, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Broek d'Obrenan, Wil van den, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Ferguson, Joop, circa 1925. Foto: collectie Ferguson-clan.

Heyting, Dé (midden), met hamer als voorzitter van het DSVS-bestuur 1920-1921. Foto: Anoniem, *Almanak der D.V.S.V. 1922*, Delft 1921, p. 21.

Jansen, Wil, 1927. Foto: archief in eigendom van H.Th.F. Jansen.

Keegstra, Koos, z.jr. Foto: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Kloet, Co van der, samen met echtgenoot Pieter Stempels, 1 december 1926. Foto: Regionaal Archief Dordrecht, collectie H.G. Beerman.

Koeleman, Toki, ca. 1935. Foto: F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p. 59.

Kret, Jan, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Mulder, Ko, z.jr. Foto: E. van Kessel en F. Palstra, *Ir Jakoba Mulder (1900-1988) stedenbouwkundige en landschapsarchitecte*, Amsterdam 1994, p. 4.

Poest Clement, Greet van der, aan het begin van haar studie aan de TH Delft, 1932. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Pomes, Loes, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Rijswijk, Jeanne van, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Rooseboom, Paula, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Snethlage, Marie, 1929. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Strumphler, To, 1931. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Struyk, Ada, 1928. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Wolffensperger, Grada, na haar afstuderen, 1918. Foto: *De Kroniek, geïllustreerd maandblad voor Nederland en België* 4 (1918) nr. 3 (maart), p. 68.

Zeeman, Beb, ten tijde van haar voorzitterschap van het DSVV-bestuur 1916-1917. Foto: F.L. Kristinsson-Reitsema (red.), *Delfts Studenten Corps, 1904-1994. Ter gelegenheid van het 90-jarig jubileum van de Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereniging*, z.pl. z.j. [1994], p.32.

Hoofdstuk 14

Woord van dank

14. Woord van dank

Na het afronden van mijn masterscriptie moedigde mijn begeleidend docent Eva Roëll mij aan mijn onderzoek vooral voort te zetten. Haar ben ik dan ook op de eerste plaats veel dank verschuldigd, want zij gaf mij het vertrouwen een weg te bewandelen waarvan ik geen idee had dat ik dat ooit zou kunnen. Niet minder werd ik gestimuleerd door prof.dr. K.A. Ottenheim en dr. D.R.E. Van de Vijver, mijn latere promotor en co-promotor. Hun enthousiasme voor het onderwerp hebben mij steeds het vertrouwen gegeven dat ik op de goede weg zat en ik ben hen daar zeer erkentelijk voor.

Tijdens mijn onderzoek kwamen vele mensen op mijn pad die bereid waren mij verder te helpen. Zij worden genoemd in de desbetreffende voetnoten, maar enkelen wil ik hier in het bijzonder noemen. In mijn zoektocht naar de loopbaan van Riné Boérée ondervond ik adequate hulp van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag, met name van de heren dr. P.E. van Loo, Hoofd Afdeling Operationele Dienstverlening, R.E. Koedijk MA en S.R. Maaskant, beiden Onderzoeker Operationeel Optreden. Ook dank ik de heer G. Tornij van Museum Vliegbasis Deelen. De efficiënte communicatie en stipte afspraken met hen waren voor mij een verademing vergeleken bij de soms zeer bureaucratische en stroperige processen die sommige archieven hanteren. Nita Friedel van het Gemeentearchief Schiedam wist mij van dergelijke processen te vrijwaren.

De contacten met familieleden en bekenden uit de kring van de vrouwelijke architecten uit mijn onderzoek waren van onschatbare waarde. Ik ben hen veel dank verschuldigd, in het bijzonder mevrouw J.C. Boérée, mevrouw K.J. van Manen-Kammer en de heer H.Th.F. Jansen.

En jij, ook jij weet het zelf wel.

Hoofdstuk 15

Curriculum Vitae

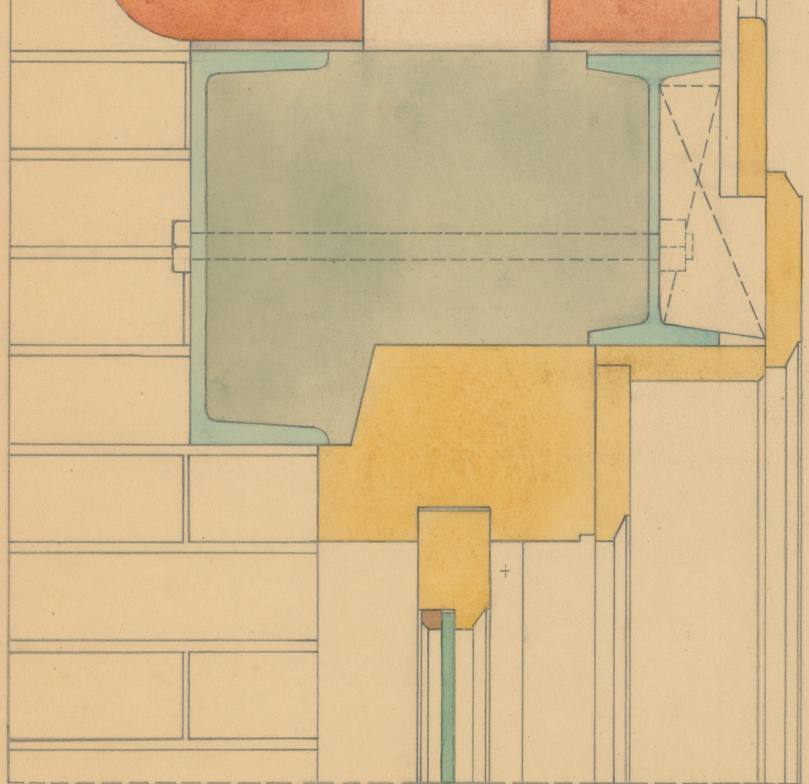
15. Curriculum Vitae

Erica Smeets-Klokgieters is geboren in 's-Gravenhage op 16 december 1958. Na werkzaam te zijn geweest in de toeristen- en horecabranche staaakte zij haar eigen onderneming in 2008 om in deeltijd kunstgeschiedenis te gaan studeren aan de Universiteit Utrecht. Deze studie sloot ze af in 2016 met een master architectuurgeschiedenis en monumentenzorg. Haar masterscriptie over de opkomst van de eerste vrouwelijke architecten in Nederland was de aanzet tot nader onderzoek waarvan dit proefschrift het resultaat vormt.

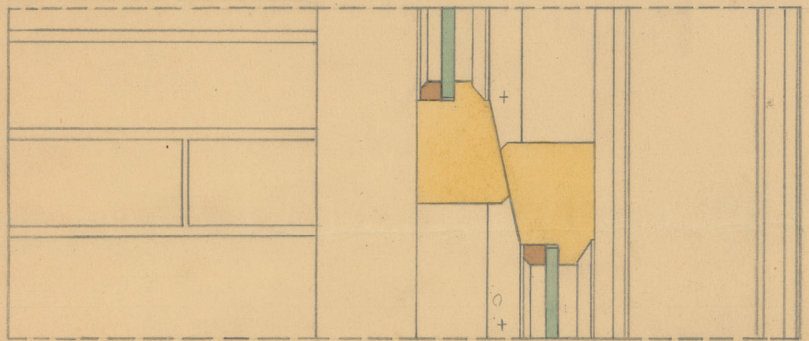

VERT DOORSNEDE BOVENDORPEL

VERT DOORSNEDE RAAM

